

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН БА НОМИ
САДРИДДИН АЙНӢ

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ 809.155.0.+802.0

ТКБ 81.81.2

Ҳ - 27

ҲАКИМЗОДА ФАЙЗАЛИ ИСМАТУЛЛО

**ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА ДАР
ЗАБОНҶОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ (ДАР АСОСИ АСАРИ
«ЁДДОШТҶО»-И САДРИДДИН АЙНӢ)»**

Ихтисоси 10.02.20 - Забоншиносии муқоисавӢ-таърихӢ,
қиёсӢ ва муқоисавӢ

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҶои филологӢ

Роҳбари илмӢ: номзади
илмҶои филологӢ, дотсент
Ҷӯраев Хайём Акрамович

Душанбе - 2025

МУНДАРИЧА

НОМГЎИ ИХТИСОРАҲО.....	3
МУҚАДДИМА.....	4
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ.....	15
БОБИ I. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАҲҚИҚИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ.....	23
1.1. Мафҳуми «чумлаи пайрави пуркунанда - object clause» аз нигоҳи забоншиносони тоҷик ва англис.....	23
1.2. Таҳлили муқоисавии чумлаҳои пайрав дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	31
1.3. Назаре ба таърихи пайдоиши мафҳуми «чумла» дар илми забоншиносӣ.....	41
1.4. Таҳқиқу таснифи чумлаи пайрав аз нигоҳи забоншиносони рус.....	51
Хулосаи боби якум.....	68
БОБИ II. ХУСУСИЯТҲОИ ТИПОЛОГИИ ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ.....	70
2.1. Таҳлили муқоисавии чумлаи пайрави пуркунанда (object clause) дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	85
2.2. Таҳлили сохторӣ-маъноии чумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	101
2.3. Нақш ва ҷойгоҳи тобишҳои маъноии чумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои муқоисасаванда.....	121
2.4. Вижагиҳои корбурди чумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	131
Хулосаи боби дуюм.....	153
ХУЛОСА.....	154
ТАВСИЯҲО ПЕРОМУНИ КОРБУРДИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ.....	158
ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА.....	159
ИНТИШОРОТ АЗ РӮИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	172

Номгӯи ихтисораҳо:

С.А. - Садриддин Айни

ҷ.м. - ҷумлаи мураккаб

ҷ.м.т. - ҷумлаи мураккаби тобеъ

ҷ.м.п. - ҷумлаи мураккаби пайваст

ҷ.п.п. - ҷумлаи пайрави пуркунанда

ҷ.п.х. - ҷумлаи пайрави хабар

ҷ.п.ҳ. - ҷумлаи пайрави ҳол

ҷ.п.м. - ҷумлаи пайрави мубтадо

п.б. - пуркунандаи бавосита

п.б. - пуркунандаи бевосита

а.п.ҷ. - аъзоҳои пайрави ҷумла

с.ҷ. - сараъзоҳои ҷумла

в.а.г. - воситаҳои алоқаи грамматикӣ

ван - воситаҳои алоқаи наҳвӣ

п.т. - пайвандаҳои тобеъкунанда

п.п. - пайвандаҳои пайвасткунанда

з.ҳ. - замони ҳозира

з.г. - замони гузашта

з.о. - замони оянда

з.ҳ.о. - замони ҳозира-оянда

МУҚАДДИМА

Кори диссертационии мазкур ба таҳлили муқоисавии ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бар мабноси асари «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни бахшида шуда, дар он тамоми паҳлуҳо ва тилиғҳои масоили мавҷуда ба риштаи таҳқиқ ва пажӯҳиши амиқ кашида шудааст.

Зарурият ва муҳимияти таҳқиқот. Вазифаҳои забон ба он далелат мекунад, ки забон ҳодисаи ҷамъиятист на ҳодисаи синфӣ ва ё биологияю психологӣ мебошад. Маълум аст, ки ба гуфтугӯи ҳама - ҳам хурду ҷавону пир, ҳам дорою камбағал ва ҳам зану мард эҳтиёҷ доранд. Аён аст, ки дар ҷомеа синфҳои ба ҳам зид (ғулому заҳматкашу феодал, пролетару капиталист) низ бояд бо ҳам гуфтугӯ кунанд, яъне бе забон инкишоф ва тараккии муътадилӣ истехсолоти ҷамъиятӣ номумкин мегардад. Барои муътадил истифода намудани заводу фабрика бо як забон муошират намудани аъзои он зарур мебошад. Забон ба ашёву ҳодисаҳои ҷомеа як хел ном мегузорад, ки он барои ҳамаи аъзоёни ҷамъият ба мансабу синфи онҳо нигоҳ накарда, ягона аст. Калимаҳои ҳаётан муҳими забонро ҳамаи аъзоёни ҷамъият як хел ва ё як навъ истифода менамоянд. Усулҳои калимасозию иборасозӣ ва ё ҷумласозӣ низ барои ҳама дахл доранд. Забон аз рӯи хусусияти худ умумибаширӣ, гурӯҳбандӣ намудани ҷамъият ба синфҳо, гурӯҳҳо ва ё табақаҳои иҷтимоию касбӣ барои забон фарқи ҷиддӣ надорад. Вале дар таркиби луғавии забон як қатор калимаҳои мавҷуданд, ки онҳоро гурӯҳи муайяни одамон истеъмол мекунад: садоноку ҳамсадо, монандшавӣ ва диссимиллятсия, пешоянду пасоянду пайвандак ва ташбеҳу истиора барин вожаҳо ҳосил мешаванд, аммо инҳо хусусияти ҷамъиятии забонро рад намекунад. Албатта, синфҳо ва ё гурӯҳҳои иҷтимоию касбӣ ба забон таъсири худро мерасонанд, чунки ин гурӯҳ одамон аз рӯи қору зисту зиндагӣ ва ё муносибат аз ҳам тафовут доранд.

Гузашта аз ин, бархе аз калимаҳо дар муқоиса бо калимаҳои умумистеъмолӣ оҷизанд ва забонро тағйир дода наметавонанд. Истеъмоли ин гуна вожаҳо вобаста ба замону давр тағйир ёфта меистад, зеро синфҳо ва ё

гурӯҳҳо то андозае ба забон таъсир расонида метавонанд. Ин таъсирро, пеш аз ҳама, бештар дар бою ғанӣ гаштани таркиби луғавии забон метавон мушоҳида намуд, зеро инсонҳо вобаста ба қору зиндагӣ ва андармонӣ худ таркиби луғавии забонро бо калимаву истилоҳоти зиёд пурратар мегардонанд.

Бояд гуфт, ки ин навъи калимаҳо дар асоси қонуну қоидаҳои калимасозии дар забон мавҷудбуда, сохта мешаванд ва ба сохти дастурии забон қомилан ва ё пурра мувофиқат мекунанд. Масалан, деҳқонон барои ифодаи мафҳуми «ангур» ва ё «харбуза» садҳо вожа истифода мекунанд, ки ин сабаби ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон мегардад. Ба ҳамин минвол бояд гуфт, ки синфҳо чӣ андоза калима наофаранд, бе калимаҳои умумистеъмолиро бо ҳамдигар муносибат карда наметавонанд. Пас, забон синфӣ шуда наметавонад. Забон ҳоси ҷамъият аст, зеро он танҳо ба инсоният ҳос аст.

Забон муҳимтарин воситаи иртибот байни инсонҳо ба шумор рафта, ҳамвора бо вазифаҳои мушаххаси худ дар ҷомеа рушду нумуш менамояд. Забон чун дигар падидаҳои маъмул, низ низоми ҳоси худро доро буда, бо воҳидҳои боэътимоди худ ҷойгоҳи аслии амиқро соҳиб мекунанд.

Воқеан ҳам, вақте ки ба таърихи дуру дарози забони адабии тоҷик ва тағйироту тақомулоту он назар меафканед, бо ин забон иншо гардидани асарҳои мондагори устодони сухан Рӯдакию Фирдавсӣ, Ибни Синою Носири Хусрав, Саъдию Камол, Ҷомию Биноӣ, Сайидою Дониш ва даҳҳо шоирону нависандагонии классикро аз назар мегузаронед, асарҳои мондагори Айнию Турсунзода, Иқромию Раҷим Ҷалил, Улуғзодаю Миршакар ва дигар шоирону нависандагони муосирро мутолиа мекунед, ба худ як ҷаҳон маънавиёт бардошт менамояд.

Мубрамияти мавзӯи таҳқиқ дар он зухур меёбад, ки ба таҳқиқу пажӯҳиши ҷумлаҳои пайрави пурқунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мутафаккирону дастандарқорони шинохтаи ватаниву хориҷӣ, ба монанди Ҷ.Суит, Л.Шерба, В.Виноградов, В.Д.Аракин, И.П.Иванова,

А.И.Смирнитский, Б.Н.Ниёзмухаммадов, Ш.Рустамов, С.Атобуллоев, А.Мирзоев, Б.Камолиддинов, Ф.Зикриёев, П.Чамшедов, М.Акрамов, С.Чоматов ва дигарон таваҷҷуҳи хоса додаанд. Дар паҷуҳишоти худ онҳо вижагиҳои гуногун ва шабоҳати ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои таҳқиқшавандаро дар давраҳои мухталиф таҳлилу муқоиса ва баррасӣ намуда, тағйиротҳои ба вуқӯмадаро равшан сохта, онро дар робита бо падидаҳои таърихӣ ба риштаи таҳқиқу таҳрир ва омӯзиши амиқ қарор додаанд. Метавон гуфт, ки дар нимаи дуюми асри гузашта масъалаи таҳқиқ ва омӯзиши ҷумлаҳои пайрави пуркунанда дар забонҳои тоҷикиву англисӣ таваҷҷуҳи забоншиносони ватаниву хориҷиро ба худ ҷалб намудааст.

Дар байни масъалаҳои то ҳол ба таҳқиқотҳои илмии минбаъда ниёздошта, ҷойи муҳимро масъалаи омӯзиши ҷумлаи пайрави пуркунанда ҳамчун воҳиди махсуси наҳв ва алоқаи мавҷудбудаи байни ҷузъҳои он ишғол менамояд. Ҷумла воҳиди асосии синтаксис (наҳв) буда, калимав ва ё ибора дар ҷумла ба ҳам тобеъ гардида, онҳо бахусус дар дохили ҷумла қорбасти мегарданд. Ҷумла ва ҷумласозӣ дар системаи синтаксисӣ (низомии наҳвӣ) мавқеи бунёдиеро соҳиб мебошанд. Вазифаи аслии забон таъмини мубодилаи афқору андешаҳо ба тариқи ҷумла имконпазир мегардад ва ахборот маҳз дар ҷумла ва ба воситаи ҷумла ба вуқӯ меояд. Ба туфайли ҳамроҳшавии калимаю ибораҳо, наҳвиҳои мухталифи ҷумла созмон меёбад.

Забони англисии муосир қонунҳои махсуси адабиеро доро мебошад, ки барои созмони ҷумлаҳои гуногун пояи асосии худро мегузорад. Падидаҳои асосии ҷумла, ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркиба, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва пайвасти, услуби тафсил ёфтани ҷумлаҳои сода, таснифот ва гурӯҳбандии ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати оҳангу мазмун ва сохт, тарзи ташаккул ва таҳаввули ҷумлаҳои мураккаб ва воситаҳои грамматикӣ онҳо, вазифа ва ҷойгоҳи ҷумлаҳои содаи таркибии ҷумлаҳои мураккаб ва муродифшавии онҳо аз умдатарин ва муҳимтарин масъалаҳои наҳв ба ҳисоб рафта, дар рушду такомули грамматикаи забонҳои таҳқиқшаванда асос мегузоранд.

Мусаллам аст, ки таҳқиқ ва омӯзиши муқоисавии забонҳо, бавижа, аз ҷиҳати сохторӣ-маъноӣ ва грамматикӣ онҳо дар замони муосир, яке аз масъалаҳои муҳими илми забоншиносӣ ба шумор рафта, на фақат аҳаммияти назариявӣ доранд, балки дар тарҷума ва таҳлили забонҳои олам аҳаммияти ҳамаҷонибаеро касб кардаанд, ки ин дар рафти муқоисаи грамматикӣ як забон ба забони дигар баръало маълум мегардад.

Дар замони муосир омӯзиши забони хориҷӣ яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор рафта, бе донишҷӯи забони модарии худ мушкилиҳои зиёдеро пеш меорад, бинобар ин, забони хориҷӣ бояд ҳатман дар пояи забони модарӣ омӯхта шавад. Аз ин рӯ, барои омӯختани забонҳои хориҷӣ, мо бояд ҳамаи паҳлӯҳо ва нозуқиҳои забони модарии худро аз ҷиҳати сохт, таркиб ва маъно дар муқоиса бо забонҳои номбаршуда омӯзем, то ки ҳангоми тарҷума мушкилиҳоро бартараф карда тавонем. Ҳамчунин он сарчашмаҳое, ки аз тарафи забоншиносони хориҷӣ дар асарҳои таълифнамудаи худ нигоштаанд, бевосита мавриди муқоиса бо забони тоҷикӣ қарор дода тавонем.

Маврид ба зикр аст, ки солҳои ахир ба грамматикаи ин ё он забон диққати махсус зоҳир гашта, барои матраҳ кардани ин ё он масъала, ҳатман паҳлуҳои онро ба ягон забони дигар муқоиса мекунанд. Воқеан, грамматикаи пояи асосии нигоҳдории забон ба шумор рафта, риоя накардани он боиси костагардии нутқ мегардад.

Гузашта аз ин, забон низоми муайяни шаклҳои калима ва ибораҳоеро дар бар мегирад, ки грамматикаро ташкил медиҳанд. Сохти ҳар як забони алоҳидаро грамматикаи он ташкил медиҳад. Истилоҳи грамматика аз забони юнонии «*grammatike*» гирифта шуда, маънояш «санъати хониш ва хат, нутқ, нигоҳиш» аст. Хотиррасон кардан ба маврид аст, ки барои омӯختани ягон забони хориҷӣ, ба грамматикаи он бояд тавачҷуҳи бештар дод. Роҷеъ ба масъалаи мазкур, яъне ҳатмӣ шуморидани грамматика, як қатор олимону забоншиносони барҷаста изҳори андеша намуда, асару мақолаҳои зиёдеро ба нашр расонидаанд. Инчунин, Ҳ.Мачидов дар яке аз мақолаҳои худ, бо номи «*Мулоҳизае чанд роҷеъ ба баъзе масъалаҳои грамматикаи забони адабии*

точик» чунин нигоштааст» менигорад, ки: «... Дар бисёре аз забонҳои таърихи хаттии қадимадошта ва ин мушкилот чандин садсолаҳо ин ҷониб омӯхта мешавад, онро имрӯз ҳам тадқиқ мекунанд ва дар равиши омӯзишу азхудкунии забон (забон аз ҷумлаи ҳодисаҳои мунтазам инкишофёбандаи ҷомеа аст), грамматикаи он ҳам инкишоф меёбад ва ин тағйирёбиҳои унсурҳои грамматикиро фақат дар заминаи омӯзиш ва тадқиқи пайваста муқаррар кардан мумкин аст» [81, с. 6].

Чунон ки маълум аст, асоси грамматикаро сарф ва наҳв ташкил мекунанд ва ҷумла дар маркази таҳлили наҳв меистад.

Бояд тазаккур дод, ки қонун ва қоидаҳои грамматикӣ аз сайри таърихии рушду такомули худ забон ба вуқӯомада, дар давраҳои дуру дарози таърихӣ рушду нумӯ меёбад ва дар амалияи забон нутқи онҳоеро, ки бо ин забон муколама анҷом медиҳанд, ба тартибу низом мебароранд. Ба ибораи дигар ифода намоем, аз худ намудан ва риояи қонуну қоидаҳои грамматикӣ ҳар як забон дар ниғориш ва ё навишту гуфтор зинаи забонмӯзии инсонро боло бурда, барои фасоҳати суҳан ва баёни андешаи комил низ мусоидат менамояд, дарки ин матлабро осон мегардонад ва ниҳоят ба рушду такомули забони адабӣ ва баланд шудани фарҳангӣ забондонӣ ва ё фасеҳбаёнӣ хидмат менамояд.

Забоншиносӣ маъмули даниягӣ Отто Есперсон [147] дар як қатор таҳқиқотҳои худ перомуни омӯзиши масъалаҳои забоншиносии умумӣ ва махсусан, ба масоили таърихи забон, назарияи забони англисӣ ва грамматикаи он тавачҷуҳи хосса додааст. Танҳо, ӯ забонро ба қисматҳои сарфу наҳв тақсим намуда, тафовуту шабоҳати онҳоро ба таври мукамал маънидод кардааст.

Истифодаи замон дар ҷумлаҳои дутаркибаи номӣ ба туфайли феълҳои ёрвар қобили иҷро мегардад ва дар дигар мавридҳо онҳо, асосан, замони ҳозираро гувоҳӣ медиҳад. Категорияи предикативият ва ё хабарӣ ба категорияҳои модалият, замон ва шахс робита дошта, вобаста ба тамоми навъҳои ҷумла алоқаманд мебошад.

Дар созмони таркиботи нахвӣ ҳар як воҳиди забон нақши муайяне дорад. Калима дар муташаккили ҷумла мувофиқи маънои луғавӣ ва грамматикаш ширкат меварзад. Ин ифодаи калима ба алоқаманд шудани калимаҳо ва қонуниятҳои муташаккили ибора ва ҷумла имконоти луғавию грамматикиро пайванд менамояд.

Мафҳуми ибора натиҷаи муносибати қисмҳои таркиботии он ба ҳисоб меравад. Ин алоқамандӣ дар ҷумла бо таъсири сабабҳои ахбор метавонад мураккабтар гардад ва дигаргун шавад. Ифодаи ҷумла аз муносибати ҳиссаҳои таркибии он ба вуқӯъ меояд. Аз ин лиҳоз, предикативият маънои грамматикии тамоми навъи ҷумларо ифода менамояд.

Дар забоншиносии тоҷик аввалин масоили таҳқиқ ва пажӯҳиши ҷумлаҳои мураккаб ба таҳқиқотҳои илмии забоншиносони шинохтаи тоҷик, амсоли Ш.Ниёзӣ, Н.Махсумӣ, Д.Тоҷиев, Ш.Рустамов, М.Қосимова ва Р.Набиева мансуб мебошад.

Дар замони имрӯза, тибқи талаботи замон омӯзиши забонҳои хориҷӣ, махсусан, забони англисӣ яке аз самтҳои илми забоншиносӣ ба шумор меравад. Аз ин рӯ, дар ин соҳа корҳои зиёди илмию муҳимми амалӣ ба вучуд меоянд. Воқеан, ҳоло забони англисӣ чун забони мубодилаи мардуми дунё табдил ёфтааст ва омӯзиши паҳлуҳои гуногуни он дар муқоиса бо забонҳои дигари дунё, аз ҷумла забони тоҷикӣ аҳаммияти калон дорад.

Табиист, ки ҳар як забон барои омӯзиш ва истифодаи мардуми хориҷӣ мушкилоти хоссаеро ба миён меоварад. Яке аз мушкилиҳои ҷиддие, ки дар ҷараёни тарҷума аз забонҳои хориҷӣ, ҳамчунин аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ ва ё баръакс пеш меояд, ин дуруст «шинохта нашудан» ё худ «ташҳиси дуруст» дарёфт накардани сохтори ҷумла ва ҳам дар натиҷаи нодуруст фаҳмидани маънии он ба шумор меравад. Воқеан, дар аксари мавридҳо барои тарҷумонҳои навқалам калима ва ҳатто ибораҳои ҷудоғонаи ин ё он ҷумла фаҳмо бошанд ҳам, дарки мантиқи фикр ва муайян намудани ҷавҳари асосии мазмуни ҷумла мушкилӣ пеш меорад ва аз ин сабаб онҳо бо забони худ ҷумлаи дурустero эҷод карда наметавонанд ва дар натиҷа мазмуни

ҷумла пурра ва бенуксон ифода намегардад. Раванди омӯзиши забони англисӣ нишон медиҳад, ки сабаби ин гуна ҳолатҳо ба таври кофӣ дарк нашудани муносибатҳои байни унсурҳои гуногуни таркиби ҷумла (субъектӣ, предикативӣ, муайянкунандагӣ, сабаб, мақсад, шартӣ ва ғ.) - и забон мебошад.

Аз ҳамин нуқтаи назар омӯхтани хусусияти ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба мақсад мувофиқ аст, зеро ҳуб донишмандони хусусияти шаклию маъноии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ба дарку истифодаи дурусти ҷумлаҳо ва сифати тарҷумаи онҳо мусоидат мекунад.

Дарачаи омӯхта шудани мавзӯ. Таҳқиқоти ҳамачонибаи ҷумлаи пайрави пуркунанда аз тарафи олимони рус ва пеш аз ҳама, В.В.Виноградов гузаронида шудааст. Бояд гуфт, ки як қатор забоншиносони тоҷик, амсоли Д.Тоҷиев, М.Қосимова, Ш.Рустамов, С.Атобуллоев, Ф.Зикриёев, А.Мирзоев, М.Акрамов, У.Абдурахмонов, П.Ҷамшедов, К.Усмонов, С.Ҷоматов ва С.Ҳоҷаева, Н.Раҳмонова, Тағоева Т., Н.Давлатов перомуни ҷумла ва навҳои он таҳқиқотҳои зиёдеро анҷом додаанд, ки мо аз мақолаву асарҳои мондагори онҳо ба маврид истифода намудаем. Гузашта аз ин, забоншиносони англис, мисли Барбер С.Л., Моррис М., Илиш Б.А., Баф А.С., Брук Ч.Л., Еквол Е., Ериксон Б., Фисаик Б. ва Ҷейсик Е. доир ба сохти ҷумлаи пайрави пуркунанда таҳқиқотҳои муътамадеро ба сомон расонидаанд, ки мо аз он ба таври густарда истифода кардаем. Ба ин маънӣ баён намоем, ки солҳои ахир роҷеъ ба забоншиносии муқоисавӣ олимони ва забоншиносони ватаниву хориҷӣ таҳқиқотҳои мондагореро анҷом додаанд, ба монанди Д.Тоҷиев, Н.Маъсумӣ, Ш.Рустамов, С.Атобуллоев, Ф.Зикриёев, М.Қосимова, М.Норматов, Н.Раҳмонова ва аз забоншиносони хориҷӣ, ба монанди Бархударов С.Г., Берёзин Ф.М., Виноградов В.В., Володина М.Н., Реформатский А.А., Смирнитский А.И., Уфимсева А.А., Роговская И., Блох М.Я., Crump J., Iyish B., Ioffic L.L., Jespersen O. Keith Ellis, Murphy R., Pinker S., Saussure F., Thomason S.G. ва дигарон таҳқиқот анҷом дода, ба дастовардҳои назаррас соҳиб шудаанд.

Маврид ба зикр аст, ки масоили омӯзиши ҷумлаи пайрави пуркунанда аз ҷониби чанде аз забоншиносони тоҷик, ба монанди Х.Ҳусейнов, Р.Асозода, Ш.Рустамов, Ф.Зикриёев, С.Атобуллоев, Т.Тағоева, Н.Раҳмонова, Н.Давлатов дар шакли мақолаҳои илмӣ ва рисолаҳои номзадӣ таҳқиқ гардида бошад ҳам, аммо ҳоло ҳам он ба таҳрир ва пажӯҳиши жарфтар ниёз дорад, ки мо низ ба таҳқиқи ин масъала рӯчуъ намудаем. Таҳқиқи минбаъдаи мавзӯи таҳқиқ метавонад як пажӯҳиши мақсадноки мо барои дарёфти мақсадҳои дар пеш гузошташуда замина пайдо намояд.

Гузашта аз ин, пажӯҳишоти мо дар алоқамандӣ бо омилҳои аллакай изҳоршуда ва то андозае омӯхташуда асос ёфтааст.

Дар 20 - соли охир шавқу рағбат нисбат ба омӯзиши ҷумлаҳои пайрав зиёдтар шуд. Забоншиносони тоҷик ва англис дар омӯзиши масъалаҳои ҷузъии ҷумлаҳои мураккаб дар шакли монографияҳо, диссертатсияҳо, мақолаҳои сершумор ва ғайраҳо таҳқиқот анҷом додаанд.

Дар забоншиносии тоҷик, оид ба таҳқиқоти ҚМП диссертатсияи доктори Ф.К.Зикирёев «ҚМП –и забони тоҷикӣ», монографияи ӯ «Хусусиятҳои сохторӣ семантики паратаксис дар забони тоҷикӣ» (1986), «ҚМП дар забонҳои гуногун сохтор» (дар ҳаммуаллифи 2013) -ро қайд кардан ба маврид аст. Аммо доир ба ҚМТ қариб, ки маълумот вучуд надорад. Танҳо маълумоти алоҳида доир ба ҚМТ ва инчунин ҚМП дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ» (соли 1989) маълумот дода шудааст.

Илова бар ин, бояд ёдовар шуд, ки перомуни ҷумлаи пайрави пуркунанда забоншинос Ш.Рустамов мақолаеро соли 1960 бо номи «Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик»[83] мавриди таҳқиқ ва омӯзиш анҷом додааст, ки ин масъала ҳоло ҳам бошад ба омӯзиши амиқ ниёз дорад.

Бояд зикр намуд, ки забоншинос Ш.Рустамов дар мақолаи хеш то андозае тамоми паҳлуҳои масъалаи омӯзиши ҷумлаи пайрави пуркунандаро ба риштаи таҳқиқ кашидааст, ки он ҳам бошад, то ҳадди зарурӣ тиҳигҳои мавҷудаи масоили фавқро пурратар мегардонад.

Дар солҳои ахир доир ба соҳаҳои ҷудогонаи грамматика низ якҷанд асарҳои илмӣ-таҳқиқотӣ навишта шудаанд. Дар соли 1959 асари Н.Маъсумӣ «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик», аз ҷош баромад, ки дар он забон ва услуби устод Айнӣ дар мисоли асари безаволи ӯ «Марги судхӯр» таҳлил карда мешавад. Асари мазкур дар соҳаи омӯхтани забони асари бадеӣ ва муайян намудани услуби Садриддин Айнӣ нахустин кори бузурги илмӣ-таҳқиқотӣ мебошад.

Дар соли 1960 муҳаққиқ Эшонҷонов А. бо унвони «Хабарҳои номӣ» ва муҳаққиқи ҷавон Бозидов Н. «Пурқунандаи бевосита дар забони адабии тоҷик» рисолаҳои номзадӣ дифоъ намуданд, ки ин таҳқиқотҳои илмӣ низ ҷун асарҳои мондагори забоншиносони дар боло номбаршуда андар боби ҳалли масоили наҳви забони тоҷикӣ аҳаммияти басо калон доранд.

Соли 1952 нахустин мақолаи забоншинос Б.Н.Ниёзмӯҳаммадов нашр шуд, ки дар он «Дар бораи ду намуди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва якҷанд ҷумлаҳои пайрав» [93] ном дорад. Бояд ишора намуд, ки дар ин мақола се масоили мураккабтарини соҳаи наҳв ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мавқеи муҳокима қарор дода шудааст: Ҷои сарҷумла дар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо якҷанд ҷумлаҳои пайрав, ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави ҷида ва ҷумлаи мураккаби тобеи дараҷа дарҷ ёфтааст. Мавсуф ҳар кадоми ин масъалаҳоро алоҳида-алоҳида дида мебарояд.

Ҷи хеле ки дар аввали ин рисола қайд намудем, Б.Н.Ниёзмӯҳаммадов ба ин масъала ҳанӯз дар давраҳои аввали фаъолияти илмиаш мароқ зоҳир намуда, дар бораи устод Садриддин Айнӣ, мавқеъ ва нақши ӯ дар таҳқиқ намудани забони тоҷикӣ ва амалан ёрӣ расонидан ба инкишофи он якҷанд мақолаҳои пурмазмун навиштааст.

Вақте ки ин корҳои таҳқиқотиро мутолиа мекунед, суҳанони пурқимат ва пурҳикмати устод Айнӣ ба хотир мерасад, ки гуфта буд, ки:

Бояд нависанда аз ҷиҳати забон дар ҷое истад, ки дасти халқ ба вай расад ва бо як ишорат ва ҳимояти ӯ халқ ба паҳлуи ӯ баромада тавонад.

Нависанда аз забони халқ ҷӣ гуна бояд истифода кунад? Ба фикри ман

ва таҷрибаи ман, забони халқ анбори холинашавандаи моли хом аст. Вазифаи нависанда ин молҳои хомро ғундошта дар майнаи худ кор карда, боб ва дилкаш намуда, ба халқ додан аст [39, с. 106].

Мақсад аз овардани суханҳои мондагор ва пурмухтавои шоири миллат, устод Айнӣ дар он аст, ки мавзӯи мазкур бар пояи асари «Ёддоштҳо»-и номбурда бо мисолҳои муътамад ба риштаи таҳқиқ қарор дода шудааст. Воқеан ҳам, асари мазкур барои таҳқиқ ва пажӯҳиши якҷанд рисолаҳои дигар низ мусоидат мекунад.

Муҳаққиқи ҷавон Ё.Чумахонова дар мақолаи худ «Ибора ва намудҳои он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ», ки соли 2022 дар маҷаллаи «Муҳаққиқ» ба нашр расидааст, қайд мекунад, ки: «Нахуст, он аз воҳидҳои гуногун мисли фонема, морфема, калима ва баъдан аз сохтор ё таркиб иборат мебошад. Дар зери мафҳуми «сохтори забон» мо унсурҳои дохилии он ва истимоъи онҳоро дар раванди муоширати нутқ мефаҳмем. Тавассути таҳлил, баррасӣ ва муқоисаи забонҳои ҷудогона, мо зуд дарёфт менамоем, ки дар бештари забонҳо аломатҳо ё вижагиҳои монанд ҷой доранд.

Яке аз забоншиносони намоёни рус Бодуэн де Куртенэ дар ин росто бамаврид қайд намудааст: *«Мо забонҳоро қатъи назар аз хешигариашон ва иртиботи таърихиашон комилан метавонем муқоиса намоем. Мо ҳамеша дар забонҳое, ки аз нигоҳи таърихӣ ва ҷуғрофӣ ба ҳам бегона ҳастанд вижагиҳои якранг, тағйиротҳои якранг ва раванди таърихӣ ва ба кулӣ дигаршавии якрангро дарёфт менамоем»* [47, с. 371].

Ибора, ҷумлаи содда ва ҷумлаи мураккаб (ҶМ) воҳидҳои муҳимтарини наҳвии ҳар як забони муқоисашаванда ба шумор мераванд. Ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно, ки бо ҳам тобеъ буда як мафҳуми мураккабро ифода мекунанд, ибора номида мешавад. Калима воҳиди махсуси наҳв набошад ҳам, вазифаи худро маҳз дар таркиби ибора ва ҷумла иҷро менамояд, вай дар ташкили воҳидҳои махсуси наҳв ғаболона иштирок менамояд. Калимаи мустақил мувофиқи имконияти луғавию грамматикӣ дигар калимаҳоро ба худ тобеъ менамояд ва ба онҳо тобеъ мешавад ва ба ин

восита таркибҳои нахвиро созмон медиҳад. Калима шаклҳои гуногун дорад, ки дар ташкили ҳамаи воҳидҳо ва категорияҳои нав иштирок менамоянд» [80, с. 71].

Муҳаққиқ М.Маҳмадсодиқ дар рисолаи хеш «Таҳлили муқоисавии воситаҳои алоқаи нахвӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ» қайд мекунад, ки: «Ибора аз ду ва ё зиёда калимаи мустақил бо роҳи алоқаи тобеъ ташкил меёбад. Ибора дар ҷумла ҳамчун мавод истифода мешавад. Аз ин рӯ, ибора мисли калима танҳо ба воситаи ҷумла ба системаи воситаҳои коммуникативии забон дохил мешавад. Ибора мисли калима ба гурӯҳи воситаҳои номинативии забон дохил шуда, муносибати байни ашёву ҳодиса ва аломату амалро мефаҳмонад. Ибора, баръакси калима, мафҳуми ба қисмҳо ҷудошавандаро ифода менамояд. Ҷузъҳои ибора дар шакли калима воқеъ мешаванд, ки ҳар кадоми онҳо дорои аломатҳои грамматикӣ калима мебошанд. Ин мустақилияти грамматикӣ имконият медиҳад, ки дар байни ҷузъҳои ибора дигар калимаҳои эзоҳдиҳанда дохил шаванд. Инчунин абстрактсияи калима аз абстрактсияи ибора хеле баландтар аст» [82, с. 8].

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Мавзуи таҳқиқотии мазкур бо барномаҳои таълимӣ ва илмии равияи филологӣ робита дошта, натиҷаҳои бадастомада дар такмили барномаҳои муқарраршуда мусоидат менамояд. Мавзуи таҳқиқотии мавриди назар як ҷузъи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Дар диссертатсияи мазкур оид ба паҳлуҳои асосии ҷумлаҳои пайрави пуркунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ таҳқиқот анҷом дода шудааст. Инчунин, масъалаи марбути бар пояи осори мондагори «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ бо мисолҳои муътамад мавриди таҳқиқ ва муқоиса қарор дода шудааст.

Мувофиқи мақсади дар кор гузошташуда вазифаҳои зерин шарҳ дода мешаванд.

Таҳқиқи ҷумлаи пайрави пуркунанда (ҚП) то ба имрӯз аз нигоҳи муқоиса таҳлили баррасӣ нагардидааст ва мавзӯи ҷавқ ниёз ба пажӯҳиш дорад. Як нуктаро бояд тазаккур дод, ки таҳлилу муқоисаи ҷумлаи пайрави ҳол (ҚПХ) дар диссертатсияи Н.Давлатов аз нигоҳи муқоиса мавриди таҳқиқи амиқи илмӣ қарор гирифтааст.

Ҳадафи асосии таҳқиқоти ҷавқ дар он ошкор мегардад, ки роҷеъ ба масъалаи омӯзиши ҷумлаҳои пайрави пуркунанда дар забонҳои таҳқиқшаванда дар заминаи осори мондагори «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ бо мисолҳои муътамад қарбаст карда шавад. Дар ин диссертатсия таҳлили муқоисавии ҷумлаҳои пайрави пуркунанда дар забонҳои муқоисашавада, ҳадафи қарбасти ҷумлаи пайрави пуркунанда, навъҳои онҳо аз ҷиҳати грамматикӣ ва умуман сохти ҷумлаи пайрави пуркунанда истифода шудааст.

Вазифаҳои таҳқиқ. Вазифаи асосӣ дар диссертатсия, ҷӣ хеле ки дар боло қайд кардем, танҳо муқоисаи ҷумлаҳои пайрави пуркунанда дар забонҳои матраҳшаванда набуда, балки таҳқиқ ва пажӯҳиши сохтори ҷумлаи пайрави пуркунанда ба ҳисоб меравад.

Ҳар як пажӯҳиш мақсаду ҳадафи мушаххаси худро дорад. Барои дарёфти ҳадафҳои диссертатсия, муайян намудани вазифаҳои зерин дар раванди таҳқиқоти диссертатсия аз манфиат ҳолӣ нахоҳад буд:

- мушаххас ва муайян намудани заминаи таърихии ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ;
- таҳқиқу тасниф кардани ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои

таҳқиқшавада;

- ошкор сохтани монандӣ ва шабеҳиятнокии ҷумлаҳои пайрави пуркунанда дар забонҳои қиёсшаванда;

- пайдо сохтани монандӣ ва муодилнокии ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои таҳқиқшаванда;

- муайян кардани ҷойгоҳ ва мавқеи ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои қиёсшаванда;

- гурӯҳбандӣ ва тасниф намудани ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ;

- мушаххас кардани роҳҳои корбурди тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои муқоисашаванда;

- муқаррар кардани нақши асосии воситаҳои грамматикӣ дар ташаккул ва тақомули ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои қиёсшаванда;

- ҷобачогузориҳои ҷузъҳои ҷумлаи пайрави пуркунанда (ҚПП) ва дарёфти вижагиҳои ҷумлаҳои пайрави пуркунанда дар забонҳои матраҳшаванда;

- муайян ва ошкор сохтани омилҳо ва алоқамандии ҷумлаи мураккаби тобеъ (ҚМТ) бо ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои таҳқиқшаванда;

- мушаххас намудани нақш ва мавқеи вазифаи пайвандҳои тобеъкунанда дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави пуркунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ;

- шарҳ додани муносибати мантиқию наҳвӣ, ки бо ёрии пайвандҳои тобеъкунандаи ҳар ду забон дар мувофиқа бо ҷузъҳои таркибии иборати хабарӣ ифода шудаанд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Диссертатсияи мазкур дар забонишиносии муқоисавӣ-типологӣ бори аввал мавриди таҳқиқ ва пажӯҳиш қарор дода шудааст. Бояд гуфт, ки дар он асосан сухан аз боби хусусиятҳои типологии сохториву маъноии ҷумлаи пайрави пуркунанда (ҚПП) таҳқиқот рафта, дар шакли диссертатсияи дастраси омӯзандагон ва мутахассисони забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ мегардад, мавриди таҳлилу муқоиса қарор додаем. Илова бояд намуд, ки яке аз навигариҳои дар қор ҷой дошта, ин ҳам бошад, ба таври

комил таснифу таҳқиқ намудани вижагиҳои фарқкунанда ва шабеҳиятнокии ҷумлаи пайрави пуркунанда (ҚПП) - и забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба ҳисоб рафта, таснифи мавҷударо пурра мегардонад. Яке аз навиҳои дигари рисола дар он зухур меёбад, ки масоили марбута дар забонҳои муқоисасаванда нахустатан мебошад. Бояд ишора намуд, ки дар забоншиносии ватанӣ хориҷӣ оид ба масъалаи ҷавб ба таври бояду шояд таҳқиқот анҷом дода шудааст. Аммо ин таҳқиқоти анҷомдода мо ба таври як рисолаи илмӣ мебошад, ки он ҳам бошад барои наслҳои оянда хидмат хоҳад намуд.

Усулҳои таҳқиқот. Дар забоншиносии муқоисавӣ методҳои зиёди таҳқиқ мавҷуданд, ки маъмултарини онҳо муқоиса ва омӯр ба ҳисоб мераванд. Барои амалӣ намудани таҳқиқ аз методҳои муқоисавӣ - таърихӣ истифода бурда шудааст, ки асоси қори аксар забоншиносони оламшумулро ба монанди Розенфелд, А. Адмони, А. Апресян, Ҳ. Свит. Р. Роах, Б. Хаймович, Ҷ. Рид, И. Мейе, В. Виноградов, Ф. Зикрияев, А. Мирзоев ташкил медиҳад. Методи муқоисавӣ-таърихӣ ҳар як падидаро хоҳ фонетикӣ бошад, хоҳ грамматикӣ ва ё лексикӣ дар равиши ташаккули таърихӣ он меомӯзад ва бо ҳамин роҳ муносибати саҳеҳи илмӣ ба забон, ки имкон медиҳад, то забоншиносон ҳуҷҷаҳои эътимоднок ва илман асоснокро ба даст оранд, таъмин карда мешавад.

Таҳлили интиқодии сарчашмаҳои илмӣ, таҳлили муқоисавии ҷумлаҳои пайрави пуркунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, усулҳои таҳлили муқоисавӣ-омӯрӣ, усули мутақобилавӣ ва тавсифӣ ба қор рафтаанд.

Дар қор усулҳои муқоисавӣ ва типологии забоншиносӣ истифода шудаанд. Бинобар ин, маводҳои ҳар яке аз ин забонҳои муқоисасаванда аз рӯи сохторашон таҳлил карда мешаванд.

Инчунин, усули мушоҳида ва ҳамчунин усули омӯрӣ ҳангоми таҳлили ҷумлаи пайрави пуркунанда (ҚПП) истифода шудааст.

Арзиши илмӣ ва амалии диссертатсия. Дар диссертатсияи мазкур фикру андешаҳои забоншиносон мавриди омӯзишу таҳлили ҳамаҷониба

қарор гирифтаанд. Кори таҳқиқоти мазкур дар асоси маводҳои забони тоҷикӣ ва англисӣ, асарҳои бадеӣ, матбуоти даврӣ, китобҳои дарсӣ, расонаҳои интернетӣ навишта шуда, дар аснои иншои он муваффақиятҳои илми забоншиносии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ва англисӣ ба назар гирифта шудааст. Натиҷаҳои диссертатсияи мазкур метавонад, ҳамчун дастури таълимӣ дар таълими фанни забоншиносӣ ва типологияи муқоисавӣ, назарияи забоншиносӣ, назарияи грамматика ва услубшиносӣ истифода шавад.

Аҳаммияти назариявӣ таҳқиқот. Бахши назариявӣ диссертатсия ба таҳқиқи ҷумлаҳои пайрави пурқунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз ҷиҳати муқоисавӣ асос ёфтааст.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот. Диссертатсияи мазкур як таҳқиқоти муҳими анҷомёфта буда, аҳаммияти амалии зеринро доро аст:

- ҳамчун дастури таълимӣ барои донишҷӯёни факултаҳои забонҳои хориҷӣ хизмат мекунад;

- ҳамчун курси махсус барои донишҷӯёне, ки забони таҳсилашон забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аст;

- ҳамчун маводи ёрирасон аз фанҳои “Амалияи грамматикаи забони англисӣ” ва “Типологияи муқоисавӣ забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ” дар факултетҳои забонҳои хориҷӣ;

- мурағаб сохтани барномаҳои таълимӣ ва қорӣ аз фанҳои “Амалияи грамматикаи забони англисӣ” ва “Типологияи муқоисавӣ забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ” дар факултетҳои забонҳои хориҷӣ.

Объекти таҳқиқот. Дарёфт намудани хусусиятҳои фарқкунандаи ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.

Предмети таҳқиқот. Таҳлили муқоисавӣ ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (дар асоси асари «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ)».

Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқот. Асарҳои забоншиносон Ҳ.Суит, Л.Блумфилд, О.Есперсон, А.Крузин, В.Граф,

А.Кеннеди, инчунин англисшиносони собиқ шӯравӣ А.И.Смирнитский, М. Блох, О. Ахманова, О. 9 Бархурдаров, А.М.Пешковский А.Шахматов, В.В.Виноградов, В.Яртсева, В.А.Белошапкина, В.П.Белянин Е.Н.Ширяев, Л.Л. Иофик, Г.Г. Почепсов, В.К. Поржезинский, М.Н. Петерсон, А.М. Пешковский, Д.Точиев, Ш.Ниёзӣ, Ш.Рустамов, Ф.Зикриёев, М.Н.Қосимова, В.Абдулазизов, С.Атобуллоев, Н.Раҳмонова, М.Маҳмадсодиқ, Н.Давлатов асоси методологии таҳқиқотро ташкил медиҳанд. Инчунин, дар диссертатсия методҳои муқоиса, таҳлили адабиётҳои имлӣ, бадеӣ низ истифода шудаанд.

Инчунин, дар диссертатсияи мазкур ба таври фаровон ва васеъ аз осори мондагори забоншиносони дохиливу хориҷӣ бар пояи маводҳои бадастомада мавриди таҳлили муқоисавӣ ба риштаи таҳқиқ қашида шудааст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки олимони дастандкорони ин соҳаи илм бо таҳқиқотҳои худ дар илми забоншиносӣ қомеъ ва муваффақ гаштаанд. Бояд гуфт, ки дар таҳқиқоти диссертатсияи мазкур мо бештар ба осори мондагори забоншиносони ватанӣ ва хориҷӣ ба монанди, Н.А.Бонк, Г.А.Котий, Н.А. Лукянова. А.И.Каменский, И.Б. Каменская, В.Л.Каушанская, Р.Л.Ковнер, О.Н.Кожевникова, Е.В.Прокофьева, З.М.Райнес, С.Е.Сквирская, Ф.Я.Сирлина, И.П.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепсов, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш.Рустамов, Р.Ғаффаров, М.Ф.Исматуллоев, Н.Бозидов, Н.Маъсумӣ, Д.Т.Точиев, М.Н.Қосимова, П.Ҷамшедов, У.Каримов, С.С.Ҷоматов, Н.Раҳмонова ва дигарон тақия намудаем.

Методология ва методҳои таҳқиқот. Дар таълифи диссертатсия аз нигоҳи назариявӣ аз дастовардҳои илмӣ, принсипҳо ва усулҳои, ки забоншиносони ватанӣ ва хориҷӣ, ки дар ин мавзӯ таҳқиқоти назаррас анҷом додаанд, ба таври васеъ истифода гардидааст. Барои ҳалли вазифаҳои гузошташуда асосан аз методи муқоисавӣ ва типологии таҳқиқот дар забоншиносӣ истифода шудааст. Гузашта аз ин, аз роҳҳо ва усулҳои таҳлили маъноӣ, луғавӣ-сарфӣ ва таҳлили муқоисавии ҷумлаи пайрави пурқунанда дар асоси осори «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ баҳрабардорӣ гардидааст.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- пажӯҳиш намудани ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои муқоисашаванда, воситаҳои алоқаи грамматикӣ (ВАГ) дар ибора ва ҷумла чун пояи асосӣ баромад мекунад;

- таҳқиқ ва ошкор намудани заминаҳои асосии ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои матраҳшаванда аз дидгоҳҳои забоншиносони ватаниву хориҷӣ;

- муайян намудани мавқеи пайвандакҳо дар созмони ҷумлаи пайрави пуркунанда, пешояндҳо ва ҷонишинҳои ишоратӣ, ба сифати воситаҳои грамматикӣ алоқаи ҷумлаи пайрави пуркунанда бо сарҷумла хидмат мекунад;

- мушаххас ва таъйин намудани нақши пайвандакҳо дар созмони ҷумлаи пайрави пуркунанда (ҚПП) – и ду забони тавоно, ки ба гурӯҳи забонҳои аналитикӣ мансубанд, сомон ёфтааст;

- муайян ва татбиқ намудани ҷумлаи пайрави пуркунанда (ҚПП) ва вижагиҳои грамматикӣ он дар рушди забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бағоят калон аст;

- мушаххас намудани мавқеи ҷонишинҳои ишоратӣ дар сохтани ҷумлаи пайрави пуркунанда (ҚПП)-и забонҳои матраҳшаванда ва роҳҳои корбасти он;

- пажӯҳиш ва баррасӣ намудани масъалаи омӯзиши ҷумлаи пайрави пуркунанда (ҚПП) аз нигоҳи муқоиса дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ;

- ошкор ва пайдо намудани монандиву шабеҳиятнокии дар ҷумлаи пайрави пуркунанда (ҚПП) – и забонҳои муқоисашаванда;

- нақши пешояндҳо дар ташаккули ҷумлаи пайрави пуркунанда (ҚПП) – и забонҳои қиёсшаванда ва ҷойгоҳи он дар грамматикаи ҳар ду забон густурда мебошад;

- мушаххас ва таъйин намудани вижагиҳои фарқкунандаи ҷумлаи пайрави пуркунанда, ки ҷонишинҳои ишоратиро эзоҳ медиҳанд, дар ҳар ду забон ҳам ба таври муфассал ва мукамал муқоиса ва баррасӣ карда шудааст;

- ошкор ва асоснок намудани тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бар пояи мисолҳои муътамад аз асари «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни;

- таҳхис намудани ҷойгоҳи интонатсия ва ё оҳанг дар сохтани ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои матраҳшаванда дар асоси асари «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ.

Мавзӯи диссертатсия - «*Таҳлили муқоисавии ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (дар асоси асари «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни)*» бо шиносномаи ихтисоси 10.02.20 - Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқоисавӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии муҳаққиқ дар он зоҳир мешавад, ки мавзӯи мазкур бори нахуст дар забоншиносии муқоисавӣ мавриди таҳқиқу баррасии илмӣ қарор мегирад ва вижагиҳои қорбасти ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар асоси асари «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни низ ошкор гардиданд.

Тасвиби таҳқиқоти диссертатсионӣ. Диссертатсия дар ҷаласаи васеи кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни (суратҷаласаи №10 аз 25 – уми майи соли 2024) муҳокима ва ба ҳимоя тавсия дода шудааст.

Аз рӯйи мавзӯи диссертатсия 11 мақола нашр гардидааст, 4 - тои он ба ҚОА ФР ва ҚОА назди Президенти ҚТ мансуб буда, рӯйхати онҳо дар охири автореферат оварда шудааст. Қисматҳои асосии диссертатсия дар конференсияҳои забоншиносие, ки дар ДДОТ ба номи Садриддин Айни баргузор гардидаанд, (2021-2024) муаррифӣ ва муҳокима шудаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт, ки 173 саҳифаи ҷопи компютери ро дар бар мегирад, иборат мебошад.

Дар муқаддимаи диссертатсия доир ба зарурият ва муҳиммияти таҳқиқот, мубрамияти мавзӯи таҳқиқот, дараҷаи омӯхта шудани мавзӯ,

мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот, навгонии илмӣ таҳқиқот, аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот, методология ва методҳои таҳқиқот, усулҳои таҳқиқот, моҳияти илмӣ-назариявӣ таҳқиқот, моҳияти амалии таҳқиқот, нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда, коркарди мавзӯ, ҳаҷм ва сохтори диссертатсия маълумот дода мешавад.

Боби якум перомуни *«Асосҳои назариявӣ масъалаи омӯзиши ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ»* унвон дошта, он аз чор зерфасл иборат мебошад. Ҳар як зербоби он бо натиҷагирӣ ва тавсияҳои муҳаққиқ ба риштаи таҳқиқ ва муқоисаи ду забон кашида шудааст.

Боби дуюм диссертатсия бошад, роҷеъ ба *«Хусусиятҳои типологии ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ»* номгузорӣ карда шудааст, ки он ҳам бо тавсияҳо ва хулосабарорӣҳои унвонҷӯ дар асоси асари «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ мавриди таҳлил ва пажӯҳиши дучониба қарор гирифтааст.

Дар хулоса перомуни масъалаи омӯзиши ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ хулосабарорӣ шудааст, ки асоси дарки фарқияти ҷумлаи пайрави пуркунандаро бар асоси муқоисаи ҳар ду забон ташкил медиҳад, натиҷагирӣ гардидааст. Ҳамчунин, маълумотҳои бадастомада дар ин замина ҷамъбаст ва натиҷагирӣ карда шудаанд.

Дар феҳристи **адабиёти** истифодашуда ҳаминро бояд қайд кард, ки ҳангоми таҳқиқ намудани диссертатсия аз сарчашмаҳои илмӣ ва бадеӣ қорбаст шудааст. Аз рӯйи мақолаҳои илмӣ ва китобҳои забоншиносӣ вобаста ба мавзӯ, аз рӯйи фарҳангу энсиклопедияҳо ва ҳамчунин аз якҷанд манбаъҳои шабакаи интернетӣ қорбурд карда шудааст. Аз осори бадеӣ низ бештар қорбурд гардидааст.

БОБИ I. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАҲҚИҚИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

1.1. Мафҳуми «ҷумлаи пайрави пуркунанда - *object clause*» аз нигоҳи забоншиносони тоҷик ва англис

Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда дар ҳар ду забон ҳам як ҷузъи таркибии ҷумлаи мураккаби тобеъ (ҶМТ) аст, ки барои тафсил ва муайян намудани хабари сарҷумла нақши созгор дорад. Забоншиноси маъруфи тоҷик Ф.Зикриёев дар куллиёти худ менигорад, ки «Ҷумлаи пайрав ба сарҷумла тавассути пайвандакҳои тобеъкунанда ва пайваस्तкунанда ба қор бурда мешавад. Воситаҳои грамматикӣ тобеъ шуда, хусусияти вай танҳо дар алоқамандӣ ва ягонагии он бо сарҷумла муайян мегардад. Ҷумлаҳои пайрави забони тоҷикӣ аз рӯи маънидоди сарҷумла ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: Ҷумлаҳои пайрави эзоҳдиҳандаи аъзоҳои ҷудоғонаи сарҷумла ва ҷумлаҳои пайраве, ки бо маънои умумии сарҷумла алоқаманд аст [41, с. 290].

Забоншиносон М.Белинитский ва С.Ҳочизода дар асари худ «Наҳви забони тоҷикӣ», ки соли 1936 ба нашр расидааст, чунин менигоранд: «Ҷумлаи тобеъ ба вазифаи пур қардани хабари сарҷумла омада метавонад. Чунин ҷумлаи тобеъ ба воситаи пайвандакҳои *ku - that* ба сарҷумла вобаста мешавад» [7, с. 26].

Дар китобҳои дарсии минбаъдаи грамматикаи забони тоҷикӣ барои мактабҳои миёна ҳамин таърифу таҳлил бо тарзҳои гуногун такрор ёфтааст. Дар грамматикаи забони тоҷикӣ барои мактабҳои олии ҳам ҳамин таъриф дида мешавад, ки чунин шарҳ ёфтааст: «Ҷумлаи пайрави пуркунанда мазмуни амали сарҷумларо пурра ва эзоҳ намуда, ба сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои «ки» тобеъ мегардад» [36, с. 148].

Дар бораи нақш ва ҷойгоҳи ҷумлаи пайрави пуркунанда дар китоби дастурии забони тоҷикӣ чунин таъриф дода шудааст: «Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда асосан баъд аз сарҷумлаҳо, яъне дар ҷои дуҷумла меоянд» [36, с. 165].

Забоншинос Ш.Рустамов дар мақолаи худ «Чумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» менависад, ки: «Мо дар бораи чӣ тарз ва ба кадом дараҷа маълумот дода шудани чумлаи пайрави пуркунанда дар «Очеркҳо..., ки ба қалами академик Б.Н.Ниёзмуҳаммадов тааллуқ дорад, чизе нагуфтем, чунки ҳамаи он чи, ки дар китоби дарсии мактаби олии дарҷа ёфтааст, бо мисолҳои айна аз ҳамин китоб гирифта шудааст» [83, с. 65-66; 96, с. 48-65].

Забоншинос Н.Масъумӣ вобаста ба таҳлили сохти синтаксисии чумлаҳои мураккаби сертаркибаи забони повести «Марги судхӯр»-и С.Айнӣ як намуди бе пайвандак омада ба сарчумла танҳо бо интонатсия тобеъ шудани чумлаи пайрави пуркунандаро қайд кардааст: «Як хислати хосаи таркиббандии чумлаҳои мураккаб бо “ки” дар забони Айнӣ он аст, ки нависанда аксар вақт дар сурати паи ҳам омадани пайвандак якеро зикр намекунад, яъне аз ду мавқеи истемולי “ки” танҳо якеро ба кор мебарад. Ба ин восита қисмҳои таркибии чумлаи мураккаб, аз як тараф, ба воситаи интонатсия, аз тарафи дигар, ба воситаи “ки” ба ҳам мепайванданд. Дар ин гуна тарзи ифода, одатан, пайвандакҳо бо сарчумла пайвандкунандаи чумлаҳои пайрави пуркунанда ва натиҷаи чумлаи мураккаб зикр нашуда мекунанд» [85, с. 277-278].

Ба сарчумла бе пайвандак тобеъ шудани чумлаи пайрави пуркунандаро забоншинос В.С.Расторгуева низ чунин таъриф медиҳад: «Дар баъзе мавридҳо бе пайвандак тобеъ шудани чумлаи пайрави пуркунанда имконпазир аст: мехоҳам (,) ин китобро хонам» [78, с. 569].

Наҳвшинос Ш.Рустамов дар мақолаи хеш «Чумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» қайд мекунад, ки: «В.С.Расторгуева семантика ва тобишҳои маъноии шаклҳои конъюнктиви феълҳои забони тоҷикӣ ва мавқею тарзи истемולי онҳоро муайян карда, зиёда аз понздаҳ навъи тобишҳои маъноии аористро, ки дар чумлаи пайрави пуркунанда истемол ёфтаанд, аз рӯи семантикаи феълҳои сарчумла баён мекунад» [83, с. 66; 114, с. 20].

В.С.Расторгуева дар боробари ин қайд менамояд, ки «характери замони аорист дар чумлаҳои пайрави пурқунанда то як андоза хира мешавад ва вазифаи нишон додани замони воқеъ гардидани амал то як андоза ба зимаи феъли сарчумла, ки аорист тобеи вай аст, мегузорад. Аз ин рӯ, аорист дар чумлаи пайрави пурқунанда пас аз сифаи амрӣ ва ё шаклҳои замони ҳозираю оянда замони ояндаро ифода мекунад, вале пас аз феълҳои замони гузашта амалеро ифода мекунад, ки пас аз амали феъли асосӣ воқеъ гардидааст ва ё бо вай дар як замон ба амал омадааст. Шаклҳои дигари сифаи хоҳишмандӣ замони гузашта, ҳозира ва ояндаро низ ифода менамояд. Дар чумлаҳои пайрави пурқунандае, ки хабарашон бо сифаи хабарӣ ифода ёфтааст, тобиши замони онҳо хеле равшан зоҳир мегардад, чунки ин гуна чумлаҳои пайрави пурқунанда ҳеч гуна тобишҳои маъноӣ надоранд ва дар онҳо ҳақиқати воқеъ дар яке аз замонҳо ифода меёбад» [114, с. 21]:

1) ЗҲ (Замони ҳозира - The present indefinite tense): *Дар поёни суфаи меҳмонхона то собот як чуқурӣ буд, ки вайро тафдон меномиданд, пору ва хокрӯбаҳои ҳавлӣ дар он ҷо гун карда мешуданд [161, с. 17].* - Between the guestroom sufa and the stable was a shallow pit in which was collected rubbish from the yard [163, p. 37].

2) ЗГ (Замони гузашта - The past indefinite tense): *Ман аз ин байти амир пай бурдам, ки ӯ мақсади маро фаҳмидааст ва тир ба нишон расидааст [162, с. 535].* - I noticed from this verse of the emir that he understood my purpose and the bullet hit the mark.

3) ЗО (Замони оянда - The future indefinite tense): *Ман дидам, ки мушон китобҳоро нобуд хоҳанд кард [162, с. 519].* - I saw that mice will be destroy such books.

4) ЗҲО (Замони ҳозира-оянда - The present indefinite in the future tense): *Дар тарафи шарқии рӯи ҳавлӣ ду айвонча буд, ки яке барои хонаи ҷанубӣ ва дигаре барои хонаи шимолӣ вазифаи оиҳонагӣ ва танӯрхонагиро адо менамуданд [161, с. 17].* - The south doors of the south building opened onto

the kitchen garden, and the north doors of the north building onto the high wall overlooking the street [163, p.37].

Чи хеле ки аз сарчашмаҳои фавқ аён мегардад, забоншиносон ва наҳвшиносон вижагиҳои зерини ҷумлаҳои пайрави пуркунандаро шарҳу тавзеҳ додаанд:

1. Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда барои шарҳу эзоҳ додан ва пурра намудани амали (хабари) сарҷумла корбаст мегардад.

2. Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ба сарҷумла тавассути пайвандаки «ки» пайваст мешавад, вале В.С.Расторгуева бидуни пайвандак омадани онро низ ҳисобидоаст. Забоншинос Н.Маъсумӣ бошад ин вазъиятро маҳз барои такрор наомадани пайвандаки «ки» дар сохтани ҷумлаи пайрави пуркунанда маънидод мекунад.

3. Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ба ибораи масдарӣ тағйир меёбад, вале нигошта нашудааст, ки кадом ҷумлаҳои пайрави пуркунандаро ба ибораи муродифӣ табдил намудан зарур аст. Бояд илова намуд, ки аксарияти ҷумлаҳои пайравӣ пуркунанда бемаврид ва ё нодуруст ба ибора иваз карда шудаанд.

4. Забоншинос В.С.Расторгуева муттасил ба таҳлилу омӯзиши сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ тобишҳои гуногуни маъноӣ қабул кардани ҷумлаҳои пайрави пуркунандаро ба риштаи таҳқиқ қашидааст.

Адабиётҳои илмӣ ва сарчашмаҳои муътамад нишон медиҳанд, ки ҷумлаи пайрави пуркунанда ва хусусиятҳои корбурди он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ то кунун мавриди пажӯҳишоти илмӣ ва омӯзиши амиқ қарор дода нашудааст.

Забоншинос В.С.Расторгуева дуруст қайд менамоянд, ки: «тобишҳои гуногуни модалӣ гирифтани ҷумлаи пайрави пуркунанда ба хабари он, ки бо аорист ифода ёфтааст, вобаста мебошад. Аммо худи аорист дар танҳои ин қадар тобишҳои модалиро ифода карда наметавонад, вай дар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави пуркунанда ба тобишҳои зиёди маъноӣ ба туфайли маъноӣ луғавии он калимае ноил мешавад, ки ба вай тобеъ аст» [114,

с. 25]. Ин аст, ки таснифоти тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави пуркунанда, ки дар ин диссертатсия ба туфайли таҳлили маъноҳои модалии аорист тадқиқ карда шудааст, аз рӯи маъноӣ луғавии феъл ва ё таркибҳои тобеъкунанда-хабарӣ сарҷумла гузаронда шудааст [114, с. 20-24].

Бояд тазакур дод, ки ҷумлаи пайрав ба сарҷумла бо роҳ ва воситаҳои зиёду гуногуни грамматикӣ робита пайдо мекунад, ки асоситарини онҳо пайвандакҳо, интонатсия, сифаҳои феълӣ ва тартиби ҷойгиршавии ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб мебошад. Мо вобаста ба тобишҳои модалии ҷумлаи пайрави пуркунанда дар бораи ба феълҳои гуногун тобеъ шуда омадани аорист, ё ин ки хабарӣ ҷумлаи пайрави пуркунанда мебошад, истода гузоштем.

Воситаҳои дигарро хоҳем дид.

1.Пайвандакҳо.

А) Пайвандаки “ки”.

Дар китобҳои илмӣ ва дарсӣ, чи хеле ки дар боло қайд намудем, ба воситаи пайвандаки “ки” ба сарҷумла тобеъ шудани ҷумлаи пайрави пуркунанда қайд ёфтааст. Бояд гуфт, ки таносуби истеъмоли ин пайвандак нисбат ба пайвандакҳои дигар ва интонатсия, ки баъзан бе пайвандак меояд, хеле зиёд мебошад.

Пайвандаки “ки” на танҳо нутқи мазмунан, балки айнан нақлшударо ҳам ба сарҷумла тобеъ менамояд. Он хусусияти ҷумлаи пайрави пуркунандаро забоншинос И.К.Овчинникова қайд намудааст:

«Як намуди ҷумали пайрави пуркунанда нутқи айнан нақлшуда мебошад, ки вай бо пайвандак омада метавонад» [106, с. 341].

Ҳаминро бояд гуфт, ки перомуни ҷумлаи пайрави пуркунанда дар грамматикаи забони адабии русӣ чунин тарз шарҳ дода шудааст, ки «Ҷумлаи пайрави пуркунанда ҳамон вақт ба нохунак гирифта мешавад, ки ба сарҷумла бо пайвандак тобеъ шуда бошад ҳам, нутқи айнан нақлшуда бошад ва ё тарзи баёну истеъмолии луғатҳо ва баъзе хусусиятҳои услубии гӯянда то андозае дар нутқи мазмунан нақлшуда риоя карда шуда бошад» [31, с. 425].

Забоншинос Атобуллоев С. дар мақолааш, ки дар китоби «Масъалаҳои забоншиносии тоҷик», ки соли 1967 нашр шудааст, менигорад, ки «интонатсия дар алоқамандии ҷумлаи пайрав бо сарҷумла воситаи муҳимми грамматикӣ ба шумор меравад. Ҷумлаи мураккабе нест, ки ҳиссаҳои вай ба ҳам бе интонатсия тобеъ шаванд. Дар ҷумлаҳои мураккабе, ки ҳиссаҳои онҳо бо ёрии пайвандакҳо ба ҳам алоқаманд шудаанд, нақши асосиро қариб ҳамеша пайвандак бозад ҳам, интонатсия низ мавқеи муайяне дорад, аммо дар ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак нақши асосиро интонатсия мебозад» [83, с. 95].

Забоншиноси тоҷик Б.Ниёзмухаммадов хело ба маврид қайд мекунад, ки: «Дар ҳамаи сарчашмаҳо ва китобҳои дарсӣ қайд карда шудааст, ки ҷумлаи пайрави пурқунанда пас аз сарҷумла меояд» [96, с. 65].

Дар ҳамин китоб бори дигар забоншинос Б.Ниёзмухаммадов менигорад, ки: «ҷои ҷумлаҳои пайрав ба таври умумӣ пеш аз сарҷумла, дар байни аъзоҳои сарҷумла ва пас аз сарҷумла меояд гуфта шудааст. Дар бораи ҷои ҷумлаи пайрави пурқунанда дар он ҷо ҳарфе назадаанд» [95, с. 75].

Бояд гуфт, ки забоншиноси рус Н.С.Поспелов [110] оид ба таснифи ҷумлаҳои пайрав принсипи дигарро пеш меорад. Вай қиҳати шакли ва маъноии ҷумлаҳоро ба асоси гирифта, ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ба якҷум ва дуҷумлаҷудо мекунад. Ба гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеи якҷум ва ҳамон ҷумлаҳоро дохил мекунад, ки ҷумлаҳои пайрав ба яке аз аъзоҳои сарҷумла вобаста шуда, онро эзоҳ медиҳад. Ба гурӯҳи дуҷумлаҷудо пайравро дохил мекунад, ки онҳо ба мундариҷаи тамоми сарҷумла вобаста буда, онро аз як қиҳат шарҳ медиҳанд. Инчунин, мавсуф менигорад, ки «аз истилоҳоти «сарҷумла» ва «пайрав» даст кашада, сарҷумларо ҷузъи эзоҳшаванда ва ҷумлаи пайравро қисми эзоҳдиҳанда меномад».

Забоншиноси тоҷик К.Усмонов дар китоби худ «Грамматикаи амалии забони англисӣ», ки соли 2013 ба таърифи расидааст, қайд менамояд: «ҷумлаи пайрави пурқунанда ба хабари сарҷумла ё ҷумлаи пайрави дигаре тобеъ шуда, ба он ҷун объектӣ бевосита ё бавосита хизмат мекунад. Он бо хабари

сарчумла ё чумлаи дигар бо пешояндҳои навъи «that», «last», «it» ҷонишинҳои «who», «which», «what», зарфҳои «why», «where», «when», «how» ё бе ягон восита, тавассути оҳанги гуфтор алоқаманд мегардад. Чумлаи пайрави пуркунанда метавонад на танҳо ба хабари сарчумла, балки ба яке аз аъзоёни он тобеъ бошад. Чунин аъзо тавассути яке аз шаклҳои ғайритасрифӣи феъл ифдода мегардад» [137, с. 155].

Масалан: Ман рост ба ҷойгаҳи худ ки суфачаи нақоранавозии ман ба шумор мерафт, баромадам [161, с. 23]. - I went straight to my playing sufa [163, p.20].

Ба андешаи забоншиносӣ тоҷик Д.Тоҷиев барои инкишофи забон, ишора менамояд, ки: «чумлаи мураккаби тобеъ дар таркиби сарчумла омадани ишорачонишин, зарф ва таркибҳои зарфӣ низ муҳим аст, зеро ин воситаҳо барои боз ҳам зичтар алоқаманд шудани чумлаи пайрав ба сарчумла нақши бузург мебозанд» [135, с. 11].

Масалан: *Ин ҳавлие, ки дар боло тасвир ёфт, ҳавлие буд дар деҳаи Маҳаллаи Боло, ки бобои падариам барои истиқомати муваққатии худ ва авлоди худ сохта будааст* [161, с. 24]. - The house described above was in the village of Mahallai Bolo, and had been built by my paternal grandfather for himself and his family [163, p.20].

Забоншинос Ю.А.Рубинчик дар китоби худ «Дастури забони адабии муосири форсӣ», ки соли 2001 ба таърифи расидааст, қайд мекунад, ки «чумлаи пайрави пуркунанда ба сарчумла алоқамандии зич дорад, ки он вазифаи хабарро бо сарчумла пурра менамояд, ё ин ки ба он маънои дигар зам мекунад, ки мафҳуми сарчумларо бо ҷонишини ишоратӣ пайваст менамояд» [118, с. 522].

Дар «Фарҳанги Оксфорди грамматикаи забони англисӣ», ки соли 2014 тадвин шудааст, истилоҳи чумлаи пайрав чунин шарҳ ёфтааст: «чумлаи пайрав як ҷузъи грамматика буда, он маъмулан бо мубтадо ва хабар алоқаи зич дорад, ки дар ташаккули чумла ва ибора мавқеи густурдаро соҳиб мебошад. Дар грамматикаи анъанавӣ бошад, чумлаи пайрав бо феълҳои

тасрифшаванда омада сарчумларо бо яке аз аъзоҳои калони ҷумла мепайвандад. Дар аксарияти грамматикаҳои муосир, на ин ки истилоҳи clause мафҳуми ҷумларо ифода мекунад, балки ба маънои ҷумлаи пайрав ба ҳукми анъана даромадааст, ки ин падида дуруст аст» [160, с. 465].

Забоншиносони рус К.Н.Качалова ва Е.Е.Израилевич дар китоби «Грамматикаи амалии забони англисӣ», ки соли 2019 чоп шудааст, ба ҷумлаҳои пайрави пуркунанда чунин шарҳро мувофиқ медонанд: «Ҷумлаи пайрави пуркунанда ба бавоситаи пуркунандаи бавосита ва ё бевосита вазифаи ҷумлаи мураккабро пурра мекунад. Он ба чунин саволҳо ҷавоб мешавад, *what - чӣ?, about what - дар бораи чӣ?, for what - барои чӣ?»* [72, с. 415].

Забоншиноси шинохтаи рус В.Л.Каушанская, Р.Л.Ковнер, О.Н.Кожевникова ва дигарон дар китобашон «Грамматикаи забони англисӣ», ки соли 2016 ба таъб расидааст, менависанд, ки: «Ҷумлаи пайрави пуркунанда тавассути сарҷумла вазифаи хабарӣ феълии пуркунандаро иҷро мекунад» [71, с. 338].

Забоншиносон Ш.Бобомуродов, З.Мухторов дар китоби худ «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ», ки соли 2016 тадвин шудааст, ба ҷумлаҳои пайрави пуркунанда чунин мафҳумро лоиқ мешуморанд: «ҷумлаи пайраве, ки бар эзоҳи яке аз аъзоҳои сарҷумла, бештар хабари он, омада, маънои онро аз ҷиҳати объекти амал пурра мекунад. Вобаста ба эзоҳшавандааш ҷумлаи пайрави пуркунанда ба ду гурӯҳ ҷудо мешавад: ҷумлаи пайрави пуркунанда, ки бар эзоҳи хабари сарҷумла омадааст ва пайрави пуркунандае, ки бар эзоҳи пуркунандаи бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифодаёфтаи таркиби сарҷумла омадааст. Ҷумлаи пайрави пурунанда бо ёрии пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ – хабари сарҷумлаю ҷумлаи пайрав, ҷойи ҷумлаҳо ва интонатсия ба сарҷумла алоқаманд мегардад. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак саҳми интонатсия ва ҷойи ҷумлаҳо зиёд аст» [152, с. 379].

Ба андешаи мо ҷумлаи пайрави пуркунанда дар дохили ҷумлаи мураккаби тобеъ ба тавзеҳоти хабари сарҷумла ба вуқӯомада, онро комилан пурра мекунад.

Ин хели ҷумлаи пайрав ба саволҳои чӣ?, аз чӣ?, чиро?, ба чӣ?, бо чӣ? ҷавоб мешавад. Вай бар эзоҳи калимаю таркибҳои ҳамнисбате низ меояд, ки ба вазифаи пуркунандаи сарҷумла омадаанд.

Дар забони англисии муосир бошад, ҷумлаи пайрави пуркунанда бо сарҷумла тавассути пайванди *“that”* ифода меёбад ва муодили тоҷикии он (ки) мебошад, пайвасти мегардад. Дар забони англисии муосир ҷумлаҳои пайрави пуркунандаро бо сифаи феълӣ, феълҳои таркибӣ ва феълҳои модалӣ низ ба қор бурдан мумкин аст, зеро нақши асосиро дар созиҳои чунин навъи ҷумлаҳо феълҳои модалӣ ва таркибӣ адо мекунанд.

1.2. Таҳлили муқоисавии ҷумлаҳои пайрав дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Ҷумлаи пайрав дар ҳар ду забон ҳам як ҷузъи таркибии ҷумлаи мураккаби тобеъ аст, ки барои тафсил ва муайян намудани сарҷумла нақши созгор мебозад. Ҷумлаи пайрав ба сарҷумла тавассути пайвандҳои тобеъкунанда тобеъ мешавад. Вазифаҳои грамматикӣ тобеъ шуда, вижагии он танҳо дар алоқамандӣ ва ягонагии он бо сарҷумла мушоҳида мегардад. Ҷумлаҳои пайрави забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз рӯи вазифаи сарҷумла ба ду навъ қорбаст мешаванд: ҷумлаҳои пайрави шарҳдиҳандаи аъзоҳои ҷудоғонаи сарҷумла ва ҷумлаҳои пайраве, ки бо маънои асосии сарҷумла вобаста мебошад.

Ҷумлаи пайрави гурӯҳи якум ба хелҳои зерин ҷудо мешаванд: Ҷумлаи пайраве, ки ҳамчун ҷузъи тафсилдиҳандаи ин ё он аъзои сарҷумла аст (Гулбибӣ як ғунҷаи ношуқуфтае буд, ки умеди як шуқуфтаниҳо дар дил дошт *С.Айнӣ*); б) Ҷумлаи пайраве, ки нисбат ба сарҷумла ба вазифаи ягон аъзои ифоданаёфтаи он хизмат мекунад («Дар дасти онҳо ба қадре ки худашонро ниғаҳдорӣ қарда тавонанд, қувват ҳаст» *С.Айнӣ*); в) Ҷумлаи пайраве, ки барои шарҳи калимаҳои ҳамнисбат истифода мешавад («Садуқи дили модар ба сари

синаи васеъ ва баланди чавон ба ҳадде зич шуд, ки ба иборае «мӯе аз онҳо гузашта наметавонист» Р.Чалил).

Гурӯҳи дуҷумлаи пайрав моҳиятан ба ташкили тамоми сарҷумла вобаста буда, ҳамчун эзоҳдиҳандаи умумӣ хизмат менамояд (*Ба манқал ва сандалиҳо уду анбар месӯхтанд, ки ҳама ҷо муаттар мегашт. С.Айнӣ*). Ҳамин тавр, ба гурӯҳи якум ҷумлаи пайрави мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда, тарзи амал, монандӣ, миқдору дараҷа, сабаб, мақсад, замон ва ба гурӯҳи дуҷумлаи пайрави хилоф, шарт ва натиҷа дохил мешаванд.

Ҷумлаи пайрави мубтадо (ҶПМ) дар дохили ҷумлаи мураккаби тобеъ мубтадои сарҷумларо эзоҳ медиҳад, ки бо ҷонишин ишоратӣ ифода меёбад ва ё дар сарҷумлае, ки мубтадо надошта бошад, ба сифати мубтадои он меояд (*Ба ҳамаи мо маълум шуд ки Шумо аз уҳдаи ин кор мебароед - Ҷ.Иқромӣ*).

Ҷумлаи пайрави хабар (ҶПХ) ҳиссаи номии хабари сарҷумларо эзоҳ медиҳад, ки бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифода ёфтааст ва ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки *ки* алоқаманд шудааст (*Хирадмандтарин халқ он бошад, ки аз ҷанг бипарҳезад - Зарбулмасал*).

Ҷумлаи пайрави пуркунанда объекти бевосита ва ё бавоситаи хабар, феъли сарҷумларо нишон дода, ба воситаи пайвандаки *ки* ва интонатсия бо он алоқаи грамматикӣ пайдо мекунад. Масалан: «*Ман гумон мекунам, ки баъд аз тӯй аҳволи зиндагонии хонадони мо хеле танг шуда буд*» [161, с. 22] - "It seems that after the circumcision our family's financial situation became very tight" [163, p.10].

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда исм, ҷонишин ва ё калимаҳои дигари субсантиватсияшудаи таркиби сарҷумларо муайян намуда, ба он бо ёрии пайвандаки *ки* тобеъ мешавад. («*Бинобар ин, ба ман лозим буд, ки ба ҳаминҳо тӯй карда диҳам, хешовандон ва ошноҳои соктарегиам бошанд ба ҳамин ҷо меоянд ва омаданд*» [161, с. 27]. - I had to give a party for these people, and relatives and friends from Soktare could come if they wanted-which they did [163, p.21].

Чумлаи пайрави тарзи амал тарзу тариқи иҷрои амалу ҳаракат ва ҳолати сарчумларо мефаҳмонад ва ба сарчумла ба воситаи пайвандакҳои «*чӣ тарзе ки*», «*ба тавре ки*», «*дар ҳолате ки*», «*бе он ки*» ва ғ. корбаст мешавад. («*Ба ҳамин восита ҳаргуна хостгорро бе он ки ӯро ранҷонем, аз дари худ меронем*» [161, с. 59]. - ("This way we can get rid of all the matchmakers without offending them" [163, p.52]).

Чумлаи пайрави монандӣ тариқи воқеъшавии амалу ҳолати сарчумларо ба воситаи амалу ҳаракат, монанд кардани онҳо ва раванду ҳолати дигаре нишон додани он, бо сарчумла тавассути пайвандакҳои *ки*, *чунонки*, *чи хеле ки*, *гӯё*, *гӯё ки*, *монанди он (ин) ки* ва ғ. истифода мегардад. («*Муллоабдусалом чунонки дар боло қайд шуд, ҳанӯз талаба буда, ҳаваскорона дарсгӯӣ мекард ва баъд аз фароғаташ аз дарсҳои худаш, ба талабаҳояш дар ҳуҷраи худ дарс медод*» [161, с. 30]. - ("Mullo Abdusalom, as mentioned above, was still a student and enthusiastically taught lessons, and after he was free from his own lessons, he taught his students in his room" [163, p. 26].

Чумлаи пайрави миқдору дараҷа ҳадду андоза ва миқдору дараҷаи иҷрошавии амалу ҳолати сарчумларо фаҳмонида, бо сарчумла тавассути пайвандакҳои «*ки*», «*чӣ қадар ки*», «*ба ҳадде ки*», «*ба дараҷае ки*», «*ба андозае ки*», «*ҳар қадар ки*» ва ғ. тобеъ мешавад («*Ин одам қомати баланде дошт, баландии қоматаш ба дараҷае ки ҷомаи банораси подшоҳии дар тан доштааш баробари зонуяш буд, ва ҳол он ки ингуна ҷома дар тани одамони оддӣ ба замин мерасид*» [161, с. 87]. - ("This man had a tall stature, the height of his stature was so high that the king's banaras robe he was wearing was as high as his knees, and yet such a robe reached the ground on the body of ordinary people" [163, p.82].

Чумлаи пайрави сабаб боиси ба вуқӯъ омадан ё наомадани фикру андешаи дар сарчумла гуфташударо фаҳмонида, бо он ба воситаи пайвандакҳои «*ки*», «*чунки*», «*зеро ки*», «*модом ки*», «*азбаски*», «*барои он (ин) ки*» ва ғ. алоқаманд мегардад. («*Ба ҳар овози баландҷуссаи қавӣ илтифот набояд кард, ки на ҳар сурате маъно далолат мекунад*»).

Чумлаи пайрави мақсад мақсади ичрои амалу ҳолати сарчумларо ифода намуда, бо он ба воситаи пайвандакҳои *ки, то, то ки, то ин ки, барои он ки, бо мақсади ин ки* ва ғ. алоқманд мегардад (*То ин ки бо ин роҳ рози дили моро фаҳмида ошкор намояд* [161, с. 223]. - ("So that he understands and reveals our hearts with this consent" [163, p.218].

Чумлаи пайрави замон вақту замони воқеъ гардидани амалу ҳолати сарчумларо ифода менамояд ва бо сарчумла ба воситаи пайвандакҳои *ки, вақте ки, ҳар гоҳ ки, даме ки, ҳамин ки* ва ғ. корбурд мешавад («*Ҳамин ки хостгор омада рафт, даррав тӯю никоҳ шуда мо рӯирист бо ҳам менайвастем*» [161, с. 255]. - ("As soon as the matchmaking came and went, we immediately got married" [163, p.240].

Чумлаи пайрави макон чою макони воқеъ гардидани амалу ҳолати сарчумларо нишон медиҳад ва бо сарчумла ба тариқи пайвандакҳои «*кучое ки*», *ҳар чо ки*» ва ғ. ифода меёбад («*Дар ҳар чое ки ягон дузд, ё шӯрапушт ба дасташ афтад, то аз кирдори худ тавба накунад аз дасти ӯ халос шуда наметавонад*») [161, с. 51].- ("Wherever a thief or a burglar falls into his hands, he cannot get rid of him until he repents of his actions" [163, p.42].

Чумлаи пайрави хилоф фикреро ифода мекунад, ки ба ичрои амали сарчумла моневъ ё хилоф аст. Ба сарчумла ба воситаи пайвандакҳои *ҳам, агарчи, ҳарчанд, бо вучуди он ки* ва ғ. тобеъ мешавад: («*Андак тундӣ дошта бошад ҳам, ба даҳани кас мефорад*» [161, с. 264]. - ("Even if it has a little spicy taste, it will taste good in one's mouth" [163, p.258].

Чумлаи пайрави шартӣ шарту шароити воқеъ гардидани амал ва ҳолати сарчумларо ифода мекунад ва бо пайвандакҳои *агар (гар, ар), ба шарте ки* ва ғ. алоқаманд мешавад («*Агар хоста бошӣ «насиҳатҳои мардона»-ро ҳам мешунавӣ, - гуфт Махдум*» [161, с. 59].- ("If you want, you can also listen to "men's advice", - said Makhdim") [163, p. 50].

Чумлаи пайрави натиҷа хулоса ё натиҷаи умумии амали сарчумларо ифода карда, ба воситаи пайвандакҳои *ки* тобеъ мегардад (*Хатой ман дар ин буд, ки бо вучуди хӯрда надиданам, ҳалвои равғаниро ба пеши падар бамаза*

шумурда будам [161, с. 30]. - ("My mistake was that I had sung the praises of butter-halva to my father without ever having tasted it myself") [163, p. 23].

«Воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ»:

Дар алоқамандӣ ба ҷумлаи пайрави тарзи амал ва сарҷумла якҷанд воситаҳои грамматикӣ, амсоли («пайвандакҳо», «калимаҳои ҳамнисбат», «оҳанги гуфтор ва ё интонатсия»), «мутобиқати шаклҳои феълӣ», «ҷойгоҳи феълҳои таркибӣ» («тартиби ҷумла») кӯмак мерасонанд, ки дар байни онҳо, бавижа, пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат бо пайвандаҳои тобеъкунанда ҷойгоҳ ва мавқеи вижаеро дар сохтани ҷунин навъи ҷумлаҳо поя мегузоранд.

Пайвандакҳои «дар ҳолате ки», «дар ҳоле ки», «ба ҳолате ки», «дар вазъияте ки», «дар сурате ки», «ба тартибе ки», «ба тарзе ки», «бе он ки», «бе ин ки» на фақат ҳамчун воситаи грамматикӣ баромад мекунанд, инчунин то дараҷае маъноӣ лексикӣ худро нигоҳ дошта, барои равшан кардани муносибати маъноӣ байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ҳам роли махсус мебозанд.

Ҷунон ки дар муқаддима ҳам ишора рафта буд, сарфи назар аз баъзе пайвандакҳо («ҷунончи, дар сурате ки, ба ҳолате ки, дар ҳоле ки» ва монанди инҳо) пайвандакҳои боқимондаи тарзи амал дар асарҳои илмӣ баъзе забоншиносони мо асосан зикр гаштаанд [102] ва хусусан дар корҳои илмӣ Б.Ниёзмӯҳаммадов [96], Н.Маъсумӣ [85] ва Д.Тоҷиев [134] бо мисолҳо нишон дода шудаанд.

Ҷумлаи пайрави тарзи амал бо воситаи пайвандаки «ки - that» бо сарҷумла танҳо алоқаманд мегардад, ки дар дохили сарҷумла калимаҳои ҳамнисбат ба қор рафта бошад. Ин лаҳза ҷумлаҳои пайрав ҳамеша пас аз сарҷумла меоянд. Тасниф ва хусусияти ҷунин ҷумлаҳои пайрав дар он аст, ки ба ибораҳои гуногун барнамегарданд: «Ба назари Никита ҷунин менамуд, ки *Лелин чашмонашро нимпӯш карда ба ӯ нигоҳ мекунад*» (Тоҷикистон советӣ, 22-юми апрели соли 1965-ум).

Пайвандаки «дар ҳолате ки» серистеъмолтарин воситаи муносибати байни ҷумлаи тарзи амал ва сарҷумла мебошад. Вай асосан ҷумлаи пайрави

тарзи амали ҳолату аломатро ба сарчумла алоқаманд кунад ҳам, дар баъзе мавридҳо, чи тавре ки дидем, ҷумлаҳои пайрави ифодакунандаи тариқи иҷрои амалро ҳам ба сарчумла тобеъ карда метавонад.

Пайвандаки «дар ҳолате ки» ба навъҳои «ба ҳолате ки, дар ҳоле ки» ҳам корбаст мешавад: «Ёдгор, ба ҳолате ки, дар ҳоле ки ҳам ифода меёбад: Ёдгор, ба ҳолате ки гузаштаҳои баданаиш бурда-бурда шуда, хун мешорид, монд» (С.Айнӣ, Кул., ҷ. 2, с. 189). «Ин ҳамон дараест, ки Муҳаммадамини ҳисорино, дар ҳоле ки аз Шеробод то Деҳнав ва Боло-Ҳисорҳама ҷои мамлакатро лашқари мангит фаро гирифта буд, яккаву танҳо дар сари ҷӯй ҳимоя кард» (С. Айнӣ, Кул., ҷ. 2, с. 24).

Дар хусуси пайвандаки *дар ҳолате ки* чунин қайди Д. Тоҷиевро мебинем: «Пайвандаки *дар ҳолате ки* хусусияти ачибе дорад. Ҷумлаи пайрави тарзи амал ҳамеша ҳолати мубтадои сарчумларо ҳангоми амал шаҳр медиҳад. Ҷолиби диққат аст, ки дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мубтадои сарчумла ва ҷумлаи пайрав бештар як аст... Азбаски чунин ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ҳолатро мефаҳмонанд, хабари онҳо бештар ба шакли замони гузаштаи ҳикоягии сғайи хабарии феъл ё ба шакли замони гузаштаи феъли *будан* ифода мешавад» [134, с. 22].

Пайвандаки «дар вазъияте ки» як вазифа дорад: он ҷумлаи пайравиро бо сарчумла тобеъ мекунад, ки вазъият, муҳиту шароити содиршавии амали ҷумлаи асосиро ифода менамояд.

Пайвандаки «дар сурате ки» асосан муродифи пайвандаки «дар вазъияте ки» буда, баъзан бо пайвандаки «дар ҳолате ки» якхела истифода мегардад: «Вай додари ман ҳисоб мешавад, - гуфт Дария, *дар сурате ки ҳам ба соддагии Давлат хандааш меомаду ҳам аз муҳокимаи ин гуна масъалаҳо бо Давлат шарм мекард*» (Р. Ҷалил, Шуроб, с. 296). «Ҳокро гиред, зар гардад, - дуо кард Маҳмудхоҷа ба худ намуди одами парҳезкору тақводорро дода, *дар сурате ки чаши аз заём намекард*» (Р. Ҷалил, Шик. т., с. 39).

Пайвандаки «дар сурате ки» моҳияти шартӣ ҳам дорад. Чунончи, намунаи зерин барин мисолҳоро дучор кардан мумкин аст: «*Дар сурате ки*

ҳамин об ба зӯшти бадан паҳн шавад, азоби тоқатнопазир медуҳад» (С. Айнӣ, Кул., ҷ. 7, с. 530).

Дар чунин ҳолат хабари чумлаи пайрав доимо бо навъҳои феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ истеъмол мегардад.

Пайвандаҳои «ба тартибе ки, бо тартибе ки» асосан чумлаҳои пайрави тарзи амалро бо сарчумла алоқаманд мекунанд, ки тарз ва ҳолати воқеъшавии амали чумлаи асосиро ифода менамоянд. Ин ҷо пешояндҳои ба ва бо, ки дар таркиби пайвандаҳои мазкур омадаанд, аз ҳамдигар фарқ маъноӣ надоранд: «Ба тартибе ки Абдурахимбой ва Миразим – корвонбошӣ пеш-пеш мегаштанд, ҳамагӣ аз ҳавлӣ баромада, дар кӯча ба ду тарафи роҳ саф бастанд» (С.Айнӣ, Кул., ҷ. 3, с. 110). «Шумо ҳар бегоҳонӣ ба инҷо биёед, доду гирифти ҳамонрӯзаи маро ба дафтар, бо тартибе ки худатон ёфтаед, навишта диҳед» (С.Айнӣ, Кул., ҷ. 7, с. 180).

Пайвандаки «бе он ки» чунин хусусият дорад, ки аз рӯйи маъноӣ он вазифаи грамматикӣ ва, аз ин рӯ, муносибати маъноӣ нисбат ба сарчумла доштаи чумлаи пайрав зоҳир намегардад. Бесабаб нест, ки дар хусуси вазифаи наҳвӣ ин пайвандак андеша олимони забоншиносони тоҷик низ мухталиф аст. Чунончи, дар асари Н.А.Маъсумӣ оид ба пайвандаки «бе он ки» низ мулоҳизаҳои зиёди муаллиф зикр ёфта, чунин хулоса бароварда мешавад, ки он: «чумлаҳои пайрави истисноӣ ҳоли тарзи амалро бо чумлаи асосӣ алоқаманд мегардонад» [85, с. 269-271]. Ин фикр бо он маънову мақсаде, ки муаллиф дар назар дорад, мувофиқ аст, яъне чумлаҳои пайрав амалу ҳолати воқеънашударо ифода мекунанд.

Забоншиносон Б.Н.Ниёзмуҳаммадов [60] ва М.Ф.Исматуллоев [53] дар ҳамин андешаанд, ки ҳамаи чумлаҳои тобее, ки ба воситаи пайвандаки «бе он ки» ба сарчумла алоқаманд мешаванд, чумлаҳои пайрави ғайриистисноӣ тарзи амал мебошанд. Дар грамматикаи дарсии мактабҳои олӣ ин ақида айнан такрор меёбад.

В.С.Расторгуева бошад, пайвандаки «бе он ки» - ро ба гурӯҳи пайвандаҳои пайрави пуркунанда дохил кардааст [114].

Забоншинос Д.Точиев роҳҳои корбасти ин пайвандакро чунин менигорад, ки «чумлаи пайрави тарзи амал бо пайвандакҳои *бе ин ки ва бе он ки* ба шарте меояд, ки мубтадоҳои сарчумла ва чумлаи пайрав як бошанд. Дар таркиби пайвандак пешоянди *бе* мефаҳмонад, ки воқеъ гардидани амали чумлаи пайрав мумкин ё зарур бошад ҳам, сарчумла бе иҷрои он шарҳ меёбад. Ҷолиби диққат аст, ки хабари чумлаи пайрави тарзи амал дар ин маврид бо шакли аорист ифода мешавад» [134, с. 23].

Ана ин тарафи масъала, гуногунмаънидодкунии пайвандаки *бе он ки ва чумлаи пайраве*, ки ба воситаи ин пайвандак ба сарчумла алоқаманд мешавад, ҷолиби диққат будани онро таъкид мекунад.

Пайвандаки таркибии *бе он ки* аз пайвандаки муштараквазифаи *ки*, ҷонишини ишоратии *он* ва пешоянди *бе* таркиб ёфтааст ва бо ҳамроҳи хабари чумлаи пайрав, ки он ҳамеша ба шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ (ба ғайр аз шакли замони гузашта)-и феъл ифода ёфтааст, ба чумла маънои манфӣ(инкорӣ) медиҳад. Доир ба ин масъала дар асори забоншинос Н.Маъсумӣ чунин маънидод карда шудааст, ки: «Хабари феълии чумлаи пайрав ба шакли аорист ва ба маънои мусбат меояд. Маънои манфии феъли ҳол дар таркиби пайвандак бо пешоянди истисноии *бе* ифода меёбад» [85, с. 270].

Маънои манфӣ доштан, амалу ҳолати содирнашударо ифода кардани чумлаи пайрави мазкур ҳангоми ба ибора гардондани онҳо аниқ мегардад.

Забоншинос Д.Точиев дар баробари ин қайд менамояд, ки: «Алҳол дар забоншиносии тоҷик ба сифати воситаҳои ифодакунандаи алоқии синтаксисие, ки барои муттаҳид кардани ҷузъҳои таркибии чумлаи мураккаби тобеъ хизмат мекунанд, *пайвандакҳо*, *интинатсия*, *мутобиқати шаклҳои феълӣ*, *ҷои чумлаҳои таркиби чумлаи мураккаб* ва монанди ин нишон дода мешуд. Солҳои охир воситаи дигари грамматикӣ ба ишора рафта истодааст, ки он *калимаҳои бо пайвандакҳо ҳамнисбат* мебошад» [133].

Дар воқеъ ҳам, ба туфайли мавҷуд будани калимаҳои ҳамнисбат дар байни хелҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ алоқаҳои маъноӣ ва грамматикӣ пурзӯртар мешаванд.

Пайвандакҳо ва калимаҳои пайвандакшуда ифодакунандаи аломати алоқаи грамматикӣ навҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ буда, доимо дар таркиби ҷумлаи пайрав ифода меёбанд. Вале калимаҳои ҳамнисбат бошанд, дар таркиби сарҷумла омада, робитаи зичи маъноӣ ва грамматикӣ байни сарҷумла ва ҷумлаи пайравро тайёр мекунад. Чунончи: *Аз ҳамаи ин гуфтугузоро Ҷтим ҳамин қадарро фаҳмид, ки дар он тарафи дарё болшевикон ҳукумати коргару деҳқонро* (С. Айнӣ, Кул., ҷ. 4, с. 250).

Чи хеле ки дар фавқ ишора рафта буд, дар ин бора бо номи калимаи нисбӣ Ш. Рустамов [120] ва К. Қаландаров [55] ҳам ишора кардаанд. Муаллифи ин сатрҳо низ доир ба масъалаи калимаҳои ҳамнисбат баъзе мулоҳизаҳо баён кардааст. Ба хусус, забоншинос Д.Тоҷиев дар маърузаи номбурда дар хусуси калимаҳои ҳамнисбат ва вижагии онҳо баъзе мулоҳизаҳои тоза манзур менамояд. Чунончи, муаллиф дуруст қайд мекунад, ки калимаҳои ҳамнисбат ба вазифаи ин ва ё он аъзои сарҷумла меоянд, онҳоро ҷумлаҳои пайрав шарҳ медиҳанд, онҳо маънои пайвандакҳоро эзоҳ медиҳанд, маъно ва вазифаи калимаҳои ҳамнисбат бо вазифаи ҷумлаи пайрав як аст ва монанди ин.

Ба тезиси охирин К.Қаландаров муқобил баромада, исбот карданӣ мешавад, ки калимаҳои нисбиро бо ҷумлаҳои пайрав ҳамвазифа ҳисбот кардан нодуруст аст [55, с. 102-103]. Ба ин андешаи К.Қаландаров розӣ шудан мумкин нест, зеро чунон ки баъдтар ба таври муфассал қайд хоҳем кард, аз ҷиҳати вазифаи наҳвӣ худ ҳар яки онҳо тафовуте надоранд.

Д.Тоҷиев [133] аз калимаҳои ҳамнисбати забони тоҷикӣ ба аври намуна чандеро зикр мекунад: *«ба қадре, ба андозае, чандон, чунон, чунин, ба миқдоре, бар хилофи он, бо вучуди ин»* ва ғайра.

Бо вучуди ҳамаи ин, азбаски масъалаи калимаҳои ҳамнисбат дар забоншиносии тоҷик мавзӯи тоза аст ва нақши онҳо дар муайян намудани

моҳияти грамматикии ҷумлаҳои пайрав, аз он қабил ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ, мавқеи хосса дорад, бо ҳадафи ҷамъбаст намудани вижагиҳои асосии онҳо дар заминаи андешаи забоншиносии советӣ пеш рондани баъзе мулоҳизаҳои худро зарур шуморидем.

Калимаи ҳамнисбат ба танҳои маъноӣ мушаххасу пурраеро ифода карда наметавонад. Аз ин хотир, зарурати бавуқӯ омадани ҷумлаи пайрав пайдо мешавад. Пас ифода шудани чунин ҷумлаи пайрав мувофиқи талаботи аъзои шарҳталаби сарҷумла мебошад. Ба ибораи дигар ифода намоем, воқеъшавии ҷумлаҳои пайрав ба ишора ё нисбати он аъзоҳои шарҳталаби сарҷумла вобаста мебошад. Гуфтан ба маврид аст, ки забоншинос Ф.Зикриёев [41] ду хусусияти аъзоҳои сарҷумларо ба таври зайл тасниф намудааст:

1. «Онҳо азбаски дар шакли додашуда ҳанӯз аз ҷиҳати маъно (маъноӣ лексикӣ) пурра нестанд, эзоҳталаб, нисбатдор мебошанд;

2. Онҳо ба воқеъгардии тафсилдиҳандаи худ (ҷумлаи пайрав) нисбат (ишора) медиҳанд ва дар айни замон маъноӣ муайяну конкрет пайдо мекунанд. Чунин хусусияти аъзоҳои шарҳталаби сарҷумларо ба инобат гирифта, онҳоро шартан калимаву таркибҳои ҳамнисбати ҷумлаи мураккаби тобеъ номидани муаллифони зикршударо қабул кардан мумкин аст» [41, с. 62].

Забоншинос К.Баҳриддинов дар асари худ «Наҳви забони тоҷикӣ», ки соли 2010 тадвин шудааст, ба ҷумлаи пайрави пуркунанда чунин мафҳумро мувофиқ донистааст: «Ҷумлаи пайрави пуркунанда бе пайвандак ба сарҷумла тобеъ шуда бошад, интонатсия ва ҷойи ҷумлаи пайрав аҳамияти бештар пайдо мекунанд» [63, с. 182].

Дар китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик», ки соли 1989 ба таърифи расидааст, доир ба ҷумлаи пайрави пуркунанда чунин мафҳум қайд гардидааст: «Ҷумлаи пайрави пуркунанда барои эзоҳи яке аз аъзоҳои сарҷумла омада, маъноӣ онро аз ҷиҳати объекти амал пурра мекунад» [33, с. 103].

Ба андешаи мо ҷумлаҳои пайрав асоси ҷумлаҳои мураккаб ва тобеъро ифода менамоянд. Зеро ҷумлаҳои пайрав яке аз бахшҳои калони наҳви ҳар ду забон маҳсуб ёфта, барои ташаккул ва бою ғани гардидани таркиби луғавии забонҳои матраҳшаванда хизмат мекунад. Бояд ишора намуд, ки ҷумлаи пайрави пуркунанда дар дохили ҷумлаи мураккаби тобеъ омада, вазифаи хабари ҷумларо тавассути сарҷумла иҷро мекунад.

Бояд тазаққур дод, ки забоншиносон Х.Ҳусейнов ва К.Шукурова дар китоби худ «Луғати терминҳои забоншиносӣ» ба ҷумлаи пайрави пуркунанда чунин мафҳумро мувофиқ мешуморанд: «Пайраве, ки хабари бо феълҳои гузаранда ифода ёфтаи сарҷумларо пурра мекунад; бо пайвандаки «ки» ба сарҷумла тобеъ шуда меояд; ба саволҳои «киро»? «киҳоро»? «чиро»? «чиҳоро»? «ба кӣ»? «ба чӣ»? «аз кӣ»? «аз чӣ»? «дар кӣ»? «дар чӣ»? ва ғ. ҷавоб мешавад (саволҳоро ҳамеша бо хабари ҷумла ҳамроҳ додан дуруст аст: чӣ гуфт? чиро гуфт? ба кӣ фармуд? чиро фармуд? ва ғ.)» [153, с. 245].

Ба ибораи дигар ифода намоем, боз дар ҳамин луғат забоншиносон ва фарҳангшиносон Х.Ҳусейнов ва К.Шукурова чунин менигоранд, ки: «Ҷумлаи пайрави пуркунанда ҷонишинҳои ишоратии ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи сарҷумла омадаро ҳам шарҳу эзоҳ медиҳад. Дар ин ҳолат вай хусусияти тавзеҳӣ гирифта, объекти ифодаи умумӣ ё номаълум бударо муайян менамояд» [153, с. 245].

1.3. Назаре ба таърихи пайдоиши мафҳуми «ҷумла» дар илми забоншиносӣ

Ҳар як забон дорои тартиби маҳсуси ҷумласозӣ буда, вижагиҳои маҳсуси худро соҳиб мебошад. Агар инверсия як бахши грамматика бошад, пас, дар атрофи тартиби калима маълумот диҳад, ки чӣ будани худӣ ҷумларо дар канор гузоштан номумкин аст. Гуфтан зарур аст, ки истилоҳи инверсия ва ё ворунасосӣ бо мақсади пурзӯртар кардани ғасоҳат ва мутаассирии нутқ тағйир додани ҷойи муқаррарии аъзоҳои ҷумла ба кор бурда мешавад.

Забоншиносии шинохтаи тоҷик Б.Қамолитдинов дар китоби худ «Наҳви забони тоҷикӣ», ки соли 2010 нашр шудааст, ба ҷумла чунин маъниро

муносиб медонад: «Чумла ҳамчун воҳиди асосии наҳвӣ дорои маъно ва шакли грамматикӣ аст» [63, с. 17].

М.Маҳмадсодиқ дар рисолаи худ «Таҳлили муқоисавии воситаҳои алоқаи наҳвӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ» менигорад, ки: «Чумлаи мураккаб воҳиди олиташаккули наҳв аст, ки аз ду ва зиёда чумлаҳои сода ташкил ёфта, дорои ягонагии маъно, сохт ва интонатсия мебошад» [82, с. 20; 33, с. 5].

Бояд тазаққур дод, ки муҳаққиқ М.Маҳмадсодиқ дар рисолаи худ аз осори мондагори забоншинос К.Баҳриддинов хело фаровон истифода намудааст, ки дар он ба мафҳуми чумла чунин шарҳ муносиб доништа шудааст: «Чумла чунин воҳиди муҳимтарини забон аст, ки фикрро ифода мекунад. Чумла аз калима ва ибора ташкил меёбад. Калимаҳои мустақилмаъно дар сохтори чумла ва ифодаи фикр нақши бузургдоранд, зеро онҳо ба вазифаи аъзоҳои чумла меоянд. Калимаҳо бо ҳамдигар алоқаманд шуда ибора месозанд, дар айни ҳол калимаю ибораҳо дар алоқамандӣ чумларо ташкил медиҳанд» [82, с. 18; 63, с. 17].

Чумла - ин воҳиди томи аз ҷиҳати грамматикӣ ташаккулёфтаи нутқ мебошад. Чумлаи сода категорияи ҷудогонаи наҳв буда, аломати хоси грамматикӣ дорад, ки он аз дигар категорияҳои наҳвӣ фарқият ва ё тафовут дорад. Аломати асосии чумла хусусияти иртиботии вай ба ҳисоб меравад. Аз воҳидҳои наҳвӣ танҳо чумла дорои вазифаи хабаррасонӣ мешавад. Хусусияти хабарӣ ва интонатсия ё ин ки оҳанги хабарӣ нишонаҳои хоси чумла ба ҳисоб меравад.

Чумлаҳои сода фикри кулро ифода мекунанд, вале ҳамаи чумлаҳои сода аз ҷиҳати мустақилияти ифодаи фикр якранг нестанд. Чумлаҳои сода мавҷуданд, ки на фақат аз ҷиҳати ифодаи маъно, балки аз ҷиҳати сохт ҳам мустақилона корбаст намешаванд. Маъно ва сохти грамматикии онҳо фақат тавассути матн дар радифи чумлаҳои дигар низ муайян ва мушаххас карда мешавад.

Чумлаҳои сода аз рӯи маъно ва сохт ба гурӯҳҳои зайл тақсим карда мешаванд: 1) аз ҷиҳати сохту таркиб; 2) аз ҷиҳати мақсаду интонатсия ва ё оҳанг.

Чумлаҳои сода вобаста ба иштироки сараъзоҳои чумла (СЧ), дутаркиба ва яктаркиба мешаванд. Инчунин, чумлаҳои сода мувофиқи ширкати аъзоҳои пайрав ба ду гурӯҳи калон тақсим карда шудаанд: чумлаҳои хуллас ва тафсилӣ.

Чумлаҳои сода аз рӯи иштироки аъзоҳо пурра ва нопурра мешаванд. Ҷиҳати грамматикӣ муошират на танҳо додани ахборот, балки барои нишон додани ҳиссиёту ҳаяҷон низ мебошад. Дар ҳолати муҳобирот, яъне муошират забон якчанд вазифаҳоро иҷро карда метавонад. Мо бо ёрии забон метавонем ҳиссиёти худро гӯем, ба шахси шунаванда ягон хабарӣ нав диҳем, ки онҳо пеш аз ин дар бораи он маълумот надоштаанд. Таъсир дар қору фаъолияти шахс, дар бораи ҳуди забон сухан гӯем, бо рафиқон муоширати дӯстона ороем ва инчунин дар мавриди ягон асари бадеӣ нақл кунем ё латифае гӯем ва ғ.

Дар вақти омӯзиши муоширати байни ду ва зиёда шахсро мо матн меномем. Сӯҳбат дар вақти наҳорӣ қардан, роман, филм, реклама, ҳамаи ин матнҳои махсусро ташкил медиҳанд ё ин ки доранд. Матн дар ҳолати коммуникативӣ ва ё муоширати муайян вучуд дорад.

Матн сохт (структура) - и махсуси худро дорост. Матн як ё якчанд мафҳумро ифода мекунад. Аз рӯи ҳамин ҳар матн аз се ҷиҳат бояд омӯхта шавад:

а) чӣ хел вай дар ҳолати коммуникативӣ сохта мешавад? Вай дорои чӣ гуна сохт мебошад, яъне қисматҳои он чӣ гуна бо тамоми матн алоқамандӣ дорад? Дар бораи кадом мафҳум вай хабар медиҳад? Агар мо хоҷем, ки схемаи сохти коммуникативӣ ва ё муоширатиро ба қор барем, мо мебинем, ки ҳар як вазифаҳои забон вижагиҳои хосаи худро мебошанд, ки аз онҳо иборатанд:

- вазифаи экспрессивӣ ва ё шарҳдиҳӣ;

- *вазифаи ахборотдиҳӣ ва ё хабаррасонӣ;*
- *вазифаи мателингвистикӣ ва ё риёзӣ;*
- *вазифаи бадеӣ ва ё илмӣ;*
- *вазифаи интерактивӣ ва ё муколамавӣ.*

Ба мо зарур аст, ки ба хусус вазифаҳои сохти забонро дида бароем. Бавижа, ҳамон вазифаҳое, ки дар онҳо пайдошавии инверсия ва тартиби калима имконпазир аст. Барои танҳо ба таври муқаррарӣ додани маълумот ба касе тағйирёбӣ, яъне инверсия ба амал намеояд. Инверсия дар он вақт бавуқӯ меояд, ки гӯянда ҳиссиёту ҳаяҷони худро ба воситаи матн нишон додани мешавад. Аз ин хотир, ба мо зарур меояд, ки вазифаи ҳиссиёту ҳаяҷони забонро аз назар гузаронем.

Дар забонҳои флективӣ, ба монанди забони русӣ, ки дар ин гуна забонҳо алоқамандии байни калимаҳо ба воситаи морфемаҳо муайян карда мешавад ва вазифаҳои муҳабироти ҷойивазкунии калимаҳо барои муайян намудани тартиби калима ва инверсия нақши бениҳоят муҳим ва калонро мебозад.

Бояд қайд кард, ки дар ҷумла ду ҷойи заданокӣ мавҷуд аст. Ин дар аввали ҷумла ва дар охири ҷумла мебошад. Аз равиши гуфтор онро муайян намудан мумкин аст, ки дар забонҳои (ин) флективӣ нависанда ё гӯянда задаи асосиро ё дар аввал ва ё дар охири ҷумла мегузорад. Дар забонҳои аналитикӣ ба монанди забони англисӣ, грамматикаи он имконият медиҳад, ки задаи асосӣ дар аввали калима гузошта шавад, вале мо гуфта метавонем, ки дар забони англисии муосир инверсия ва ё тартиби калима бараъло ба қайд гирифта шудааст. Ба мо маълум аст, ки дар забони англисӣ тартиби калимаи сохти одӣ дар ҳолати нейтралӣ мустаъмал мегардад. Тартиби муқаррарии калима дар ҷумла дар забони англисӣ ин мубтадо, хабар ва пас аз инҳо аъзоҳои пайрави ҷумла (АПҶ) омада, ҷумларо месозанд. Бештар мубтадо як чизи наvero меорад ва пас аз он аъзоҳои пайрави ҷумла чизи наvero доир ба мубтадо оварда шуда маълумот медиҳанд.

Дар забони адабии тоҷикӣ бошад на ба мисли забони англисӣ, балки каме ба таври дигар мебошад, зеро мо дар боло гуфта гузаштем, ки дар ҳар як забони дорои грамматикаи махсус инверсия ба таври махсус рух медиҳад. Тартиби ҷойгиршавии аъзоҳои ҷумла дар забони адабии тоҷикӣ ба таври дигар рӯй медиҳад, ки дар атрофи ин дар саҳифаҳои зер муайян ва муқоиса хоҳем кард. Умуман, дар забони ҳозираи англисӣ, пурра аз ҷиҳати грамматикӣ таҳқиқ карда шудааст, ки дар мадди аввал на сараъзои ҷумла, яъне мубтадо, балки дигар аъзоҳои пайрави ҷумла низ меоянд ва ҷойи мубтадоро дар ҷумла тағйир менамоянд. Ин гуна хусусият дар забони тоҷикӣ низ дида мешавад. Одатан тартиби калима дар забони ҳозираи англисӣ дар мавриди сухан гуфтан бештар тағйир дода мешавад на дар мавриди навишт.

Барои ҳамин дар мавриди сохтани ҷумлаи сода ҳар як ҷойгиркунии калимаҳо, яъне ҷойгиркунии сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав хело маънии калондоранд. Дар ҳолати тағйир додани тартиби калима ин ё он мазмуни ҷумларо иваз мекунад ё баръакс. Бинобар ин, барои дучанд гардонидани мазмуни ҷумла дар мавриди ҷойивазкунии аъзоҳои ҷумла ё дар аввал ва ё дар охири ҷумла гузоштани онҳо бараъло дида мешавад. Ва дар ҳолати тартиб додани ҷумлаҳои мураккаб дар он макон омадани аъзоҳои ҷумла дар баёни нутқ на он қадар нақши муҳимро иҷро мекунанд. Ба ин ҳама танҳо сохти экспрессивӣ сабаб шуда метавонад, яъне ҳамаи ин ба сохти экспрессивӣ тааллуқ доранд. Дар ин сохт ҳамаи задаи асосӣ дар мадди аввал гузошта мешавад, ки ин сохт боз ҷумларо таъсирбахш менамояд. Бояд қайд кард, ки нутқи хаттӣ низ ин гуна вижагироро соҳиб мебошад. Нутқи бадеӣ бошад, каме аз ин фарқият дорад. Танҳо услуби назмӣ (шеърӣ) ва нутқи онҳо тафовут ва фарқияти зиёд дорад. Вазифаи асосии инверсия дар нутқи шифоҳӣ ин баёни мазмуни асосии ҷумла ба ҳисоб меравад.

Ҳамаи қисми асосии маънодор ба пеш гузошта шуда, рема метавонад дар ҳар ҷой ояд. Аммо бештар дар аввал ва дар мобайн меояд. Ҳамаи қисми маънодорро дар мадди аввал гузоштан зуд ҳолати сухан ё нутқ тағйир меёбад.

Бояд қайд намуд, ки инверсия маҳз бо ҳамин мақсад дар забони адабии тоҷикӣ истифода мешавад.

Мо ба гуфтаи С.М.Канселсон розӣ шуда метавонем, ки ба гуфтаи худӣ ӯ забон ба нутқ на дар шакли пурра ва тайёр сохта шудааст, балки қисман бо унсурҳои худ омада, баъд аз вай барои расонидани хабар ё чизи дигар ҷо ба ҷо ва дуруст карда, баъд онро истифода мекунем.

Дар манбаҳои илмӣ-таҳқиқотии махсус аз ҳамаи он зухуротҳои тартиби калима дар забони англисии муосир ҷойгоҳи махсусро инҳо ишғол мекунанд: мантиқӣ-грамматикӣ, сохти грамматикӣ, ҳиссиёту ҳаяҷон ва дигар падидаҳои грамматикӣ низ роиҷанд. Ҳамаи ин ишора бар он мекунад, ки тарзи дуруст соختани ҷумла дар нутқ аз рӯйи қоидаҳои грамматикӣ сохта шавад. Ҳатто чунон сохта шавад, ки ягон тартиб ва мазмуни он иваз карда нашавад. Бояд ишора намуд, ки аз ҳама сохти умумӣ, ин ҳамон сохти грамматикӣ ба шумор меравад, чунки ин сохт қобил аст, ки дигар вазифаҳоро низ ба монанди грамматикӣ-мантиқӣ, грамматикӣ-муоширатӣ (коммуникативӣ) ва сохти ҳиссиётиро ба ҳам алоқаманд намояд.

Сохти вазифаи маъноӣ - наҳвӣ тартиби калима дар забони англисӣ ҳамчун шакли дигар дар нутқ дар соختани ҷумла хусусияти махсуси худро дорад. Вай ба худ маъноӣ зиёдеро гирифта барои муайян намудани ҳиссиёту ҳаяҷони шахс ва сухани тунд, яъне сухани оташин хизмати калон менамояд.

Муҳаққиқ М.Ҷ.Узоқова дар мақолаи худ «Роҳҳои ифодаи ҷумла дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ», ки соли 2023 аз нашр баромадааст, менигорад, ки: «Ҷумла воҳиди асосии синтаксис аст. Ба ҷумла таърифоти бисёре дода шудааст, вале ҳеҷ яке онҳо қобили қабули умум нагардидааст, бо вучуди он, ки ҳар як соҳибзабон ба осонӣ ҷумларо ҷудо карда метавонад. Ба қавли Б. Хаймович ва Б. Роговская, гарчанде ҷумла аз калима таркиб меёбад, он на танҳо гурӯҳи калимаҳо набуда, балки як чизи яклухти таркибист, ки аз рӯйи яке аз қолабҳои мавҷудаи забон сохта мешавад.

Ҳамаи овозҳои таркиби ҷумла бо оҳанги хос ва вожа, ибора ва ҷумла муттаҳид мегардад. Маъноӣ ҳар яке аз воҳидҳои номенативӣ дар асоси ягон

колаби муайян барои ифодаи фикр ба ҳам пайваст мегарданд. Барои муқаррар намудани мавзӯ ё равиши фикр дар нутқ системаи бузургӣ (координатҳо) мавҷуданд, ки онҳо маҷмуи се ҷузъанд:

- 1) амалиёти сухан (the act of speech);
- 2) гӯянда ё (нависанда);
- 3) амри воқеъ аз нуқтаи назари гӯянда (reality);» [138, с. 194; 136, с. 42-43].

Мафҳуми дуҷум бошад барои шахсест, ки бо ашхоси дигар ва ашӯҳои дар ҷумла номбаршаванда алоқаманд мебошад. Ин бузургӣ тавассути флексияҳо ва ё тасрифҳои категорияи шахс дар феъл ё ба воситаи вожаҳои навъи *I - ман, you - ту, he - вай, she - вай, ӯ, it - ин, он, student - донишҷӯ, river - дарё* ва ғайра истеъмол мегардад.

Мафҳуми сеҷум бошад (далел ё амри воқеъ)-ро гӯянда аз рӯйи диду назари худ муқаррару муайян мекунад, ки онро феълҳои модалӣ ифода мекунад. Он имконият дорад, ки воқеъӣ ё ғайривоқеъӣ бошад.

Алоқамандӣ ба далоил (амри воқеъ) дар грамматика тавассути категорияи сифаи феъл, дигар воситаҳои луғавӣ ё луғавӣ-грамматикӣ, ба монанди феълҳои модали тарзи *must - бояд, may - тавонистан, мумкин*, ё вожаҳои модали *probably - эҳтимол, perhaps - шояд, indeed - воқеан* ё оҳанги гуфтор ифода мегардад. Ин се алоқамандии бузургиро (амалиёти сухан ё калом, шахс ва амри воқеъ) вазъияти нутқ (situation of speech - ҳолати нутқ) гуфта хулосабарорӣ намудан зарур аст. Ин се бузургӣ категорияи нахви предикативӣ ва ё хабариро созмон медиҳад. Забоншинос А.И.Смирнитский ба предикативият чунин таъриф додааст: «Предикативият на мазмуни ҷумла, балки мазмуни гуфторро ба воқеият нисбат медиҳад» [127, с. 102]. Воситаҳои ифодаи хабарӣ (предикативият) бағоят калон аст, вале барои тамоми забонҳо, аз он ҷумла барои забони англисӣ воситаи унверсалӣ ва ё умумии ифодаи хабарӣ (предикативият) вучуд надорад, он воситаи инкишофёбӣ ва баёни андеша шуданаш ғайриимкон мебошад.

Бо андешаи Н.Ф.Иртенева «воситаҳои ифодаи предикативият, ки ба ҳар як ҷумла хос аст, сохти ҷумла, таркиби луғавии он, ифодаи морфологӣ ва синтаксисии мақсади гуфтор, модалият, замон ва шахс мебошад. Ҳар яке аз ин рукнҳо барои ифодаи муносибате нигаронида шудааст. Рукни якуми предикативият ин шахс буда, он ба кӣ ё ба чӣ мутааллиқ будани мазмуни ҳодисаи зикршавандаро нишон медиҳад» [52, с. 148].

Масалан: «The inhabitants of Cincinate are proud of their city» (Ch.Dickens). Дар ин гуфтор ашъи тавсифшаванда сокинони Синсиннати (the inhabitants of Cincinate) мебошад, яъне мазмуни гуфтор ба фаъолияти сокинон вобастагии калон дорад. Дар ҷумлаи ғавқ «We often stop to water at a roadside inn» (Ch.Dickens)» - «Мо аксар вақт барои об дар меҳмонхонаи лаби роҳ таваккуф мекунем нишонаи предикатавӣ (барои об дар меҳмонхонаи лаби роҳ таваккуф карданд) ба мо (we) алоқаманд мебошад».

Аз мисолҳои ғавқ аён мегардад, ки мавқеи «шахс» дар низоми хабарӣ (предикативият) тавассути шакли мубтадо (the inhabitants ва we - дар ҷумлаҳои болозикр) шарҳ ёфтааст. Аксар вақт ин рукни предикативият тавассути шакли тасрифии феъл, яъне флексия тасрифи хабар, ифодаи худро меёбад, ки инро дар мисоли зайл мушоҳида кардан имконпазир аст: «Was committed to jail a negro man says his name is Jasia» (Ch.Dickens) - Як марди негрро ба зиндон супурданд, ки номаш Ҷасия аст. Дар ҷумлаи дуюм бошад морфемаи «-s'» дар феъл хабарии «says» раҳнамоӣ ба он мекунад, ки аломат ва ё нишонаи хабарӣ (омилҳои тасрифшуда) ба шахси сеюми танҳо (he) даҳолат дорад. Дар мафҳуми дуюм бошад предикативият, ки робатаи мазмуни гуфтор ба замон аст, ба воситаи тарзҳои замони феъл, вожаю таркиботи ифодакунандаи замон ва ҳатто ба воситаи ҷумлаи пайрав корбаст шуда метавонад.

Масалан: 1) «An hour passed in unbroken silence». (E. Voynich) - Як соат дар хомушии вайроннашаванда гузашт. 2) «Really Shan` t want anything» (Ibid) - Дар ҳақиқат чизе намехоҳад. 3) «We drank the muddy eater of this river while we were upon it» (Ch.Dickens) - Ҳангоме ки мо дар дохили об будем, ҳамон

вақт аз дохили дарё кирми лойхӯрак менӯшидем. 4) «*The sun strikes upon our heads at this open window*» (Ibid) - Дар ин тирезаи кушода офтоб ба сари мо мезанад. 5) «*Edgar and Miriam are coming to tea tomorrow*» (Lawrance) - Эдгар ва Мириам нагоҳ ба чойнӯшӣ меоянд.

Дар чумлаҳои фавқ мавҷудияти воқеоти зикршуда ба замон тавассути тарзҳои замони феъл баён шуда бошад, дар чумлаҳои 3) ва 5) ин баробарӣ ба воситаи чумлаи пайрави замон (чумлаи сеюм) ва ҳоли замон (дар чумлаи панҷум) дарҷ ёфтааст. Дар рукни сеюм бошад предикативият, ки он воқеӣ будан ё набудани ҳодисаи номбаршударо нишон медиҳад, ба воситаи тарзҳои сифаи феълӣ, вожаҳои модалӣ, феълҳои модалӣ, ҳисачаҳои мухталиф ва аз ҳама бештар бо оҳанги гуфтори одам баён мегардад.

Масалан: 1) «*The front- door bell rang sharply*» (E.Voynich) - Зангулаи дари хона яку якбора баланд шуд. 2) «*If only one like birds!*» (J.Galsworthy) - Агар танҳо як нафар мисли паррандагон! 3) «*The snow may be deep in the valley*» (Th.Hardy) - Гумон аст, ки дар водиҳо барфи бештар меборад. 4) «*Hannah was evidently fond of talking*» (Ch.Bronte) - Ҳанна аз афташ сӯҳбат карданро дӯст медошт. Дар чумлаи якум мазмуни гуфтор амри воқеиро инъикос менамояд, ки ин ба воситаи шакли феълӣ (сифаи хабарӣ) ифода ёфтааст. Дар чумлаи дуюм бошад майлу хоҳиши ғайривоқеӣ бо шакли феълӣ (субъективӣ) баён шудааст.

Дар чумлаи сеюм тахминан гумон ба феъли модалӣ “may - тавонистан” зикр шудааст. Дар чумлаи чорум гумон ба калимаи феъли модалӣ «evidently - аён аст, маълум аст» ифода гардидааст.

Забоншинос К.Усмонов дар китоби худ «Грамматикаи назарии забони англисӣ», ки соли 2010 аз нашр баромадааст, менигорад, ки чумлаи воҳиди коммуникативии забон ва нутқ буда, маҷмӯи калимаҳо (баъзан як калима) аст, ки аз рӯи имкониятҳои ҳамоишияшон ба ҳам алоқаманд мегарданд ва аз рӯи сохт ба воситаи интонатсия ва предикативият муттаҳид карда мешаванд [138, с. 197].

Дар забоншиносӣ масоили робитаи байни ҷумлаву муҳокима мубоҳисаталаб мебошад. Забоншинос К.Усмонов дар китоби худ «Грамматикаи назарии забони англисӣ» менависад, ки: «Муҳокима яке аз шаклҳои тафаккур аст, ки вай алоқа, муносибати предметҳо ва нишонаҳои онҳоро тавассути тасдиқ ё инкор инъикос мекунад. Дар муҳокима ҳамеша ба предмет хос будан ё набудани аломате, хосияте тасдиқ ё инкор карда мешавад. Муҳокима аз ин рӯ ҳамеша субъект ва предикат дорад. Субъект - ин предметест, ки буд ё набудаш тасдиқ карда мешавад. Предикат ин аломат ё хосияти даркшудаи субъект аст. Дар муҳокима ин аломат (хосият) ба субъект мансуб ё бегона доништа мешавад. Аз ин рӯ ҳар як муҳокима фақат дар асоси ҷумла арзи вучуд карда метавонад. Бинобар он ҳар як муҳокима ҷумла аст» [138, с. 197]. Ба андешаи Н.Ф.Иртенева: «ҳар як ҷумла муҳокима нест, зеро дар муҳокима танҳо хосияти ягон предмет тасдиқ ё инкор карда мешавад, вале дар ҷумла танҳо хосияти ягон ашё тасдиқ ё инкор карда мешавад, балки гӯянда мусоҳибаро ба иҷрои коре водор месозад, то таҷрибаи худро дар хусуси байни предметҳои воқеият зоҳир кунад ё худ гӯянда мусоҳиб чизеро пурсида гирад ва ғ.» [52, с. 148-150].

Дар ҳамин ҳолат забон на танҳо бо ҷумлаҳои хабарӣ (ҳикоягӣ), инчунин, ба саволӣ ва ё амрӣ қорбаст мегарданд, балки дар он муҳокимаронӣ низ иштирок дорад. Муҳокима бошад, савол ва амрро фарқ мекунад. Аз ин хотир, ҷумлаҳои саволӣ ва амрро падидаи овозии муҳокима шуморидан имконпазира аст.

Гузашта аз ин, моҳияти муҳокимаву ҷумла баробар шуда наметавонанд. Аз ҳамин хотир, дар муҳокима вучуд доштани субъект ва предикат мафҳуми зарурӣ маҳсуб меёбанд. Аз ин лиҳоз, аксар забоншиносон пеш аз ин ҷумла ва муҳокимаро як шуморида дар ҷумла ҳам зарурӣ будани субъект (мубтадо) ва предикат (хабар) - ро муҳим мешуморанд. Ҳоло он ки дар ҷумла мавҷудияти мубтадо ва хабар доимо шарту муҳим маҳсуб меёбад. Дар ин хусус, ҷумлаҳои яктаркиба хуб гувоҳӣ медиҳад. «*And from there*»? - *ва аз он ҷо?* «*How do I know*» - *Ман аз кучо донам.* «*Something about this leg*» - *Ким-чӣ дар бораи ин*

пой. «*Poor bloody farmer, old dump*». «*Read*». - Бечора колхозчи хунин, дар партовгоҳи кӯхна. Хондан. (J.Aldridge). Бояд гуфт, ки инчо ба ҷуз як ҷумлаи пурра «*How do I know* - ман аз кучо донам» се ҷумлаи дигар танҳо яктаркиба мебошанд. Эътироф бояд намуд, ки дар забон ҷумлаҳои яктаркиба бисёр кам истеъмоланд. Гузашта аз он амали корбаст шудани ҷумлаҳои яктаркиба аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар байни ҷумла ва муҳокима фарқияти махсусе арзи вучуд дорад, ки мо ҳангоми истеъмоли онҳо мушоҳида менамоем.

Забоншиносон Ҳ.Хусейнов ва К.Шукурова дар китоби худ «Луғати терминҳои забоншиносӣ», ки соли 1983 тадвин гардидааст, ба ҷумла чунин маъниро муносиб медонанд: ҷумла воҳиди хурдтарини алоқа дар нутқи инсонӣ, ки аз калимаҳои (ё калимаи) ба якдигар алоқаи грамматикӣ дошта иборат буда, аз ҷиҳати сохт ва интонатсия мазмуни муайяни ба охир расидаро ифода мекунад. Ҷумла чун воҳиди алоқа воҳиди муқадасест, ки як шакли тамоман ё нисбатан ба охирирасида ҳисоб мешавад. Аз ин ҷост, ки ҷумла бо муҳокимаи мантиқӣ мутаносиб бошад ҳам, аз он фарқ карда меистад. Ҳар як мулоҳиза, ақида ё фикри мантиқӣ дар шакли ҷумла ифода меёбад, вале на ҳамаи ҷумлаҳо муҳокимаи мантиқиро ифода мекунанд [153, с. 232].

1.4. Таҳқиқи таснифи ҷумлаи пайрав аз нигоҳи забоншиносии рус

Дар забони англисӣ намудҳои зерини ҷумлаҳои пайравро чудо мекунанд: «ҷумлаи пайрави мубтадо» - subject clause, «ҷумлаи пайрави хабар» - predicate clause, «ҷумлаи пайрави пурқунанда» - object clause, «ҷумлаи пайрави муайянқунанда» - attribute clause ва «ҷумлаи пайрави ҳол» - adverbial clause.

Ҷумлаи пайрави пурқунанда дар ҷумлаи мураккаби тобеъ вазифаи мубтадорро пурра намуда, ба саволҳои «*who – кӣ*»? ё «*what – чӣ*»? посух медиҳад.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ вазифаи субъектиро дар ҷумлаи мураккаб иҷро мекунад ва ба саволҳои «*кӣ - who?*» ё ин ки «*what? - чӣ*»? посух медиҳад?

Мубтадои таркиби чумлаи пайрави мубтадо пас аз хабар гузошта шуда, зимнан дар ин маврид сарчумла бо мубтадоии шаклии *it* оғоз меёбад. Дар мавриди истифода нашудани калимаи туфайлии *it* мубтадои таркиби чумлаи пайрави мубтадо пеш аз хабар ҷойгир мешавад [11, с. 12].

Чумлаи пайрави пуркунанда бо саръазои чумла бо роҳҳои зерин пайваст мешавад:

1) Бо пайвандакчонишинҳои «*what - чӣ*»?, «*who - кӣ*»?, «*whom - кӣ*»?, «*which - кӣ*»?, кадом?, «*whose - кӣ, аз кӣ*»? ва зарфҳои пайвасткунандаи «*when - вақте ки?*», «*where - кучое ки?*», «*how - чи хеле ки?*», *why* - барои чӣ? ҳангоми корбасти пайвандакчонишинҳои «*what - чӣ*»? ҷонишини шахсии *it* истифода намешавад:

«*What you don't understand is that he'll never agree to this plan*» - Як чизе ки шумо намефаҳмед, ин аст, ки вай ҳеҷгоҳ бо ин нақша розӣ намешавад. «*What's worrying me now is the state of her health*» - Он чизе ки ҳоло маро ба ташвиш меорад, саломатии ӯ аст. «*Who saved his life remained unknown*» - Кӣ ҳаёти ӯро наҷот дод, номаълум монд. «*Why he did not come is still not known*» - Барои чӣ ӯ наомад, то ҳол номаълум аст.

2) Бо пайвандакҳои *that - ки, whether - ҳаёки, if - агар ки* (пайвандаки *that - ки* фақат бо ҷонишини шахсии *it* корбаст мешавад):

«*Whether he'll agree is another question*» - Оё ӯ розӣ мешавад ё не масъалаи дигар аст. «*Is it true that you're going away?*» - Рост аст, ки шумо меравед?

Пас аз ифодаҳои *it is necessary that - зарур он аст ки, it is strange that - аҷиб он аст ки, it is important that - муҳим он аст ки* ва ғайра дар чумлаҳои пайрави бо пайвандаки «*that - ки*» оғозшаванда хабар одатан дар сифаи шартӣ ба кор бурда мешавад.

Масалан: «*It is important that the letter should be sent today*» - Муҳим он аст, ки мактуб шояд имрӯз фиристода шавад. «*It is strange that he should have said that*» - Аҷиб он аст, ки инро шояд ӯ гуфта бошад.

3) Бепайвандак (танҳо бо ҷонишини шахсии it): «*It is a pity you couldn't come*» - Афсӯс, ки шумо омада натавонистед.

Ҷумлаи пайрави мубтадои бо пайвандаки «whether/if – гӯё ки» оғозшавандаро лозим аст, ки аз ҷумлаҳои пайрави замон ва шарт фарқ дошта бошад [70, с. 122]. Дар муқоиса бо ҷумлаҳои пайрави замон ва шарт дар ҷумлаи пайрави мубтадо хабар бо дилхоҳ феъли замони оянда метавонад ифода ёбад:

«*When I shall come back is hard to say*» - Гуфтан сахт аст, кай ман баргардам. «*If I shall come back is hard to say*» - Гуфтан мушкил аст, агар ки баргардам.

«*Ҷумлаи пайрави хабар (Predicate Clauses)*».

Ҷумлаҳои пайрави хабар дар дохили ҷумлаи мураккаби тобеъ вазифаи предикативӣ (қисми номии хабар) - и сарҷумларо пурра иҷро мекунад. Ҷумлаҳои пайрави хабар на ҳама вақт истифода бурда мешавад. Онҳо ба таври зерин қорбаст мешаванд:

1) «what - чӣ», «who - ки», «whom - ки», «which - ки», «whose» - ки, аз ки: «*That's what I want to tell you*» - «Ин аст он чизе ки ман ба ту мехоҳам гӯям».

2) бо пайвандакҷонишинҳои when - кай, where - кучо, how - чи хел, why - барои чӣ: «*This is where I live*» - Ин аст он ҷое, ки ман зиндагӣ мекунам.

3) бо пайвандакҳои серистеъмоли that - ки, whether - гӯё ки, if - агар ки: «*The trouble is that we've got very little time*» - Гап дар сари он аст, ки мо хело вақти кам дорем. «*The fact is that he didn't come at all*» - Воқеият он аст, ки ӯ комилан наомадааст.

Ба монанди ҷумлаҳои пайрави мубтадо дар ҷумлаи пайрави хабар пайвандакҷонишинҳои «when - кай» ва «if - агар ки» хабарӣ-феълӣ метавонад дар дилхоҳ замони оянда қорбаст шавад: «*That's when he will appear*» - Ин аст, вақте ки вай хоҳад пайдо шуд.

Дар чумлаи пайрави хабар мубтадову хабар одатан бо бандакҳои феълии «to be - будан», «to get - гирифтан», «to become - шудан», «to grow - сабзидан» ва ғайра ифода меёбанд.

Масалан: «*The talk was getting what he called pointless*» - Сухбат чӣ тавре ки ӯ қайд кард бемаврид гузашта истода буд.

Забоншинос Б.А.Илиш дар китоби худ «Сохти забони англисӣ», ки соли 1971 аз чоп баромадааст, қайд мекунад, ки: «Ба чумлаи пайрави хабар ҳамчунин чумлаҳои дохил мешаванд, ки дар чумлаҳои бешахс бо ёрии бандакҳои феълии «to seem», «to appear», «to look», «to happen» якҷоя ба кор бурда мешаванд [50, с. 63]:

«*It seems that he was late for the train*» - Ба назар мерасад, ки ӯ аз қатора қафо монда буд.

«*Чумлаи пайрави пуркунанда (Object Clauses)*».

Чумлаҳои пайрави пуркунанда дар забони англисӣ вазифаи пуркунандаи бевоситаро (баъзан пешоянддор) ба феъл ё сифат дар сарчумла қорбаст шударо, пурра мекунад. Чумлаҳои пайрави пуркунанда бо сарчумла бо василаҳои зайл алоқаманд мешавад:

1) ифодаи чумлаи пайрави пуркунанда бо пайвандакҳои *that - ки, if - агар ки, whether - ҳаёки*: «*Do you doubt that I can do it?*» - Шумо шубҳа доред, ки ман ин корро иҷро карда метавонам? «*Do you know if any changes have been made in your time table?*» - Оё шумо медонед, ки ягон чадвали дарсии омода қадаатон тағйир ёфта бошад?

Дар нутқи гуфтугӯӣ пайвандаки «*that - ки*» пас аз феъл ва сифат чун қоида гузошта мешавад: «*I suppose (that) he'll be there*» - Ман гумон мекунам (ки) ӯ дар он ҷо хоҳад буд.

2) бо пайвандакҳои «*what - чӣ*», «*who - кӣ*», «*whom - ки*», «*which - ки, кадом*», «*whose - ки, аз ки*»: «*I don't know what you are talking about*» - Ман дарк намекунам, ки шумо дар бораи чӣ гап зада истодаед? «*I've forgotten whom I gave the book*» - «Ман фаромӯш кардам, ки китобро ба кӣ диҳам».

3) бо зарфҳои пайвастанандаи «when - кай», «where - дар кучо», «how - чи хел», «why - барои чӣ»:

«*I wonder why he hasn't come*» - Аҷибаш он аст, ки чаро ӯ наомадааст». «*Do you remember where he lives?*» - Шумо дар хотир доред, ки вай дар кучо ҳаёт ба сар мебарад.

Агар калимаи тобеъшаванда бо пешоянд якҷоя шавад, пешоянд дар охири ҷумлаи пайрав истифода бурда мешавад: «*I can't understand, what you are laughing at*» - Ман фаҳмида наметавонам, ки шумо чиро мавриди ханда қарор дода истодаед.

4) бепайвандак. Бо ин усул ҳамеша ҷумлаи пайрави пурқунанда бо сарҷумла тавассути ибори тифаили «*I wish* - кош ки» истифода бурда мешавад. Дар ин маврид феъл дар ҷумлаи пайрав ё дар сифаи шартӣ ва ё дар сифаи эҳтимоли истифода мешавад [9, с. 132]: «*I wish it was summer now*» - Кош ки ҳоло тобистон мебуд. «*I wish I hadn't gone there*» - Кош ки ба он ҷо нарафта будам.

Дар нутқи гуфтугӯӣ ҷумлаҳои пайрави пурқунандаи бепайвандак пас аз феълҳо ва сифатҳои зерин ба таври фароҳ қорбаст мешаванд:

«*I hope you are ready now*» - «Умедворам, ки шумо аллакай омода ҳастед». «*I'm glad you're with us again*» - Хушнудам, ки мо боз бо шумо ҳастем.

Дар ҷумлаҳои пайрави пурқунанда пас аз феълҳои баёнқунандаи изҳори ирода сифаи шартӣ бо феъли ёрвари «*should* - боистан» қорбурд мегардад:

«*The family decided that the elder son should become a lawyer*» - Аҳли оила қарор карданд, ки писари калонӣ бояд ҳуқуқшинос шавад.

Хабар дар ҷумлаи пайрави пурқунандаи бо пайвандакҳои «when – кай» ва «*if* - агар ки» алоқаманд шуда, бо феъли дилхоҳ замони оянда истеъмол мегардад:

«*I don't know when he will come*» - Намедонам кай вай меояд. «*I don't know if he'll be meeting you*» - Намедонам, гӯё ки вай шуморо пешвоз гирифта истодааст.

«*Чумлаи пайрави муайянкунанда (Attribute Clauses)*».

Чумлаи пайрави муайянкунанда вазифаи муайянкунандаи исм ё ин ки чонишинро дар сарчумла пурра карда, ба саволҳои which - ки? what – чӣ, кадом? посух медиҳад. Чумлаи пайрави муайянкунанда пас аз он вожае ба қор бурда мешавад, ки аллақай сарчумла онро муайян мекунад ва ба он якҷоя мешавад:

1) пайвандакчонишинҳои «that - ки», «who - ки», «whom - ки, аз ки», «as - чунки», «which - ки, кадом», «whose - ки, аз ки»: «*Tom's brother who lives in Moscow is an engineer*» - Бародари Том, ки дар Масков зиндагӣ мекунад муҳандис аст. «*His words that he wasn't coming upset me*» - Ӯ сухан кард, ки вай ба пеши ман барои андӯҳгин шудан наомада истода буд.

2) зарфҳои пайваस्तкунандаи «where - дар қучо», «when - вақте ки», «why - барои чӣ»: «*The place where we stopped to rest was very beautiful*» - Маконе, ки дар онҷо мо барои истироҳат таваққуф карда будем, бениҳоят дилрабо буд.

3) сохтани ҷумла бо роҳи бепайвандак: «*You can take any seat you like*» - «Ту метавонӣ нишинӣ, ҳарчое ки ба ту маъқул аст». «*I've done all I could*» - «Иҷро кардам, ҳар он чизе ки метавонистам». «*This is the book I told you about*» - «Ин китобе аст, ки перомун он гуфта будам».

Забоншиносон Иванова И.И., Бурлакова В.В. ва Почепсов Г.Г. дар китоби худ «Назарияи грамматикаи забони англисии муосир» менависанд, ки: «Чумлаи пайрави муайянкунанда ба ду навъ тақсим карда мешаванд: ҷумлаи пайрави муайянкунандаи тасвирӣ (Descriptive Clauses) ва ҷумлаи пайрави муайянкунандаи маҳдуд (Limiting Clauses)» [48, с. 11].

Чумлаи пайрави муайянкунандаи тасвирӣ «*who thought she knew him so well*» - ро метавонем ба як ҷумлаи алоҳидаи «*She thought she knew him so well*» тақсим кунем. Аз ин сарчумла маънии худро гум намекунад. Чумлаи

пайрави муайянкунандаи тасвирӣ барои тасвири шахс ва ё ашё, ки дар сарчумла сухан дар бораи он меравад, хидмат менамояд: «*In the street I met some children, who showed me the way*» - Ман дар кӯча бачаҳоро вохӯрдам, ки роҳро ба ман нишон доданд.

Дар ҷумлаи пайрави муайянкунандаи тасвирӣ ҷонишини нисбии «that - ки» корбаст намешавад ва ҷонишинҳои нисбӣ дар ин навъи ҷумла ягон вазифаро иҷро намекунад.

Дар тафовут бо ҷумлаи пайрави муайянкунандаи тасвирӣ ҷумлаи пайрави муайянкунандаи маҳдудро метавонем бо роҳи пайвасти бепаивандак истифода бурда мешавад [9, с. 112].

Алоқаи бепаивандак дар ҳамон маврид ҷой дорад, ки агар муайянкунанда (яъне, он аъзои ҷумла, ки ба он ҷумлаи пайрав тааллуқ дорад) объекти амали хабари сарчумларо пурра ифода кунад: «*Where is the letter (which) I gave you to read*»? - Мактубе барои хондан ба ту дода будам, дар кучо аст?

Пешояндҳои ба калимаи муайянкунанда нисбат дошта, ҳангоми пайвасти ҷумлаи бепаивандак, пас аз феъл дар охири ҷумлаи пайрав ҷойгир мешавад.

Масалан: «*He is the man we were talking about this morning*» - «Ин он шахсест, ки мо саҳарӣ дар бори ӯ ҳарф зада будем». «*The hostel our students live in is situated in the park*» - «Меҳмонхонае, ки дар он донишҷӯёни мо зиндагӣ мекунад, дар байни боғ мавқеъ гирифтааст».

«*Ҷумлаи пайрави хилофӣ (Appositive Clauses)*».

Забоншиноси рус М.А.Беляева дар асари худ «Грамматикаи забони англисӣ» ишора бар он мекунад, ки: «Ба мафҳуми муайянкунандаҳои маҳдуд, ки пеш аз исми муайянкунанда ифодаи артикли муайяниро тақозо мекунад, зеро дар он ҷумлаҳои пайрави хилофӣ низ дохил мешаванд» [48, с. 128]. Ҷумлаҳои пайрави хилофӣ, ки бо пайвандаки «that – ки» корбаст мешавад, аз рӯйи шакл ба ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи монанданд, ки онҳо исми эзоҳдиҳандаро муҳокима ва зоҳир мекунад, алоқаман мебошад.

Масалан: *I had the impression that she was badly ill* - «Маро таассуроте фаро гирифта буд, ки ӯ бемори сахт буд». (таассуроти ман - вай бемори сахт). «*We turned down his suggestion that we should take in a border*» - «Мо пешниҳоди ӯро дар бораи ба хона гирифтани иҷоранишин рад кардем. (пешниҳоди ӯ - ба хона гирифтани иҷоранишин)». «*The thought that she was unhappy kept him awake all the night*» - Андешаи оне ки вай хушбахт набуд, тамоми шаб ӯ бедорхобӣ кард. (Дар тафаккури ӯ хушбахтӣ набуд).

Чумлаҳои пайрави хилофӣ танҳо пас аз исмҳои маънӣ чун «*idea - андеша, зоя*», «*hope - орзу*», «*news - хабар*», «*thought - тафаккур*», «*problem - масъала, муаммо*», «*question - мисол, масъала*», «*feeling - ҳиссиёт*», «*chance - имконият*», «*suggestion - пешниҳод*», «*impression - таассурот*», «*offer - пешниҳод*», «*sense - эҳсосот, маъно*» ва ғайра ба кор мераванд:

«*I have the impression that you don't trust me*» - Маро чунин таассурот фаро гирифт, ки гуё ба ман боварӣ надоред. «*The idea that can be of use made him happy*» - Фикре, ки шояд вай фоиданок бошад, ӯро хушбахт гардонид.

«*Чумлаи пайрави ҳол (Adverbial Clauses)*».

Чумлаҳои пайрави ҳол дар чумлаи мураккаб вазифаи ҳолати гуногунро пурра адо карда, ба феъл, сифат, зарф ба воситаи сарчумла омада, амалро ифода мекунад. Ба сарчумла тавассути бандак ва бандакҷонишинҳои гуногун алоқманд мешаванд:

If we don't go now, we shall miss the train - «Мо агар ҳозир наравем, аз қатора дер мемонем». (ҳолати шарт ба феъли «miss»). «*The exercise was easier than I had expected*» - Машқ осонтар будааст, аз оне ки ман интизор будам. (холи қиёс нисбати сифати «easier»).

Аз рӯйи маънои худ чумлаҳои пайрави ҳол ба чумлаҳои пайрави ҳоли замон - *adverbial clause of time*, макон - *place*, тарзи амал ва қиёс - *action and compare*, сабаб - *reason*, мақсад - *manner*, натиҷа ва шарт - *result and condition* тақсим мешаванд.

Чумлаҳои пайрави ҳол метавонад қаблан ва ё пас аз сарчумла ояд. Дар муқоиса бо забони адабии ҳозираи тоҷик чумлаҳои пайрави ҳол агар пеш аз сарчумла ояд, бо вергул чудо карда мешавад:

«*When the cat is away, the mice will play*» - Вақте ки гурба аз хона берун мешавад, мушон бозӣ хоҳанд кард.

«*Чумлаҳои пайрави ҳоли макон (Adverbial Clauses of Place)*».

Забоншиносон М.А.Ганшина ва Н.М.Василевская дар китоби худ «Грамматикаи забони англисӣ», ки соли 1964 нашр шудааст, чунин менигоранд: «Чумлаи пайрави ҳоли макон ба саволҳои «where»? «from where»? ҷавоб шуда, ба сарчумла бо пайвандакҳои зарфии «where» ва «wherever»? алоқаманд мешавад» [25, с. 112].

«*They stopped where the road turned to the river*» - «Дар он ҷое, ки роҳ сӯйи дарё мегашт, онҳо истоданд». «*He went where the doctor sent him*» - Ба он ҷое, ки духтур равон кард, вай ба онҷо рафт. «*Wherever it was possible, the travellers camped for the night*» - «Он ҷое ки имконият дошт, саёҳатчиён ба шабгузаронӣ хайма оростанд».

«*Чумлаҳои пайрави ҳоли замон (Adverbial Clauses of Time)*».

Чумлаҳои пайрави ҳоли замон ба саволҳои «when - кай»? «since when - аз кай»? «how long - чанд муддат»? «till what time? till when? - то чанд муддат»? посух медиҳад. Чумлаҳои пайрави ҳоли замон бо пайвандакҳо ва пайвандакҷонишинҳои «when – кай», «whenever - ҳар вақте ки, ҳар боре ки», «while - дар он вақте ки, дар он замоне ки, ҳангоме ки», «after - баъд аз он ки, пасон», «before - пеш аз он ки, пеш аз ин ки», «till, until - то он даме ки, то он (ин) ки», «as soon as - дарҳол», «as long as - то он даме ки, то он вақте ки, ҳоло он ки», «since - аз он даме ки», «by the time (that) - то он муддаме ки, то замоне (ки)» ва ғайраҳо дар созмони чунин навъи чумлаҳо қорбаст мешаванд: «*When they reached the village, Jane got out of the taxi and looked about her*» - Ҳангоме ки онҳо ба деҳа расиданд, Ҷейн аз таксӣ фаромада ба гирду атрофи ӯ нигоҳ кард. «*While there's life, there's hope*» - То он даме ки ҳаёт аст, орзу аст.

«*I won't leave until you come*» - Ман тарк нахоҳам кард, то он замоне ки шумо наоед.

Дар чумлаҳои пайрави ҳоли замонӣ бо пайвандакҷонишинҳои «when - вақте ки», «whenever - ҳангоме ки», «till - то», «until - то ки», «as soon as - ҳамин ки», «as - чунки», «after - баъд аз он (ин) ки», «as long as - ҳоло он (ин) ки», «by the time - дар ҳолате ки, дар мавриде ки, дар сурате ки», «before - пеш аз он ки», «directly - бевосита, бо вучуди он (ин) ки» ва бо монанди инҳо, ки ибтидои онро феъл созмон медиҳад, он пайвандакҷонишинҳо дар шакли замони оянда истифода бурда намешаванд. Барои ифодаи маънои замони оянда шаклҳои Present Indefinite Tense - Замони ҳозираи муайяни (ба ҷойи Future Indefinite Tense - Замони ояндаи номуайяни), Present Perfect Tense - Замони ҳозираи мутлақ (ба ҷойи Future Perfect Tense – Замони ояндаи мутлақ), Present Continuous Tense - Замони ҳозираи давомдор (ба ҷойи Future Continuous Tense - Замони ояндаи давомдор) ва Past Indefinite Tense - Замони гузаштаи номуайяни (ба ҷойи Future in the Past Tense - Замони оянда дар гузашта) қорбаст мешаванд.

Масалан: «*Your room will be ready when you come back*» - То он замоне ки шумо бармегардед, ҳуҷра тайёр хоҳад шуд. «*My friend will help you when you reach the city*» - Вақте ки шумо ба шаҳр мерасед, дӯсти ман ба шумо ёри хоҳад дод. «*They move away onto the grass and stand waiting until it has gone*» - Онҳо дар рӯи алаф ҳаракат мекунанд, то он даме ки рафтани он мошини боркашро интизорӣ мекашанд.

Дар чумлаҳои пайрави ҳоли замонӣ бо пайвандакҳои «after» ва «when» оғозшаванда, хабарӣ-феълӣ дар замони Past Perfect Tense қорбаст мешавад, ин ҷо қайд кардан зарур аст, ки амали ифодакунандаи феъл дар чумлаи пайрав нисбат ба амали ифодаёбандаи хабари сарчумла зиёдтар ба вуқӯъ омада бошад: «*The article was translated after all the new words had been looked up in the dictionary*» - Пас аз оне, ки ҳамаи калимаҳои нав аз фарҳанг ёфт шуданд, мақола тарҷума карда шуда буд.

«*Чумлаҳои пайрави ҳоли тарзи амал ва муқоиса (Adverbial Clauses of Manner and Comparison)*».

Чумлаҳои пайрави ҳоли тарзи амал ва муқоиса ба саволи «how - чӣ тавр? чӣ тарз?» посух медиҳад ва ба сарчумла тавассути пайвандакҳои тобеъкунандаи «as» - мисли; «as if» - гӯё ки, «as though» - гӯё ки, азбаски ва бо пайвандакҳои зарфии «how» - зеро ки; ҳамчунин бо пайвандакҳои «that» - ки алоқаманд мешаванд: «*You ought to write as he does*» - Шуморо лозим аст, ки мисли ӯ нависед. «*He played so well, that everybody admired him*» - Ӯ чунон навохт, ки ҳама ба вачд омада буданд. «*Eric sat down in the nearest chair as if he were collapsing from fatigue*» - Эрик чунон ба курсии наздиктарин нишаст, гӯё ки хастагӣ ӯро аз пой афтонда бошад. «*There were thousands like himself whom the war would blot out as though, they had never been born*» - Ҳазорҳо шахсоне буданд, ки мисли худашон ҷангро нобуд мекарданд, гӯё ки ба мисли онҳо ҳеч гоҳ таваллуд нашуда бошад.

Чумлаҳои пайрави ҳоли муқоиса бо пайвандакҳои «as» - мисли; «than» - нисбат ба; «as... as» - мисли; «not so... as» - мисли, калимаи тобеъкунандаи «the... the» - ҳар қадар... ҳамон қадар ба сарчумла алоқаманд мешаванд: «*The air is not so cold now as it was in the early morning*» - Ҳоло ҳаво ба монанди саҳар он қадар хунук нест. «*A man is as old as he feels and the woman is as old as she looks*» - Мард ҳамон қадар пир аст, ки ӯ ҳис мекунад назар ба ҳамон зан пиртар аст. «*The book is not so interesting as you think*» - Китоб он қадаре, ки шумо фикр мекунад, шавқовар нест. «*The sooner we walk, the sooner we get there*» - Чӣ қадар тезтар ба роҳ бароем, ҳамон қадар тезтар ба он ҷо мерасем.

Ҳангоми истифодаи пайвандакҳои ҷуфти *as... as* ва *not so... as* ҷузъи аввали пайвандакҳо дар дохили сарчумла ва қисми дуюми пайвандакҳо ба ҷумлаи пайрав мансуб мебошад. Истисно аз ин қоидаи умумӣ танҳо ба пайвандакҳои *as if (as though)* дахл дорад. Аввалан ба ҷумлаи пайрав, дуюмин ба сарчумла алоқаманд мешавад.

Яке аз вижагиҳои ҷумлаҳои пайрави ҳоли тарз ва муқоиса дар он зухур меёбад, ки пас аз пайвандаки «*as if (as though)*» феъл дар сарҷумла шакли сифаи шартии «Past Subjunctive ва ё Perfect Subjunctive» - ро қабул мекунад.

Масалан: «*She looked as if she were angry*» - Вай ҷунон менамуд, гуё ки ӯ хафа ба назар менамуд. «*She looked as if she had been ill*» - Вай ҷунон намудор мешуд, гуё ки ӯ хастаҳол буд. «*Her lips moved soundlessly, as though she were rehearsing*» - Лабони ӯ беовоз меҷунбиданд, гуё ки вай чизеро машқ карда истода буд.

«*Ҷумлаҳои пайрави ҳоли сабаб (Adverbial Clauses of Cause)*».

Ҷумлаи пайрави ҳоли сабаб ба саволҳои «why - чаро?» посух дода, ба сарҷумла бо пайвандакҳои «because» - барои он ки; «as» - чун; «since» - чун, азбаски; «for» - аз барои; «now that» - акнун, дар ҳоле ки, «lest» (аҳён), ба ҳар ҳол, бо вучуди ин, бо ин ҳама ва ғайраҳо алоқаманд мешаванд: «*We took umbrellas because we were afraid it would rain*» - Мо бо худ чатр гирифтём, барои он ки аз боридани борон ҳарос доштем. «*Now that he is here, he can help us*» - Ҳоло чун ӯ ин ҷост, метавонад ба мо ёрӣ расонад. «*As it is wet, we shall stay at home*» - Азбаски ҳаво дар кӯча нам аст, мо дар хона мемонем. «*Since you are ill, I'll do the job myself*» - Чун шумо бемор бошед, ин корро ман худам ба сомон мерасонам.

«*Ҷумлаҳои пайрави ҳоли мақсад (Adverbial Clauses of Purpose)*».

Ҷумлаи пайрави ҳоли мақсад ба саволҳои «what for? - барои чӣ?» «for what purpose? - бо кадом мақсад?» посух медиҳад. Ҷумлаи пайрави ҳоли мақсад бо сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои «so that, in order that, that - барои он ки, аз барои он ки», «in case - дар мавриди, дар ҳолате ки, дар сурате ки» ва ғайраҳо истеъмоли мешаванд. Аз ҳама маъмултарини онҳо пайвандаки «so that» - бинобар ин (он), аз ин сабаб, аз ин рӯ мебошад. Истеъмоли пайвандаки «so» - ҳамин тавр дар нутқи гуфтугӯӣ бартарӣ дорад.

Хабар дар ҷумлаҳои пайрави ҳоли мақсад одатан бо феълҳои «*may (might)*» ва «*should*» + масдар бе ҳиссаҷаи «*to*» корбаст мешавад. «*May (might)*» вақте ки хабари ҷумлаи пайрав тобиши маъноиро ифода мекунад,

истеъмол карда мешавад. Хабари чуни навъи чумлаҳо одатан бо феъли «*may*» + масдар ифода меёбад, агар хабари сарчумла дар замони гузашта ё оянда бошад ва феъли «*might*» + масдар баён шуда бошад, он гоҳ хабари сарчумла бо феъли замони гузашта корбаст мешавад.

Дар чумлаҳои пайрави мақсад феъли модалии «*may (might)*» ба забони тоҷикӣ тарҷума намешавад. Феъли «*may (might)*» ба хабар тобиши маъноии модалиро зам мекунад.

Масалан: «*Leave the door opens so that the light may show you the way*» - Дарро кушода мон, аз он сабаб ки рушноӣ роҳи туро равшан кунад. «*Make a note of it in case you forget*» - Дар сурате ки фаромӯш накунӣ, қайд карда ба худат гир. «*I gave him the textbook so that he might learn the lesson*» - Бинобар ин ӯ дарсро азхуд кунад, ман китобро ба ӯ дода будам. «*He spoke loudly and clearly so that all could hear him*» - Бинобар он ҳама шунаванд, ки вай бо овози баланд ва фаҳмо сухан намуда буд. «*He speaks slowly so that (in order that) children may understand him*» - Аз он сабабе ки бачаҳо ӯро фаҳманд, вай оҳиста-оҳиста ҳарф мезад. «*She feared to utter any word lest it might jar his feelings*» - Барои он ки ӯро ҳафа накунад, вай аз баёни кардани ин сухан метарсид. «*Write down all the new words from the text lest you should forget them*» - Дар сурате ки онҳоро фаромӯш накунад, ҳамаи калимаҳои навро аз матн нависед.

«*Чумлаи пайрави ҳоли натиҷа (Adverbial Clauses of Result)*».

Чумлаи пайрави ҳоли натиҷа амалеро мефаҳмонад, ки аз натиҷаи тамомияти чумла муайян мегардад. Онҳо бо сарчумла ба воситаи пайвандаки «*that - ки*», вобаста ба зарфи «*so – чунон ки*» дар сарчумла ва пайвандаки таркибии «*so that - то ин ки*», «*so - ҳамин тавр*» дар нутқи гуфтугӯӣ ба ҷойи «*so that - бинобар ин, бинобар он*» мустаъмал мегардад.

Масалан: «*The night was so dark that I could hardly see the road*» - Шаб чунон торик буд, ки базӯр роҳро дида мешуд. «*He was so embarrassed that he could hardly understand her*» - Вай чунон дар хичолат буд, ки ӯро ба як азобк машақат фаҳмида буд. «*She sat behind me so (that) I could not see her*

expression» - Азбаски *ӯ* дар паси ман менишаст, ман чехраи *ӯ*ро дида наметавонистам. «*The box was blocking the way so (that) one couldn't pass*» - Куттӣ чунон рохро банд карда буд, ки дар ончо гузаштан ғайриимкон буд. «*The leaves of the trees were very dark and thick, so that no ray of light came through the branches*» - Баргҳои дарахтон чунон торик ва зич буданд, ки заррае аз нури офтоб аз миёни шохҳои дарахтон гузашта наметавонист. «*It was cold and windy, so we had to put off our hike*» - Ҳаво чунон хунук ва шамолӣ буд, ки барои ҳамин ҳам сафарамонро ба таъхир гузоштем.

«*Чумлаҳои пайрави ҳоли хилоф (Adverbial Clauses of Concession)*».

Чумлаҳои пайрави ҳоли хилоф ба саволи «*in spite of what*» - ба чӣ нигоҳ накарда? посух дода, холеро ифода мекунад, ки иҷрои амали сарчумла бар хилофи он сурат гирифта бошад. Ин чумлаҳои пайрав бо сарчумла бо пайвандак ва пайвандакҷонишинҳои зерин алоқаманд мегардад.

Масалан: «*although, though, as* - ҳарчанд»; «*however* - чи тавре ки», «*whoever* - касе ки», «*whatever* - чизе ки, чӣ хеле ки», «*whichever* - кадоме ки», «*even if, even though* - ҳатто агар», «*no matter who* - новобаста ба он ки» (*what, when, how* - чӣ, кай, чӣ тавр»), «*in spite of the fact that* - ба он нигоҳ накарда, сарфи назар аз он ки» ва ғайраҳо дар ҳар ду забон ҳам сеистеъмоланд.

Масалан: «*Whatever happens, she won't have it her own way*» - Ҳар чӣ ки ба вуқӯ ояд, *ӯ* роҳи худро дигар кардан намехоҳад. «*Although the weather was bad, we went for a walk*» - Гарчанде ки боду ҳаво хунук бошад ҳам, мо ба гашту гузор рафта будем. «*There were few people in the streets in spite of the fact that it was only nine o'clock*» - Одамон аллақай дар кӯча буданд, бо вучуди он ки соат нӯҳ шуда буд.

Дар чумлаи пайрави ҳоли хилоф одатан феъли модалиии «*may* - тавонистан» истифода карда мешавад.

Масалан: «*No matter where he may be, you must find him*» - Сарфи назар аз он ки *ӯ* дар кучое набошад, шумо бояд вайро пайдо кунед.

Забоншиносон М.А.Ганшина ва Н.М.Василевская дар китоби худ «Грамматикаи забони англисӣ» қайд мекунад, ки: «Чун дар ҷумлаҳои пайрави ҳоли замон ва шарт, замони оянда дар ҷумлаҳои пайрави ҳилоф бо феъл замони ҳозира ифода мегардад» [25, с. 219].

Масалан: «*I shan't mind even if he doesn't come*» - Ман зид нестам, **ҳатто** агар ӯ наояд. «*I'll buy the book whatever it costs*» - Ман китобро **ҳамон қадаре ки** арзиш дорад, мехарам.

Дар ҷумлаи пайрави ҳоли ҳилоф пайвандаки «as - чӣ хеле ки, чӣ тавре ки, тавре ки» ба воситаи тартиби калима бахилофи дигар зухуроти забон ифода меёбад. Дар ҷумла дар хабар таркибии номӣ ҷузъи номии хабар, ки сифат аст, пеш аз пайвандаки «as – ҳарчанд ки» омада, баъдан банди хабарӣ пеш аз мубтадо, ки бо исм ифода ёфтааст, хизмат мерасонад: «*Difficult as was the work, it was finished in time*» - **Ҳарчанд ки** кор мушкил буд, он дар вақташ ба охир расид. Агар ҷонишин ба вазифаи мубтадо омада бошад, банди хабарӣ пас аз мубтадо меояд: «*I was glad of his help, slight as it was*» - Аз кӯмаки ӯ хушҳол будам, **ҳарчанд ки** ночиз буд.

«*Ҷумлаҳои пайрави ҳоли шарт (Adverbial Clauses of Condition)*».

Ҷумлаҳои пайрави ҳоли шарт иҷрои амали сарҷумларо ифода мекунад, зеро онҳо ба сарҷумла бо пайвандакҳои «if - агар», «unless - агар», «provided (that), providing (that), on condition (that) - ба шарте ки, агар, дар он ҳолат ки», «in case (that) дар ҳолате ки», «supposing (that), suppose (that) - тасаввур кун ки, агар», «once - боре агар». «*If we start off now, we'll arrive there by dinner time*» - Агар мо ҳоло ба роҳ бароем, то хӯроки чошт ба он ҷо мерасем. «*He won't go there unless he is invited*» - Ӯ ба он ҷо намеравад, то даме ки даъват накунад. «*You may take this book on condition that you don't keep it too long*» - Ба шарте китобро метавонӣ гирӣ, ки онро муддати дароз нигоҳ надорӣ.

Ҷумлаҳои пайрави ҳоли шарт бо пайвандаки «if» - агар, агар ки серистеъмолтарин мебошад.

Забоншиносон ва наҳвшиносони шинохтаи рус М.А.Ганшина ва Н.М.Василевская дар китоби худ «Грамматикаи забони англисӣ» вобаста ба

маънои ҷумла ҷумлаҳои пайрави шартро ба панҷ гурӯҳи зайл тақсим мекунад:

1. «Ҷумлаҳои пайраве, ки одатан шарти иҷрои амали воқеиро дар замони оянда иҷро мекунад. Бандаки хабарӣ дар чунин ҷумлаҳои пайрави шарт дар замони ҳозира (ё гузашта)-и сиғаи хабарӣ ифода гардида, ҳолат ё амали пешгӯишавандаро ифода менамояд. Хабарии феълии сарҷумла дар замони оянда бо сиғаи амрӣ қорбаст мегардад.

Масалан: *«If I see him tomorrow, I'll tell him about your request». «If you meet Jack, please tell him that we need him badly».*

2. Ҷумлаҳое, ки хоҳиши боэҳтиромонаро дар намуди шарт ифода мекунад. Хабарии феъли дар чунин намуди ҷумлаҳои пайрав ё дар Future Indefinite бо феъли ёвари will (бо тобишҳои маънои модалӣ), ё дар Present Conditional бо феъли ёвари would қорбаст мешавад. Дар сарҷумла одатан Present Conditional ва ё Future Indefinite Indicative истеъмол карда мешавад.

Масалан: *«I'd be so glad if you would come». «I'll tell you everything if you will only listen to me».*

3. Ҷумлаҳое, ки шарти аз эҳтимол дуре, ки ба замони оянда мансубанд ифода мекунад. Хабарии феъли дар чунин ҷумлаҳо дар Present Subjunctive II (should + асоси масдар) ва ё бо истифодаи were + масдари феъли маънои луғавидошта ифода мекунад. Дар ин ҳолат хабарии сарҷумла дар Present Conditional, Future Indefinite Indicative ё Imperative Mood ба қор меравад.

Масалан: *«If I should come across such a book, I'll buy it at once». «If Ann should come, ask her to wait for me».*

4. Ҷумлаҳои ифодакунандаи шарти ғайривоқеӣ дар замони ҳозира ва оянда қорбаст мешаванд. Дар чунин ҷумлаҳои пайрав хабарии феъли дар Past Subjunctive I гузошта мешавад. Дар чунин ҳолат одатан дар сарҷумла Present Conditional қорбурд мегардад. **Масалан:** *«If I were you, I would accept the offer». «If I had time, I'd go with you».*

5. Ҷумлаҳои пайрави шарт бо шарти ғайриреалӣ дар замони гузашта. Дар чунин ҷумлаҳо хабарии феъли дар Perfect Subjunctive I, вале дар сарҷумла

Perfect Conditional истифода карда мешавад. **Масалан:** «*If they hadn't helped us, we shouldn't have finished the work*». «*You'd have got a higher mark if you had studied harder in winter*». Дар ҷумлаҳои пайрави шарт бо феълҳои «had, should, were» пайвандаки «if» метавонад истифода нашавад ва ба ҷойи он тартиби калимаи ҷумлаи саволи истеъмом мегардад. **Масалан:** «*Hadn't they helped us, we shouldn't have finished the work in time*». «*Should I come across such a book, I'll buy it at once*» [25, с. 86-87].

Бояд тазакур дод, ки дар ҷумлаҳои пайрави шарт зиёдтар Present Subjunctive, яъне шакли феълие, ки бо асоси масдар барои тамоми шахси шумора мансуб аст, корбаст мешавад. **Масалан:** «*If the mixture be well stirred, the temperature will be 20°*» - Агар онро хуб омехта карда меҷунбонд, шояд ҳарорати он 20°C мусовӣ мешуд.

Барои ифодаи зарурият ва эҳтимолияти адои амали ба замони дар замони ҳозира ё оянда ба вуқӯъ омада, ки қисми асосии ҷумлаи пайрави шартро феъли модалии замони гузаштаи «could ё might» ва ё бо The Indefinite Infinitive корбаст шавад, он гоҳ ин вазифаро чунин феълҳо иҷро мекунанд: «*If you had our canoe, might you not pass to the shore?*» - Агар шумо заврақи моро нигоҳ намедоштед, соҳилро убур карда наметавонистед? Барои шарҳу тазеҳи имконият ва зарурияти иҷрои амали ба замони гузашта мутааллиқдошта, бо феълҳои модалии «could ва might» бо The Perfect Infinitive ба кор бурда мешаванд. **Масалан:** «*If there had been no such accident with him, he might have been a failure of a writer*» - Агар ба вай чунин тасодуф рух намедод, шояд ки ӯ ба нависанда шудан комёб шуда наметавонист.

Ҳаминро бояд гуфт, ки дар илми забоншиносӣ, бахши наҳв, ба ҳар як аъзои ҷумла, ба таълими онҳо диққати махсус медиҳад. Чунин тарзи омӯзиши грамматика ва таълими аъзоҳои ҷумла аз давраҳои нисбатан пешин то инҷониб давом карда истодааст. Дар забоншиносии аксарияти халқҳо ба таҳлилу таҳқиқ ва омӯзиши ҷумлаи пайрави пурқунанда тавачҷуҳи хосса дода, ҳар як аъзои онро ба таври махсус дида мебароянд.

Хулосаи боби якум

Дар боби аввал бошад, роҷеъ ба масоили ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба таври зайл таҳқиқ ва тасниф шудааст:

1. Дар боби якум маълумоти умумӣ дар бораи ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ва ифода ёфтани хабари сарҷумла дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, пуркунандаи бевосита (ПБ) ва роҳҳои ифодаи он, ҷумлаҳои пайрави пуркунанда аз ҷиҳати таркиб, мавқеи ҷумлаҳои пайрави пуркунанда дар забон, ҷумлаҳои пайрави пуркунандаи ва эзоҳ додани ҷонишинҳои ишоратӣ, тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, воситаҳои алоқаи грамматикӣ ҷумлаи пайрави пуркунанда бо сарҷумла ва мавқеи ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои матраҳшаванда бар пояи маводи ҷамъовардаи худ ба риштаи таҳлил ва таҳқиқ кашида шудааст.

2. Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар дохили ҷумлаи мураккаби тобеъ барои ифодаи хабари сарҷумла омада, онро пурра иҷро менамояд.

3. Чунин ҷумлаи пайрав ба саволҳои чӣ?, бо чӣ? посух медиҳад. Он барои ифодаи вожаю таркиботи калимаҳои ҳамнисбате низ меояд, ки ба вазифаи пурра намудани ҷумла нақши муҳимро бориз мебошад. Ҷумлаи пайрави пуркунанда, маъмулан, хабарҳои феълии сарҷумларо пурра адо мекунад. Ҷонишини ишоратӣ дар таркиби сарҷумла ҳам пуркунандаи бевосита ва ҳам пуркунандаи бавосита омада ҷумларо комил мекунад.

4. Маврид ба зикр аст, ки нақш ва ҷойгоҳи ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ хело ҳам доманадор ва фарох мебошад. Гузашта аз ин, мавзӯи мазкур яке аз мавзӯҳои калидии баҳши наҳв маҳсуб ёфта, бори нахуст бо диду назари нав ва дидгоҳҳои ҷадид мавриди таҳлили муқоисавӣ қарор дода шудааст. Дар баробари ин, дар фасли охири боби якуми диссертатсия перомуни таҳқиқу таснифи ҷумлаҳои пайрави пуркунанда дар забони англисӣ аз таҳқиқотҳои олимон ва забоншиносони рус мавриди истифода қарор дода шудааст, ки ин масоил то ҳол ҳам ба омӯзиши амиқ ниёз дорад.

5. Гузашта аз ин, перомуни масъалаи ҷумлаҳои пайрави пуркунандаи забони адабии ҳозиари тоҷик аз ҷониби забоншиносони тоҷик, ба мисли Ш.Рустамов, С.Атобуллоев, Ф.Зикриёев, Д.Тоҷиев, А.Эшонҷонов, Х.Ҳусейнов, Д.Ҳочаев, М.Норматов, Б.Ниёзмуҳаммадов, Ш.Ниёзӣ, М.Қосимова пажӯҳишот анҷом додаанд ва дар забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бошад типологҳо, забоншиносон, амсоли К.Усмонов, П.Ҷамшедов, Ҳ.Насрулло, Н.Тӯйғунов, Н.Раҳмонова, С.Ҷоматов, М.Маҳмадсодик ва Н.Давлатов таҳқиқотҳои мондагореро ба сомон расонидаанд.

БОБИ II. ХУСУСИЯТҲОИ ТИПОЛОГИИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ ПУРКУНАНДА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар нимаи дуёми қарни пешина масоили таҳқиқ ва омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб дар забонҳои гуногунниҳом диққати махсуси қисми зиёди забоншиносон ва типологҳоро ба худ ҷазб намуд. Ҳаминро бояд тазаккур дод, ки муаммои мазкур яке аз масъалаҳои норавшанӣ бахши наҳв бада, ҳоло ҳам ба пажӯҳишоти амиқ ниёз дорад, ки дар он ҷойи муҳимму асосиро масъалаи ҷумлаҳои мураккаб чун воҳиди махсуси наҳви ва алоқаи мавҷудбудаи байни ҷузъҳои он ишғол менамояд.

Илми забоншиносии тоҷик дар ду даҳсолаи охир ҳам аз лиҳози пробематика (масъалагузорӣ) ва ҳам аз диди баррасии масъалаҳо сифатан тағйир ёфтааст. Ин ҳодиса аз ибтидои давраи нав дар таърихи забоншиносии мо гувоҳӣ медиҳад. Агар дар давраҳои пешина диққати забоншиносонро бештар масъалаҳои алоҳидаи шоҳаҳои гуногуни забони адабӣ ҷалб карда бошанд, имрӯз забоншиносон ба таҳқиқи масъалаҳои фундаменталию назарӣ тавачҷуҳ зоҳир намуда истодаанд. Методи таҳқиқот низ такмил ёфтааст. Маҳз дар ҳамин давра ба вучуд омадани чанд асари ҷамъбаस्तкунандаи соҳаи забоншиносӣ далели фикр аст. Ин асарҳо, аз як тараф, барои назарияи забон маводи фаровону муфид диҳанд, аз тарафи дигар, ба таълифи грамматикаҳои гуногун ва нашри дастурҳои таълимӣ мусоидат мекунанд.

Дар забоншиносии тоҷик оид ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ асару мақолаҳои зиёде ба таъб расидаанд. Дар ин самт хизмати олимони маъруфу шинохтаи тоҷик, ба монанди Б.Ниёзмӯҳаммадов, Д.Тоҷиев, Ш.Рустамов, М.Қосимова, Х.Ҳусейнов, С.Атобуллоев, Ф.Зикриёев, хеле калон аст. Вале то ҳамин қарибихо омӯзиши ҷумлаи пайрави пуркунанда аз назари муҳаққиқони соҳа дур монда буд. Доир ба ин навъи ҷумла фақат дар китобҳои дарсӣ ва баъзе мақолаҳо гузоришоти мухтасаре ба назар мерасиду халос, вале ба тариқи рисолаи илмӣ мавриди таҳқиқот қарор дода нашудааст, аммо ин пажӯҳишоти мо дар ин самт нахустаҳқиқ мебошад. Табиист, ки ин

маълумотҳо вижагиҳои гуногуни ҷумлаи пайрави пуркунандаро комилан дар бар намегирифтанд. Инак, чунин ҷои холиро дар забоншиносии тоҷик таҳқиқоти муфиди Ш.Рустамов «Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [83] то андозае пурра намуд.

Масъалаи таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаб дар радифи самтҳои нави илми забоншиносии муқоисавӣ таҳқиқу таҳрир карда мешавад. Омӯзиши ин зухурот дар солҳои 40-уми қарни ХХ шуруъ шудааст. Муассиси омӯзиш ва пажӯҳиши ҷумлаҳои мураккаби забони англисӣ аз рӯйи маълумоти мо аъзои мухбирони академияи илмҳои собиқ ИҶШС В.Н.Яртсева мебошад, ки ҳанӯз қори илмии худро дар соли 1940 ба ин мавзӯ бахшида буд. Дар забоншиносии тоҷик аввалин масъалаи таҳқиқоти ҷумлаҳои мураккаб ба таълифоти забоншиносони машҳури тоҷик Д.Тоҷиев ва Ф.Зикриёев вобаста мебошад.

Ахири солҳои 60-уми қарни гузашта ду мақолаи Ҳ.Қаҳҳорова роҷеъ ба ҷумлаҳои мураккаби пайваст аз нашр баромаданд. Аксарияти маълумотҳо роҷеъ ба ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ дар қисмати дуввуми китоби дарсии забони тоҷикӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии оварда шудааст, ки соли 1963 аз нашр баромадааст. Дар давоми ҳамин солҳо муаммои марбутаро забоншиносони тоҷик, амсоли А.Эшонҷонов, Ш.Рустамов, Ф.Зикриёев таҳти омӯзиш ва таҳқиқ қарор додаанд. Инчунин, яқчанд маълумотҳои дигар оид ба ҷумлаҳои мураккаби забони тоҷикӣ дар грамматикаи академии муассисаҳои олии низ оварда шудааст, ки дар он ҳам перомуни масъалаи фавқ ба таври иҷмолӣ таҳқиқот анҷом ёфтааст, он ҳам бошад, ба омӯзиши жарфтар ниёз дорад.

Вобаста ба тобишҳои модалии ҷумлаи пайрави пуркунанда феълҳои таркибӣ дар созмони ҷумлаи пайрав нақши босазо доранд, ки хабари ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисро музайян мекунад, маълумот дода шуда шуданд.

Воситаи асосии алоқаи ҷумлаи пайрави пуркунанда ба сарҷумла бо пайвандаки *ku - that* мебошад. Ин пайвандак на танҳо нутқи мазмунан, балки айнан нақлшударо ҳам ба сарҷумла тобеъ менамояд: *Дар рӯзе, ки ман*

аввалинбор ин ҳавлиро ба ёди худ гирифтаам, хонаи ҷанубӣ ва рӯи суфа нур аз меҳмонони мардина буда, хонаи шимолӣ нур аз меҳмонзанон буд [161, с. 17-18]. - The first memory I have of this yard was on a day when the south building and sufa were full of men and the north building was full of women [163, p.38].

Чумлаҳои пайрави пуркунандае, ки калимаҳои ҳамнисбати сарчумларо эзоҳ медиҳад, ба сарчумла одатан бо пайвандаки **ки** – **that** тобеъ мешавад: *Ман худро аз бачагони дигар ҳам хурсандтар ҳис мекардам, чунки дар он рӯз дар тани ман чунон либосҳои буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида будам, ё ин ки пӯшида бошам ҳам, дар ёд надоштам: дар барам курта-лозимии сафеди суфта буд ва аз рӯи вай ҷомае пӯшида будам, ки модарам гулдӯзӣ карда буд* [161, с. 18]. - I was standing with the other boys in front of the musicians, watching and listening to them, I felt doubly happy because I was wearing such fine new clothes as I had never worn before: a smooth white tunic and matching pants, and over this an embroidered joma, as well as a new cap, which my mother had embroidered with flowers [163, p.38].

Бо пайвандаки **дар бораи он ки** ба сарчумла чумлаҳои пайрави пуркунандае тобеъ мешаванд, ки объекти муҳокимаро мефаҳмонад: *Модарам қадре мунтазир шуда истод, дид ки ӯ дар бораи он кор чизе намегӯяд, аз вай нурсид* [161, с. 98]. - My mother waited a little, then, seeing that he was not about to volunteer anything further, asked [163, p. 91].

Наҳвшинос Ш.Рустамов дар мақолаи худ «Чумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» менависад, ки: «Калимаҳои «гуфта» ва «гӯён» асосан феъли ҳол мебошанд, вале онҳо барои ба ҳам тобеъ намудани сарчумла ва як қатор чумлаҳои пайрав низ истифода меёбанд. Дар чунин вазифа аз хусусиятҳои феълӣ ва ҳолии онҳо қариб ҳеҷ чиз боқӣ наместонад, онҳо вазифаи пайвандакиро адо мекунанд. Аз ин рӯ, мо инҳоро калимаҳои пайвандакӣ ном бурдем» [83, с. 93].

Масалан: *Дар ариза рафти корро ба тарзе ки ҳозир **гуфта** гузаштам, шарҳ додам. Ва талаб кардам, ки барои пеш бурдани кори ҳашар ягон каси худотарсро фармояд, ки ин кор зудтар тамом шавад. Дер мондани ин кор ҳам ба халқ зарар дорад, ҳам ба давлат. Зеро вақте ки руд кофта нашавад ва об ҷорӣ нагардад, албатта заминҳо аз кишт мемонанд, дар он сураат подшоҳ хироҷ ва молиётро аз куҷо мегирад?*

*- Аризаро аз номи кӣ навиштед? - **гуфта** модарам пурсид [161, с. 98-99].*

In it I described the way the work was proceeding, as I told you just now. And I requested that he appoint an honest man to see that the work is finished sooner. I pointed out that the delay harms both the people and the government; for if the channel is not dug, and the water does not flow, the fields must remain unsown, and then where will His Highness get his taxes and revenue?».

«In whose name did you write the petition?» asked Mother [163, p.88].

Калимаҳои «**гуфта**» ва «**гӯён**» бо пайвандаки «**ки - that**» ҳам умумият доранд ва ҳам аз якдигар фарқ мекунанд. Умумият дар он зухур меёбад, ки:

1) ҳам «**гуфта**» ва ҳам «**гӯён**» муштаракквазифа мебошанд, онҳо сарчумла, чумлаҳои пайравии гуногун пуркунанда, мақсад, сабаб ва ғайраро тобеъ менамоянд;

2) ба феълҳои гуногун, ки тобишҳои маъноии муносибат, гуфтугӯ, амру фармон, фикркуни ва ҳолатҳои гуногунро мефаҳмонанд, чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ менамоянд;

3) онҳо инчунин алоқаи сарчумлаю нутқи айнан ва ё мазмунан нақл шуда - чумлаи пайрави пуркунандаро барқарор менамоянд.

Аммо онҳо аз якдигар бо хусусиятҳои зерин фарқ мекунанд:

а) доираи истеъмоли «**гуфта**» ва «**гӯён**» он қадар фарох набуда, балки онҳо сарчумларо, асосан, нақлҳоро алоқаманд менамоянд, ки он ё аз ҷониби шахсе баён карда шуда аст ва ё худ гӯйянда аз фикр гузаронидааст: *Тағоиям ба таъзими шогирдона ҳам шуда бо ӯ вохӯрдӣ кард ва падарамро ҳам «язнамуллом» ва «барои зиёрати шумо омаданд» **гуфта** шиносо кунонид*

[161, с. 102]. - My uncle bowed deferentially to his teacher, exchanged greetings, then introduced my father as «my brother-in-law, who has come to pay his respects» [163, p.93].

- *Шояд ба шумо ҳамин хуш ояд гуфта фикр кардам, - гуфтам дар ҷавоб* [161, с. 118]. - «I thought you might like them too,» I answered [163, p.111].

б) чумлаҳои пайрави пуркунанда бо калимаҳои пайвандакии «**гуфта**» ва «**гӯён**» бар хилофи чумлаҳои пайрави пуркунанда бо пайвандаки «**ки - that**» пеш аз сарчумла корбаст мешаванд: «*Ман аввал тааҷҷуб кардам, баъд оташин шудам ва баъд аз он хандаам гирифт: тааҷҷуб кардам барои ин ки ман ба бадали хизмати хатбардори худ ин гуна «музд» мегирам гуфта ҳеҷ наандешида будам; оташин шудам - чунки он ҷазо тамоман ноҳақона буд; хандаам омад - чунки ӯ дар сухани худ «...ҳар фалоне ки ӯ хӯрдааст, ту шарм накарда-начакконда оварда ба рӯи ман мезанӣ» гӯён худаи-худаширо ҳақорат карда буд*» [161, с. 122]. - I was first of all surprised, then angry, and finally I burst out laughing-surprised, because I never expected this kind of reward for my errand; angry, because it was utterly undeserved; and amused, because with his own words he had made himself ridiculous [163, p.114].

в) пайвандаки «**ки - that**» одатан дар аввали чумлаи пайравии пуркунанда меояд, пайвандакҳои «**гуфта**» ва «**гӯён**» бошанд, баъди чумлаи пайрави пуркунанда меоянд: *Нимишабӣ "дузд омад" гӯён ғалогула шуда зуд хомӯш гардид* [161, с. 113]. - In the middle of the night there was a disturbance and cries of alarm, as if thieves had been discovered, which however soon subsided [163, p.74].

Ҳама «духтари гуреза, никоҳи қозихонагӣ» гӯён бо якдигар завққунон гап мезаданд [161, с. 128]. - The kadi's house-hold staff and onlookers from the street crowded into the courtyard, talking excitedly to one another; I heard the words «eloped» and «runaway wedding [163, p.113].

«Агар ҳол ҳамин бошад, инҳо бе он ки кореро бароранд **ғаллаҳои дар анбор ва канор мондари хурда тамом мекунанд, гӯён** изҳори дилтангӣ

намуд» (С.Айнӣ, Куллиёт, ҷ. 3, саҳ. 35). Гузашта аз ин, пайвандаки дар забонҳои таҳқиқшаванда «ки - that» ба сабку услуби адабӣ-китобӣ, «гуфта» ё «гӯён» ба гуфтугӯи фақат хос мебошанд. Сабаби дар асарҳои бадеӣ бо нутқи айнан нақлшуда омадани онҳо низ дар ҳамин зоҳир мешавад: *Он ҳодиса ба ин тариқа рӯй дода буд: рӯзе падарам барои намози пешин ба масҷид рафт ва зуд баргашта омада дар роҳрави ҳавлӣ истода маро ҷез зад ва «зуд биё» гӯён шитобкорона баргашта рафт. Ман ҳам аз дунболи ӯ давидам [161, с. 134]. - It came about as follows. One day my father had gone prayer, but suddenly came back and called to me from to come quickly, then he hurried out again, with me running after him [163, p.76].*

Бояд тазакурр дод, ки дар ташаккули ҷумлаи мураккаби тобеи бепаивандак бо ҷумлаи пайрави пуркунанда, аслан ду навъи оҳанг мушоҳида карда мешавад:

1) **Оҳанги эзоҳӣ.** Дар ин сурат дар охири сарҷумла оҳанги талаффуз каме заиф шуда, тансифи (пауза)- и лаҳзагӣ ба вуқӯъ меояд ва сарҷумла бо ҳамон оҳанг ифода меёбад.

Масалан: «Вақте ки маро аз туркманон харид ва хост, ба ман наздикӣ кунад, аммо ман сар нафуровардам, чормех карда зад...» (С.Айнӣ, Куллиёт, ҷ.3, саҳ. 82).

Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз ҳама феълҳои дида феълҳои модалӣ «**хостан** - to want» дар таркиби сарҷумла меояд. Ҷумлаҳои пайраве, ки бо оҳанг ва ё интонатсияи эзоҳӣ ба сарҷумла алоқаманд шудаанд, зиёдтарин ҳамин феълҳои «**хостан** - to want» - **ро** шарҳ медиҳанд: *Ман мехостам чӣ гуна шеър гуфтани он касро пурсам, лекин ин муяссар нашуд - магар вақти намози пешин расида будааст, ки падарам маро аз девор фароварда монд ва шояд ӯ саволи дар дили ман омадари ҳис карда бошад, ки:*

- *Ҳоло хона рав. Ман баъди аз намоз омаданам шеърҳои он касро ба ту хонда медиҳам, – гуфт ва худ ба тарафи масҷид нигоҳ карда давон рафт [161, с. 135].*

I was about to ask what sort of poetry he composed, but missed my chance; it must have been time for prayers to start, for my father lifted me down from the wall and-perhaps guessing the question I had in mind said.

«Go back home now. When I get back from prayers, a'll read you some of his poetry.» And he ran toward the mosque [163, p.120].

Азбаски дар ҳар ду забон ҳам феъли модалии «**хостан - to want**» - ро бо интонатсияи хеле сусти талаффузи меъбад ва ҷумлаҳои пайрав қариб ки бо ҳамон оҳангу интонатсияи оғоз меёбанд, баъзе мавридҳо дар мобайни сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрав ягон навъи аломатҳои китобӣ гузошта намешавад, ки онро метавон бар хилофи қоидаи грамматикӣ номид.

Масалан: *Баъд аз рафтани он одам, ман ба пеши падар рафтам ва мехостам дар пеши ӯ як дурӯғи худро иқрор кунам. Аммо шарм меоштам. Бинобар ин хомӯш мондам [161, с. 188]. - After that man left, I went to my father and wanted to confess a lie to him. But I was ashamed. Therefore, I remained silent [163, p.67].*

2) Оҳанги баёнӣ. Дар оҳанги баёнӣ сарҷумла бо оҳанги қатъӣ ва андаке баланд яку якбора бурида мешавад ва ҷумлаи пайрав бо оҳанги каме пасттар оғоз меёбад.

Масалан: *«Дере нагузаиштааст, ки аввал модари падарам ва баъд аз ду сол падарам вафот кардаанд» [161, с. 15]. - It was not long before first my father's mother and then, two years later, his father died [163, p. 36].*

Забоншинос Ш.Рустамов дар мақолаи худ бо номи «Ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» менависад, ки: «Ҷумлаи пайрави пурқунанда, ки ба сарҷумла бо интонатсияи баёнӣ тобеъ мешавад, аксар нақлҳо мебошанд ва онҳо бештар бо феълҳои нутқу амалиёти фикр *асосан гуфтан, фармудан, фикр кардан* ифода меёбанд, вале аксар пас аз онҳо аломати дунукта (:) гузошта намешавад ва баъзан онҳо дар ҳамин тарзи ифода ҳам нутқи айнан нақлшуда ҳисоб намеёбанд» [83, с. 97].

Масалан: *«Вақте ки талаба бо фармоиши муллоён аз Муллотуроб сабаби «гирч-гирч» кардани кафшаширо ва урусҳо дар магзи вай чӣ*

гузоштанишонро нурсидааст, *ӯ дар ҷавоб гуфтааст*, ки «ин кафширо русҳо надӯхтаанд, балки тоторҳои Қазон дӯхтаанд ва дар даруни вай чӣ буданиширо ва чаро «гирч-гирч» карданиширо ман намедонам» [161, с. 81-82]. - *When the student, on the orders of the mullahs, asked Mulloturob why his shoe was "twisted" and what the urus put in his brain, he replied that "this shoe was not made by the Russians, but by the Tatars of Kazan, and what was inside it and why I don't know how to "swing" [163, p.68].*

Чумлаи пайрави пуркунанда, ки ҷонишинҳои ишоратиро эзоҳ медиҳанд, нисбат ба чумлаҳои пайрави пуркунанда хабари сарчумларо пурра мекунанд, вале таносуби истеъмолашон низ маҳдуд аст.

Ҷонишинҳои ишоратӣ дар таркиби сарчумла бештар ҳангоми гуянда ба вай задаи мантиқӣ дода, диққати шунавандаро маҳз ба ҳамон ҷалб намудан меҷаҳад, ифода меёбанд: *Тамошобинон ҳаминро* медиданд, ки дар вақти бардошта шудани ҳар ҷӯб, нӯстпораҳои пушти бандӣ ба он ҷӯб часпида аз ҷояш мехест ва аз ҷои ҷароҳат ҷақраҳои хун ба ҳар тараф пош мехӯрданд [161, с. 155]. - *The audience could see that when each stick was lifted, the pieces of the back of the band stuck to that stick, and blood flowed from the wound in all directions [163, p.285].*

Барои бештар корбаст намудани ҷонишинҳои ишоратӣ, калимаҳои ёридиҳанда ва ҳиссаҷаҳо низ истифода мешаванд.

Масалан: *Дурбинӣ ва дурандеши ҳаминро талаб мекунад, ки ҳар дуи онҳо якҷоя ва якбора нест карда шаванд, то ки ин «пай «абадулобод» гум шавад [161, с. 206]. - Forthought and foresight require **that** both of them be destroyed together and at once, so that "the trace is lost forever" [163, p.208].*

Чи хеле ки аз мисолҳои зикргардида маълум гардид, ҳиссаҷаи «**фақат** - **only**» барои аз дигар падидаҳои ҳамчинсаш ҷудо кардани он чи ки дар чумлаи пайрав гуфта шудааст ва барои таъкид намудани он ки аз ҳамаи онҳо ҳамин заруртар аст, истифода шудааст: *Бинобар ин бо сангзаниҳои он бачаи мағрур хурсандие, ки маро аз он курта-лозимӣ пайдо шуда буд, кам нагардид, **фақат** нафратам ба он бача ки маро чанд бор дар кӯча - дар вақти бозӣ*

зада буд, зиёда гардид [161, с. 19]. - So instead of spoiling my pleasure, the insult made me hate this supercilious boy even more, for he had bullied me several times in the past [163, p.39].

Барои таъкиди ҷонишини ишоратӣ ва ба туфайли он барои ба ҷумлаи пайрав ҷалб намудани диққати шунаванда ҳиссаҷаи «*ҳам - too*» низ истеъмоли меёбад. Вале мавқеи истеъмоли вай то андозае дигартар аст: вай на барои ҷудо кардан, балки дар қатори дигар ҳодисаю воқеаҳо, вале аз ҳама охир қайд кардани яке аз ҳодисаҳои муҳимро нишон медиҳад: *Бачагони дигар бошанд, пеш-пешӣ нақорачиҳо давида ба умеди тӯйхонаи дигар мерафтанд ва маро ҳам ҳар замон ба тарафи худ имо мекарданд [161, с. 18]. - Meanwhile, the other celebration, and beckoning me to join them [163, p.16].*

Вобаста ба хусусият таъкиди калимаҳои ҳамнисбат хабарҳои сарҷумларо бештар бо сиғаҳои зерин ифода менамояд.

1. Ба сиғаи амрӣ. Ин тарзи ифодаёбии хабари сарҷумла аз ҳамаи тарзҳои дигар зиёдтар воҷеҳӯрад: *Ин гуна пурсишҳо ҳаминро нишон медиҳад, ки пурсандаи аввал мадрасаҳои Бухороро монанди университетҳои замони мо гумон кардааст ва пиндошта аст, ки ҳар талаба ба як мадраса даромада, бояд дар хобгоҳи умумии вай зиндагонӣ намуда, дар дарсхонаи вай дар пешӣ мударрисони махсусаш, то тамоми кардани ҳамаи солҳои таҳсил, дарс хонда бошад, пурсандаи дуюм гумон кардааст, ки бояд мадрасаҳои Бухоро монанди университетҳои замони мо ба факултетҳо тақсим шуда, ҳар талаба ба майл ва хоҳиши худ яке аз он факултетҳоро тамоми карда ба фанне мутахассис мешавад бошад [161, с. 3-4]. - Such inquiries show **that** the first questioner thought that Bukhara's madrasas were like the universities of our time and thought that every student entering a madrasa should live in its common dormitory and in its classroom in front of its special teachers until the end of all the years. studied, studied: the second questioner thought that Bukhara madrasas should be divided into faculties, like the universities of our time, and every student should graduate from one of those faculties and become a specialist in a subject according to his desire and desire [163, p.2].*

2. Бо феълҳои модалӣ, ки одатан дар ҷумлаҳои бешахс меоянд: *Бо шунидани ин суҳанҳои меҳрангезишиқ, ман ба он духтари воло назар яке бар сад афзуда ҳаяҷони қалби маро ба ҷодае расонда буд, чӣ карданамро ва чӣ гуфтанамро намедонистам ва ман **ҳаминро** медонистам, ки ман *ӯро* девонавор дӯст дошта будам ва аз галаёни сӯзишишиқ ва шавқ чун мӯи оташи дида ба худ мепечидам [161, с. 241].- "After hearing these loving words, my love for **that** beautiful girl increased one hundred times, and my heart was so excited that I didn't know what to do and what to say, and I only knew that I was madly in love with her, and I was madly in love with her. I curled up like burnt hair [163, p.230].*

Баъзан ин гуна хабарҳо бандакҷонишинҳоро қабул мекунанд ва сарҷумла ҳамчун ҷумлаи муайяншахс намудор мешавад. Дар ҳамин гуна ҷумлаҳо на танҳо шахси якум (асосан шахси якуми танҳо) мушоҳида мешавад, аммо миқдори онҳо ниҳоят кам аст: *Дар ин ҷо бояд ҳаминро зикр кунам, ки ман аввалин бор бо Ҳоҷӣ Абдулазизи самарқандӣ дар ҳамин ҷо шинос шудам, нармаи дутор ва овози дилнавози *ӯро* дар ин ҷо шунидам [162, с. 298].*

3. Бо сиғаи хабарӣ. Бо ҳамаи шаклҳои сиғаи хабарӣ ифода ёфтани хабари сарҷумла дида шавад ҳам, хусусиятҳои **мусоҳиба**, **фармон**, **талаб ва хулоса** доштани он равшан ҳис мегардад. Ин аст, ки бештар шакли ҳикоягии сиғаи хабарӣ мушоҳида гардида корбурди дигар шаклҳои сиғаи хабарӣ дар ниҳоят кам аст: *Дар ин ҷо **ҳаминро** қайд карданам даркор аст, ки кампири 80-солаи умраишро дар саҳтӣ гузаронида бо гуфтани як-ду ҳикоя, ё шуг - афсона монда мешуд, лекин бачагон *ӯро* танг мекарданд, ки боз гӯяд [161, с. 63]. - Here I must note that this eighty-year-old woman had a hard life, and the telling of one or two anecdotes or legends would tire her out [163, p.68].*

Бо сиғаи хоҳишмандӣ омадан ҷумлаи пайрави пурқунанда ниҳоят кам дучор мешавад: *«Ман **ҳаминро** гуфтани ҳастам, ки беҳуда хунрезӣ мекунед» - I said that you are bloodshed in vain.*

Алоқамандии ҷумлаи пайрави пуркунанда бо ҷонишинҳои ишорати дар хар ду забон ҳам ба ду навъ ҷудо карда шудааст:

1) Ҷонишинҳое, ки бештар аҳамияти услубӣ дошта, дар таркиби сарҷумла наомада ҳам метавонад;

2) Ҷонишинҳое, ки дар таркиби сарҷумла омадани онҳо ҳатмӣ аст, вале онҳо барои сурат гирифтани хабари сарҷумла низ ёрӣ мерасонанд.

Чи хеле ки аз мисолҳои овардашуда маълум гардид, ҷонишинҳои ишоратӣ ба феълҳои гузаранда вобаста шуда меоянд ва ҳамчун пуркунандаи бевосита воқеъ мегарданд, нисбат ба пуркунандаҳои бавоситаи ҷонишинҳои ишоратӣ ифодаёфта озодтар мебошанд, дар сарҷумла зикр наёфтанишон мумкин аст. Аммо аксарияти пуркунандаҳои бавосита дар сарҷумла наомада наметавонанд, онҳо ба хабарҳо як навъ мустақилият мебахшанд, барои сурат гирифтани онҳо ёрӣ мерасонанд.

Ҷонишинҳои ишоратӣ барои таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ёрии калон мерасонад, онҳо имконият медиҳанд, ки ҷумлаҳои пайрав аниқ карда шаванд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои пайраве ҳастанд, ки тобишҳои зиёди маъноӣ доранд, ё худ ба як хабар якҷанд ҷумлаи пайрав тобеъ шуда метавонад. Барои ба кадом гурӯҳ дохил кардани ин гуна ҷумлаҳои пайрав ҷонишинҳои ишоратӣ ёрӣ мерасонанд.

Пайдост, ки сарҷумла нисбат ба ҷумлаи пайрав мустақилтар аст, алалхусус дар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави пуркунанда, ки сарҷумла бештар ва қариб ҳамеша дар аввал меояд. Аммо дар ҷумлаҳои мураккабе, ки дар таркиби сарҷумлаи онҳо ҷонишинҳои ишоратӣ ҷой доранд, ҳамон мустақилият нисбӣ ҳам барҳам меҳӯранд, сарҷумла бо интонатсия ба анҷом мерасад, ки ноқиси эзоҳталаби ва ба ҷумлаи пайрав ниҳоят эҳтиёҷ доштани вай равшан ва барҷаста зоҳир мегардад. Ғайр аз ин, дар ҷунин ҷумлаҳо мақсади асосӣ аксар дар ҷумлаи пайрав баён карда мешавад. Ҳамин тавр, алоқа ва муносибати сарҷумлаву ҷумлаи пайрав, ки дар таркиби сарҷумлашон ҷонишинҳои ишоратии эзоҳталаб доранд, нисбат ба алоқа ва муносибати сарҷумлаю ҷумлаи пайраве, ки дар таркиби сарҷумлашон ҷунин

чонишинҳо нестанд, зичтар ва устувортар мебошад: «Ман **ҳамин** қадар гуфта метавонам, ки он рӯи зебо, бо он бинии латифи дилрабо, бо он чашмони сиёҳи муҳаббатнигоҳи меҳрафзо, бо он миҷгонҳои дарози дилнавози шавқангез, бо он абрувони мушкинмӯи нӯгтез, бо он пешонаи меҳрубони нишонаи латифомез - бисёр шинам, бисёр дилкаш ва бисёр хушнамо афтода буд, ки одам аз دیدанаи сер намешуд» [161, с. 231]. - *I can say **this** much that that beautiful face, with that charming nose, with those black eyes of loving care, with those long charming eyelashes, with those pointed eyebrows, with that kind forehead of a charming mark - very nice, very charming and it was so beautiful that a person could not get enough of seeing it* [163, p.244].

Бояд зикр намуд, ки бештари чумлаҳои пайрави пуркунанда баъд аз сарчумла меоянд ва ин табиист, ки чумлаҳои пайрави пуркунанда асосан хабари сарчумларо пурра мекунад, ки он зиёдтар дар охири чумла қорбасти мегардад.

Дар ин навъ чумлаи мураккаби тобеъ, сарчумла танҳо ошкоршавии аломатро мефаҳмонад, вале соҳиби аломат дар чумлаи пайрав ба қор бурда мешавад. Агар чумлаи пайрав ба ибора тағйир ёфта, дар мақоми мубтадои сарчумла гузошта шавад, дар ин сурат чумлаи содаи дутаркиба ба вуқӯъ меояд: *Сар то поям ҳанӯз ҳам месӯхт, аммо монанди ҳезуми тари нимсӯхта, **ки** аз ҳезуми хушки шӯълавар дур афтода бошад, кӯрдудкунон месӯхт ва дуди ин сӯзиш дар димоғам зада мағзи сарамро метарконид* [161, с. 233]. - *I was still burning from head to toe, but like half-burnt wet wood **that** fell far from dry burning wood, it was burning black and the smoke of this burning hit my throat and exploded my brain* [163, p.247].

Хабари сарчумла зиёдтар дар таври мафъулии феъл истеъмол мешавад. Ин яке аз нишонаҳои муҳимми чумлаҳои мураккаби тобеъ мебошад, ки дар дохилашон чумлаи пайрави пуркунанда доранд.

- *Маълум мешавад, **ки** ҳоло зиндагоният ба хубӣ мегузарад, - гуфтам ман бо оҳанги савол* [161, с. 240]. - *It turns out **that** your life is going well now, - I said in a questioning tone* [163, p.211].

Дар ҳамаи сачашмаҳо ишора шудааст, ки ҷумлаи пайрави пуркунанда пас аз сарҷумла меояд.

Дар китобҳои дарсӣ барои мактабҳои миёна қайд шудааст, ки ҷои ҷумлаи пайрав ба таври умумӣ пеш аз сарҷумла, дар байни аъзоёни сарҷумла ва пас аз сарҷумла аст. Дар бораи ҷои ҷумлаи пайрави пуркунанда дар он ҷо харфе назадаанд. Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба тарзи зерин меояд:

1. Дар ҳақиқат, аксарияти ҷумлаҳои пайрави пуркунанда пас аз сарҷумла меоянд ва ин табиист, чунки ҷумлаҳои пайрави пуркунанда асосан хабари сарҷумларо пурра мекунад, ки вай бештар дар охири ҷумла меояд, инчунин ҷонишинҳои ишоратие, ки ҷумлаи пайрав эзоҳ медиҳад, ба хабар тобеъ мебошад ва аксар пеш аз он меояд: *«Ин духтар ягона фарзанди ман аст, ки саровонии хонаи маро мекунад. Ман ӯро ба касе медиҳам, ки ба ман хонадомод шавад» хостгор барои саровонии хона зан гирифтавро ба падарам маслиҳат дод» [161, с. 241]. - This girl is my only child **who** takes care of my house. I will give him to someone who will become my son-in-law" [163, p.137].*

2. Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда пас аз хабар оянд ҳам, метавонанд, ки дар байни аъзоҳои сарҷумла воқеъ гарданд. Ин ҳолат вақте рух медиҳад, ки хабарҳои сарҷумла чида шуда оянду ҷумлаҳои пайрав онҳоро ё ки яке аз хабарҳои пеш аз охириро пурра кунад: *Ман ҳам дар қатори қаровулон будам, ки ба даст шамшер гирифта дар пеши раҳнае қаровул меистодам [161, с. 136].- I was also among the guards **that** holding a sword and standing guard in front of a trench [163, p.165].*

3. Агар хабарҳои сарҷумла чида ва ё такрор шуда оянду ҳамаи хабарҳо ҷумлаи пайрави пуркунанда гиранд, ба ғайр аз ҷумлаи пайраве, ки хабари чида ва ё такрори охириро эзоҳ медиҳад, дигарҳо дар байни сарҷумла меоянд.

Масалан: *«Баъд аз хӯрда тамом кардани пиёзҳо боз хандида аз зиёд шудани дарди сараш ба шикоят даромад. Муллоҳомид ба ӯ маслиҳат дод, ки*

ба гуслхонаи мадраса чанд офтоба оби сардро аз сараи резад. Дар он вақт дарди сараи бартараф хоҳад шуд» [161, с. 54]. - After finishing eating the onions, he laughed again and started complaining about his headache. Mullohomid advised him to pour cold water over his head in the madrasa bathroom for a few days. At that time, his headache will disappear [163, p.31].

4. Чумлаҳои пайрави пуркунанда, ки ба сарчумла ба воситаи калимаҳои «*гуфта*» ва ё «*гӯён*» алоқаманд мешаванд, ки он ҳам бошад бо ду роҳ воқеъ мегарданд:

а) Чумлаҳои пайрави пуркунанда пеш аз сарчумла меояд: «*Ана ҳамин тариқа шуда мо дигар ба дарёбод моли чорнои худро набурдем ва онҳоро дар заминҳое, ки киштҳои гундошта шуда буданд ва дар истилоҳи онвақта «ангор» номида мешуданд, чаронида гашием» [161, с. 240]. - And so because of this we no longer took our animals to the river bank, but grazed them on cultivated land after the harvest (which in those days was called angor) [163, p.115].*

б) Чумлаҳои пайрави пуркунанда дар байни аъзоҳои сарчумла меояд: «*Аждаҳо танҳо аз шамол метарсад ва ҳар вақт ки шамол хест, ӯ ба нолиш медарояд» [161, с. 69]. - The only thing this beast feared was the wind; whenever the wind blew, the dragon would bowl [163, p. 61].*

Чойи чумлаҳои пайраве, ки ҷонишинҳоро эзоҳ медиҳанд, низ ҷолиби диққат аст. Ин гуна чумлаҳои пайрав аксар вақт пас аз хабари сарчумла меоянд. Азбаски чой ва тарзи ифодаи ҷонишинҳо дар таркиби сарчумла мухталиф аст, баъзан, пас аз ҷонишинҳо дар байни аъзоҳои сарчумла омадани чумлаи пайрави пуркунанда мушоҳида мешавад: «*Ғарибмазор пур аз ҷангали хордор буд, ки дар миёни он ҷангал касе даромада наметавонист» [161, с. 69]. - Garibmazor this ground was overgrown with tangled, impenetrable undergrows [163, p. 61].*

Лозим ба ёдоварист, ки чойи масдар дар чумла озод аст, вай на танҳо дар паҳлуи хабар, балки дар аввал ва мобайни аъзоҳои чумлаи сода омада метавонад. Бинобар ин, агар чумлаи пайрав ҷонишинеро эзоҳ диҳад, ки ба

масдарӣ дар аввал ё мобайни сарчумла омада тобеъ аст, он гоҳ чумлаи пайрав дар байни аъзоҳои сарчумла меояд.

Барои фаҳмидани он ки чунин сифатҳо ҳамчун зарф ва феъли ҳол хеле мувофиқ ифода меёбанд, мисолҳои болоро бо ин мисолҳои аз "Ёддоштҳо"- и С.Айнӣ" гирифта шуда, муқоиса кардан ба маврид хоҳад буд.

Баъзан ҷонишинҳои ишоратӣ баъд аз хабар, вале чумлаи пайрав пас аз ҷонишинҳо меояд. Инверсия одатан бо мақсадҳои услубӣ, барои ба чумлаи пайрав ҷалб намудани диққати шунаванда истифода мешавад: *«Падарам бо шунидани ин сухани тағоиям аз шодӣ гӯё қад-қад мепарид ва ба назарам ҷунон менамуд, ки дар ҷои нишастагиаш гӯё қадаш ба тарафи осмон баланд шуда рафта истодааст ва гарданаширо рост карда сари синаширо ба тарафи пеш мебаровард. Маълум мешуд, ки хурсандии аз ин хабар пайдошуда ба дилаш намегунҷид ва сандуқи синааш васеъ шуданро мехост» [161, с. 100]. - On hearing this news from my uncle, Father seemed to shoot up from where he sat until he was ten feet tall, his head held sky-high and his chest thrown forward, as if the joy that this news obviously produced could not be contained within his heart, and his chest was seeking to expand in order to accommodate it [163, p.78].*

Чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави пурқунандаи бепайвандак хеле бисёр кор фармуда мешаванд. Аксарияти онҳо ба нутқи шифоҳӣ хос буда, одатан ҳангоми сӯҳбат ва гуфтугӯ истеъмол меёбанд. Дар ин гуна лаҳзаҳо, агар мақсад ва мазмуни асосӣ дар чумлаи пайрав ифода ёфта вай таъкид карда шавад, пеш аз сарчумла меояд: - *«Ман корро ба ҳамин тартиб ниҳодам, ки аз паси ҳашарчиён об ҳам меояд. Ҳашарчӣ ки дар вақти кори душвори худ самараш вайро дар пеши назараш мебинад, қувват ва ғайраташ дучанд мешавад» [161, с. 107]. - I have arranged things like this-that the trench should fill up with water right after the laborers have dug it-for a purpose. A worker who can see the fruit of his labors before him in the midst of his hard toil will work with a double will [163, p.60]. Дар чунин чумлаҳои мураккаби тобеъ одатан хабари сарчумла акс меёбад, ки он пас аз чумлаи пайрав меояд, аммо*

ба кадом шахс тааллуқ доштани феъли эзоҳшаванда аз бандакҷонишинҳо, маълум мешавад: - *Ҳозир падарам ҳам ҳамин ҷавон аст, модарам ҳам [161, с. 128]*). - This man is now both father and mother to me [163, p.74].

Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ва ифода кардани хабари сарҷумла дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, инчунин, масъалаҳои зерин муайян ва таъйин мекунанд, ки: «пуркунандаи бевосита ва роҳҳои ифодаи он», «пуркунандаи бевосита аз ҷиҳати таркиб», «мавқеи пуркунандаи бевосита дар ҷумла», «ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ва эзоҳ додани ҷонишинҳои ишоратӣ», «тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави пуркунанда», «воситаҳои грамматикӣ алоқаи ҷумлаҳои пайрави пуркунанда бо сарҷумла», «мавқеи ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои қиёсшаванда», умуман, тамоми паҳлуҳои масоили ғавқ ба риштаи таҳқиқ ва пажӯҳиш кашида шудааст.

Калимаҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла ҳам ба вазифаи пуркунандаи бевосита ва ҳам ба вазифаи пуркунандаи бавосита (ПБ) хизмат мекунанд.

Бояд гуфт, ки нақш ва ҷойгоҳи ҷумлаи пайрави пуркунанда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ басо ҳам доманадор ва васеъ аст. Гузашта аз ин, мавзӯи мазкур яке аз мавзӯҳои меҳварии бахши наҳв маҳсуб ёфта, бори нахуст бо диду назари нав ба риштаи таҳқиқ ва муқоиса кашида шудааст.

2.1. Таҳлили муқоисавии ҷумлаи пайрави пуркунанда (object clause) дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Инсон тамоми фикру андешаҳои худро ба воситаи ҷумла баён мекунанд. Ба воситаи ҷумла эҳсосоти инсон ифода меёбад: аз шунидани хабари тоза ба вачд меояд ва ё ғамгин мегардад, ақидаеро тасдиқ ва ё инкор мекунанд. Хушбаёнӣ, равонӣ, аз ҷиҳати бадеӣ пуробуранг навишта шудани асари бадеӣ ва ё фасоҳати баёни сухани гӯянда ва ё нотик аз дониستاني хуби забон ва қонуну қоидаҳои он вобастагии калон дорад.

Пайдост, ки барои омӯхтани ин ё он забони хоричӣ, аз ҷумла забони англисӣ донишҷӯро зарур аст, то ки захираи луғавиашро бою ғанӣ гардонад.

Бояд гуфт, ки бо дониستاني вожаҳои зиёд, гуфтугӯӣ мо бо ин ё он забон боз ҳам маҳдуд хоҳад монд. Барои он ки мо ба таври возеҳ ва фаҳмо сухан гӯем, бояд ки дастури он забонро хуб дарк намоем. Бояд донем, ки он вожаҳои азёдшуда дар ҷумла чӣ тавр истифода мешаванд, бо кадом калимаҳо ҳампаҳлӯ ва бо кадом роҳҳо ифода меёбанд. Калимаву ибора ва ҷумла яке аз василаҳои бою ғанӣ гаштанӣ забон маҳсуб меёбад.

Ин омилҳо ба ташаккул ва рушди бахшҳои грамматика: сарф ва наҳв мусоидат мекунад.

Наҳв яке аз қисматҳои асосии грамматика ба шумор меравад. Дар миёни он мавзӯҳои, ки мавриди баҳси наҳв қарор мегиранд ҷумлаи пайрави пурқунанда, ба андешаи мо, ба таври зарурӣ таҳқиқ ва омӯзиш нашудааст. Ба риштаи таҳқиқ ва пажӯҳиш кашидани диссертатсияи мазкур, воқеан ҳам ба бисёре аз ҷанбаҳо ва падидаҳои мавзӯи «Ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ» равшанӣ андохта, тамоми паҳлуҳои омӯхтанашудаи масоили фавқро пурра мекунад.

Забони адабии ҳозираи тоҷик, ки таърихи дуру дароз дорад, ҳанӯз аз нимаи дуввуми асри XIX, баҳусус, тавачҷуҳи мутафаккирон ва забоншиносони тоҷикро ба худ ҷалб карда буд, то ки эшон ҳангоми таҳқиқотҳои хеш аз ин забони пурғановати дунё баҳравар бошанд. Бояд тазаққур дод, ки дар асарҳои онҳо забони тоҷикӣ на ҳамчун як забони мустақили халқи тоҷик, балки ҳамчун шева ва ё шакли тағйирёфтаи забони форсӣ ба назар гирифта мешуд. Гузашта аз ин, китобҳои олимони давраи мазкур баъзе масъалаҳои сарф, овошиносӣ ва ҷиҳатҳои маҳсуси ин ё он шеваи забони тоҷикиро дар худ инъикос менамуданд.

Бо мақоми давлатӣ гирифтани забони тоҷикӣ, баҳри омӯзиши он заминаҳои бисёр мувофиқ фароҳам оварда шуд. Ҷараёни татбиқи Қонуни забон дар ҳамаи ҷабҳаҳои хоҷагии халқ амалӣ шуд. Ин нуқта, пеш аз ҳама, дар соҳаи маориф ва илму фарҳанг беҳбудӣ овард.

Таҳқиқ ва таҳрири пурра ва илмии ҷумлаи пайрави пурқунанда зарур аст. Азбаски забонҳо аз рӯйи пайдоишашон ба ҳамдигар хешӣ ва робитаи зич

доранд, вале дар бораи дараҷаи шарҳу баён ёфтани мавзӯҳои грамматикӣ ба таври иҷмоли ҳам бошад, мулоҳиза баён кардан лозим мебошад. Чунин шева мумкин аст ба омӯзиши муқоисавии забонҳо боз ҳам мусоидат намояд.

Дар диссертатсияи мазкур вижагиҳои грамматикӣи ҷумлаи пайрави пуркунанда, намудҳои он, сохт ва мавқеи онҳо дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъи ҳам забони тоҷикӣ ва ҳам забони англисӣ бо диду назари ҷадид мавриди таҳқиқ кашида шудааст. Илова бар ин, дар асоси муқоиса намудани хусусиятҳои грамматикӣи ҷумлаи пайрави пуркунанда дар ҳар ду забон, монандӣ ва фарқи онҳо баён гардидааст.

Ҷумлаҳои пайрави пуркунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар дохили ҷумлаи мураккаби тобеъ бар эзоҳи хабари сарҷумла омада, онро комил мекунад. Ҷумлаи пайрави пуркунанда бо сарҷумла ва аъзоҳои пайрави ҷумла бештар мустаъмал мегардад. Дар баробари ин, бояд илова намуд, ки ҷумлаи пайрави пуркунанда то ҳол ба таври ҷудоғона дар шакли рисолаи илмӣ ва ё рисолаи докторӣ мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст. Ҳаминро метавон ишора намуд, ки масоили ғавқ дар забоншиносии дохиливу хориҷӣ яке аз мавзӯҳои серҷузътарин ва мураккабтарин буда, айни ҳол ба риштаи омӯзиш кашидани он айни мудааст.

Ин навъи ҷумлаи пайрав ба саволҳои «*чӣ*» - *what?*, «*бо чӣ*» – *for what?* посух медиҳанд. Он бар шарҳу эзоҳи калимаю таркибҳои ҳамнисбате низ меояд, ки ба вазифаи пуркунандаи сарҷумла омадаанд.

Ҷумлаи пайрави пуркунанда, одатан, хабарҳои феълии сарҷумларо мефаҳмонад ва он доимо дар созмонёбии ҷумла мавқеи хосса дорад.

Маврид ба ёдоварист, ки дар забонҳои қиёсшаванда ҷумлаҳои пайрави пуркунанда барои шарҳу эзоҳи яке аз аъзоҳои сарҷумла омада, маъно ва ифодаи онро аз ҷиҳати объекти амал ба таври мушаххас комил мекунад. Илова бар ин, бояд гуфт, ки ҷумлаи пайрави пуркунанда аз рӯйи сохт ва таркиб ба ду гурӯҳи калон ҷудо карда шудааст:

1) таъйин ва муқаррар намудани ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, ки барои пурра ва комил намудани хабари сарҷумла меояд.

2) ташхис ва ошкор намудани чумлаҳои пайрави пуркунанда барои шарҳу тавзеҳ додан ва ё ифодаи мазмуни асосии чумлаи пайрави пуркунанда бо ҷонишинҳои ишоратӣ, ки дар он ҷо сарчумла нақши бориз дорад, мустаъмал мегардад.

Гуфтан ба маврид аст, ки дар ҳар ду забон ҳам чумлаи пайрави пуркунанда ба сарчумла алоқаманд шуда меояд, вале хабари зикри онро объекти амал бароварда мегардонад: «*Ман он неъматҳои алвонро дида худро дар миёнаи ҷаннаи ҳис кардам...*». Маълум аст, ки дар ин чумла яке аз аъзоҳо намерасад ва бинобар ин чумла ҳам аз ҷиҳати таркиб ва ҳам аз ҷиҳати мазмун ноқис ва эзохталаб мебошад. Дар мисоли мазкур хабари чумла “ҳис кард” нокомил ва шарҳталаб мебошад, ки онро фақат аъзоҳои чумлаи пайрав ё ин ки чумлаҳои пайрави пуркунанда мукамал менамоянд.

Масалан: *Ман он неъматҳои алвонро дида худро дар миёнаи ҷаннаи ҳис кардам, ки дар даруни дӯзах бино ёфта бошад [161, с. 404].- When I saw those blessings of colour, I felt like I was in the middle of a paradise built in hell.*

Чумлаи пайрави пуркунанда барои эзоҳ додани хабари сарчумла меояд, ки объекти амали он зикр наёфта бошад:

«Мударрисӣ як мадраса, ба бошандагони он мадраса ба ғайр аз шариквақф будан, алоқаи дигаре надошт ва маҷбур карда наметавонист, ки талабаи он мадраса ба пеши ҳудаш дарс хонад» [161, с. 10]. - The teacher of a madrasa had no other relationship with the residents of that madrasa than being a partner in the endowment, and he could not force the students of that madrasa to study in front of him [163, p.8]. «Ҳоло мехоҳад, ки ин кампиуро ҳам кушад...» [161, с. 364]. - "Now he wants to kill this old woman too..." [163,p.336]. («Ман баъдҳо фаҳмидам, ки ҳамаашон рост мегуфтаанд - ҳамаашон нодон ва бесавод будаанд ва саводнокон дар қатори онҳо наменишастаанд») [161, с. 200-201]. - ("I later found out that they were all telling the truth - they were all ignorant and illiterate, and literate people did not sit among them") [163, p.192-193]. «Дар рӯзи дуҷум дар ҷояи хеста нишаст, дар рӯзи сеҷум асозанон ба ӯи худ берун баромад, мо тамоман хурсанд шудем, ки ӯ халос шуд» [161, с.

217].- *On the second day he sat up, on the third day he came out on his feet, we were completely happy that he was saved [163, p.202].*

Чумлаҳои пайрави пуркунанда барои шарҳу эзоҳи феъле меояд, ки ба он дар айни замон аъзои пайрави пуркунанда бештар вақт пеш аз феъл ва ё баръакс, чумлаҳои пайрави пуркунанда, пас аз он омада бошад, дар ин ҳолатҳо чумлаҳои пайрави пуркунанда, пас аз он омада чумларо комил мекунад ва дар ин мавридҳо чумлаҳои пайрави пуркунанда ба иҷрои рисолати дуҷум мегузарад ва ин гуна чумлаҳои пайрави пуркунанда корбаст нашоавад ҳам, чумла нопурра шуморида намешавад.

Феълҳо аз рӯйи алоқамандиашон ба объект ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: «гузаранда - **transitive**» ва «монда - **intransitive**». Феълҳои монда дар ҳар ду забон ҳам ба объект намегузаранд, балки онҳо ба пуркунандаҳои бевосита тобеъ шуда намеоянд, аммо дар феълҳои гузаранда амалу ҳаракат ба объект бевосита мегузаранд ва онҳо ҳама вақт дорои пуркунандаи бевосита буда метавонанд. Феълҳои гузаранда бошанд бо алоқаманд намудани аъзоҳои пайрави пуркунандаи бевосита маҳдуд мешаванд, балки барои комил намудани онҳо чумлаҳои пайрав корбаст намешаванд. Дар ин маврид бояд гуфт, ки чунин феълҳои гузарандае низ мавҷуданд, ки на фақат пуркунандаи бевосита қабул мекунанд, балки чумлаҳои пайрави пуркунандаро ҳам алоқаманд мекунанд. Масалан, феълҳои *гуфтан* - *to say*, *дидан* - *to see*, *шундан* - *to hear*, *фаҳмидан* - *to understand*, *пурсидан* - *to ask*, *навиштан* - *to write*, *гузоштан* - *to put*, *таклиф кардан* - *to suggest*, *фаромӯш кардан* - *to forget* ва амсоли инҳо дар паҳлуяшон омадани пуркунандаро дархост мекунанд.

Забоншинос М.Ф.Исматуллоев дар китоби худ «Пуркунандаи бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик», ки соли 1961 чоп шудааст, қайд мекунад, ки пуркунанда предметро нишон медиҳад, ки ба он амали бо феъл ифодашудаи чумла ё бевосита ва ё бавосита мегузарад. Пуркунанда дар байни аъзоҳои пайрави чумла мавқеи муайяне дошта, мазмуни чумларо пурра

менамояд. Пуркунанда, ки объекти амалро ифода мекунад, монанди мубтадо асосан бо исму чонишинҳои шахси ифода мегардад.

Алокаи пуркунанда бо дигар аъзоёни ҷумла асосан бо ду роҳ ба амал меояд: 1) ба воситаи калимаҳои ёридиҳанда (пешояндҳо ва пасояндҳо), 2) бо исми ба воситаҳои грамматикӣ суратнаёфта, ки қариб ҳамеша бо хабари феълӣ ҳампахлӯ меояд [54, с. 7].

Пуркунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мувофиқи аломатҳои грамматикӣ, тобиши маъноӣ ва муносибати бо хабари феълии ҷумла доштани худ вазъияту ҳолати гуногунро ишғол менамояд. Бештари феълҳои гузаранда ва монда бо алоқаманд шудани ба як ҷузъи ҷумлаҳои пайрави пуркунандаи бевосита мунҳасир мешавад, барои комил намудани онҳо ҷумлаҳои пайрав ба қор бурда намешавад, вале чанде аз феълҳои гузарандае вучуд доранд, ки на фақат пуркунандаи бевосита, балки ҷумлаҳои пайрави пуркунандаро низ алоқаманд ва ё тобеъ мекунад. Ба ин гурӯҳ феълҳои таркибии зерин дохил мешаванд: *гуфтан* - *to say*, *дидан* - *to see*, *шунидан* - *to hear*, *фаҳмидан* - *to understand*, *пурсидан* - *to ask*, *навиштан* - *to write*, *гузоштан* - *to put*, *таклиф кардан* - *to suggest*, *фаромӯш кардан* - *to forget* ё ки *фаромӯш накардан* - *unforget* ва монанди инҳо.

Масалан: *Ба ӯ мегӯям, ки ин дафъа бисёр гап ёфта бо маъниҳояш навишта биёрад* [161, с. 45]. - *I tell him to find a lot of words this time and write them down with their meanings* [163, p.40]. *Ман ҳамин қадарашро мешунидам, ки ҳар паллабардор ба пеши ҳар деҳқон ки ояд, бо овози баланд як шумораро такрор мекард* [161, с. 140]. - *I heard it so much that every pallbearer would loudly repeat the same number in front of every farmer* [163, p.135]. «Баъд аз тамоми шудани дарс яке аз талабаҳо **пурсид**, ки: - «Ҳайвони нотиқ» чист?» [161, с. 20]. - *After the end of the lesson, one of the students asked: - What is a arator of animal?* [163, p.p.20]. *Дар охири ариза навиштам, ки нависандаи ин ариза дар ин туман на замин дорад ва на барои ӯ об даркор аст* [161, с. 99]. - *"The petitioner owns no land in this tuman and has no need of water"* [163, p.92]. *Бо вучуди ин Сироч-махдум тангии аҳволи маро дида **таклиф кард**, ки*

чизҳоямро дар ҳуҷраи ӯ монам ва шабе, ки яке аз додаронаш ё худаш набошад, дар он ҳуҷра бихобам ва агар ҳар сеяшон ҳам бошанд, ба ҳуҷраи яке аз шариконаш рафта шаб гузаронам [162, с. 514]. - "Nevertheless, Siroj-Makhdum, seeing the distress of my situation, suggested that I leave my things in his room and sleep in that room the night when one of his brothers or himself is not there, and if all three of them are there, I go to the room of one of his partners and spend the night. Ман дар шунидани саргузашти Бобогулом чунон ғарқ шудаам, ки тағоиҳоямро **фаромӯш карда** беғоҳ шудани рӯзро ҳам нафаҳмида мондаам [161, с. 125]. - I was so engrossed in listening to the story of Grandfather Ghulam that I forgot my feelings and did not even understand the evening [163, p.116]. Падарам пеш аз ба меҳмонхона даромадан офтобаи обро **дид**, ки дар дами дар истода буд [161, с. 78]. - Before he went inside, my father looked at the water jug that stood by the door [163, p.72]. Дар ин вақт ман **фаҳмидам**, ки Хоҷахони маиби барҷомонда аз имоми деҳаи мо боинсофтар будааст [161, с. 221]. - At this time, I realized that the surviving Khojakhon was more honest than the imam of our village [163, p.214].

Ҷумлаи пайрави пуркунанда ҳамеша барои пурраву комил намудани феълҳои гузаранда ва монда ба кор мешавад, зеро барои пурра намудани феълҳои дигар низ корбаст мегардад.

Масалан: Худам мерафтам, аммо **метарсам**, ки дар пеши муллоҳо ӯро зада ҳам худамро ва ҳам ӯро беобрӯӣ кунам [161, с. 181]. «Ман дар натиҷаи ин сӯҳбат на танҳо аз ин **хурсанд шудам**, ки падарам шеър гуфта метавонистааст, инчунин ман аз ин ҷиҳат ҳам **хурсанд шудам**, ки дар бораи имконияти шоир шудан бе «валӣ» будан дар дили ман ҳеҷ шубҳае намонда буд, чунки «валӣ» набудани падари худро медонистам» [161, с. 138]. Шумо Махдум, **ҳақ доред**, ки ҳамин тавр фикр кунед ва дигарон ҳам бояд ҳамин тавр фикр мекарда бошанд [162, с. 564]. Ман **ҳақ доштам**, ки ҳар чизро ва аз ин ҷумла қаламдонро аз вай талаб кунам [161, с. 127]. Ӯ **умед мекард**, ки дар ин сол аз ин як таноб замин 30 ман (240 пуд) ҳосил гирад [161, с. 214]. Охир қарор доданд, ки додарҳоро ба модаркалон супорем ва маро акаам

ҳамроҳи худ ба Бухоро барод [161, с. 251]. - *Ultimately it was decided that we would leave my younger brothers with my grandmother and I would go with Muhyiddin to the madrasa [163, p.252].*

Бояд зикр намуд, ки дар забони тоҷикӣ ҷумлаҳои пайрави пурқунанда бо сарҷумла сар мешавад, пас дар забони англисӣ ин вазифаи грамматикиро пайвандакҳои тобеҷқунанда иҷро мекунанд. Масалан пайвандаки «*that*» дар забони муосири англисӣ серистеъмолтар мебошад, нисбат ба дигар пайвандакҳои он.

*I would go myself, but I am **afraid that** by hitting him in front of the mullahs, I will dishonor both myself and him [163, p.160].*

*"As a result of this conversation, I was not only **happy that** my father could write poetry, I was also **happy that** there was no doubt in my heart about the possibility of becoming a poet without being a "guardian", because "a guardian" "I knew the absence of my father" [163, p.93-94].*

*"You, Makhdum has got **right that** to think the same way, and others should think the same way".*

Таҳлилҳо нишон доданд, ки дар забони англисӣ дар тобеҷ гардидани ҷумлаи пайрави пурқунанда нақши пайвандакҳо бағоят калон аст. Дар забони тоҷикӣ бошад бо феълҳои сода алоқаманд гардидани ҷумлаҳои пайрав бисёр ҳам қорбаст мешавад. Феълҳои содае, ки ҷумлаҳои пайрави пурқунанда ба шарҳу эзоҳи онҳо ба қор меравад, хело камистеъмол мебошад.

Масалан: «*Имрӯз шунидам, ки аз амир ҳукми куши ӯ баромадааст*» [161, с. 364].- *"Today I heard that the emir issued an order to kill him" [163, p.342].*

(«*Ман баъдҳо фаҳмидам, ки ҳамаашон рост мегуфтаанд - ҳамаашон нодон ва бесавод будаанд ва саводнокон дар қатори онҳо наменишастаанд*») [161, с. 200-201]. - (*"I later found out that all of them were telling the truth - they were all ignorant and illiterate, and literate people did not sit among them"*) [163, p.196].

Аммо ман он вақтҳо *намедонистам*, ки як киштро, хусусан кишти палакиро дар як замин пай дар пай киштан дуруст нест [161, с. 241].- But I didn't know at that time that I planted it again this year, not realizing that one should not plant the same crop-especially vegetables-two years in a row on the same land [163, p. 116].

Бештари феълҳои зиёди шарҳдиҳандаи сарчумла, ки чумлаҳои пайрави пуркунанда дархост мекунанд, феълҳои таркибӣ буда, ин навъи феълҳо дар сохтани чумлаи пайрави пуркунанда мавқеи калон доранд. Феълҳои таркибӣ зиёдтар бо феъли ёвари *кардан* – *to do* кобаст мегарданд.

Бояд тазаккур дод, ки дар тобеъ гардидани чумлаи пайрави пуркунанда ба сарчумла дар ҳар ду забон ҳам мавқеи муҳимро чӯзӣ асосии феълҳои таркибӣ мебозад, яъне маънои як баҳши онҳо шарҳу эзоҳ талаб мекунанд, қисми дигар ба он ҳочат надоранд, бинобар ин, он гуна феълҳо дар таркиби чумлаи пайрав ба қор намераванд.

Дар ин ҳолатҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ чумлаи пайрави пуркунанда бо сарчумла тавассути пайвандакҳои тобеъкунанда созон меёбанд, ки ин хусусияти умумидоштаи ин анвои чумларо бозгӯ мекунад.

Чумлаи пайрави пуркунанда ба гурӯҳи муайяни маънои (семантикаи) феълҳо тобеъ мешаванд:

1. Феълҳои, ки гуфтор, муомила ва муносибатро ифода мекунанд: «*гуфтан*», «*нақл кардан*», «*хабар кардан*», «*эълон кардан*», «*маълум кардан*», «*таъкид кардан*», «*илтимос доштан*», «*хоҳиш намудан*», «*таклиф кардан*», «*огоҳ намудан*», «*такрор кардан*», «*илова намудан*», «*эзоҳ додан*», «*арз намудан*», «*таъриф доштан*», «*хотиррасон кардан*», «*маърӯза кардан*», «*бовар доштан*», «*тавсия намудан*», «*аҳд намудан*», «*фармон додан*», «*маън намудан*», «*зид баромаданд*» ва ғ.

Ҳаминро бояд гуфт, ки дар забони англисӣ низ чунин навъи феълҳо мавҷуданд: *to tell, to inform, to announce, to make known, to emphasize, to beg, to request, to suggest, to warn, to repeat, to add, to comment, to state, to praise, to*

remind, to report, to believe, to recommend, to agree, to order, to interpret, to contradict:

Ҳаминро бояд қайд кард, ки аксарияти феълҳои таркибӣ дар ташаккули ҷумлаи пайрави пурқунанда ва тобеъ намудани аъзои пайрави ҷумла нақши бориз доранд:

Ноиби қозикалон ба аробакаш маъқул кард, ки Кали Қурбонро вакили мулоқиши худ гардонад... [162, с. 357]. - The vice-chief of the Qazis agreed with his charioteer to appoint Kali Qurban as a representative of his trial...

Аммо бовар намекардам, ки бобоям ба ман нақора ёфта диҳад ва ба ҳамин мулоқиша ба ӯ гуфтам [161, с. 18]. - But I didn't believe that my grandfather would find a favor for me and I told him about it [163, p.16].

Дили ман аз пургӯи мизбонамон танг шуд ва аз Иброҳимхоҷа хоҳиш кардам, ки моро зудтар ба сайргоҳ барад [161, с. 153].- I was depressed by or voluble host's lecture, and begged Ibrohim Koja to hurry up and take us to the fair [163, p.86].

Яке аз вижагиҳои фарқкунандаи корбурд ва ифодаи воситаҳои грамматикӣ алоқаи ҷумлаи пайрави пурқунанда бо сарҷумла дар забонҳои таҳқиқшаванда ҳам ифодаи мухталифи пайвандакҳо ба ҳисоб меравад, ки дар таркиби сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ҷойдошта аз сохтори феълҳои таркибӣ ифода меёбад.

Матлаби ин гуфтор он аст, ки агар дар забони англисӣ пайвастшавии сарҷумла бо ҷумлаи пайрав аниқтараш ба сарҷумла ду навъи пайвандакҳо иштирок кунад, пас, дар забони тоҷикӣ танҳо пайвандакҳои тобеъкунанда ҷумлаи пайравро ба сарҷумла тобеъ мекунад.

Бояд ишора намуд, ки дар забони англисӣ низ чунин намуди ҷумлаи пайрави пурқунанда мавҷуд аст, ки он тавассути пайвандакҳои тобеъкунанда (ПТ) ва пайвасткунанда (ПП) ифода меёбад. Ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забони англисӣ нисбат ба забони тоҷикӣ каммаҳсул аст. Ин навъи ҷумла танҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик серистеъмол мебошад.

Бояд гуфт, ки дар забони англисӣ муодили чумлаҳои болозикр чумлаҳои зайл мебошанд, ки дар забони англисӣ низ пайвандакҳои тобеъкунандаи «*that - ки*» низ серистеъмол мебошад:

The Vice-Qazi-Kalon favored his charioteer to appoint Kali Qurban as a representative of his trial...

*But I didn't believe **that** my grandfather would give me a gift, so I told him that [163, p.18].*

"My heart was narrowed by the talk of our host and I asked Ibrahimkhoja to take us on a trip as soon as possible"

2. Феълҳои, ки дарку эҳсос ва равишҳои фикру андешаҳо ифода менамоянд: *дидан, шунидан, ҳис кардан, доништан, ёд кардан, дарк кардан, пайҳас рафтан, фаҳмидан, фикр кардан, фаромӯш кардан, гумон кардан, шубҳа кардан, пай бурдан, мулоҳиза кардан, тассавур намудан* ва ғайра.

Бояд зикр намуд, ки дар забони муосири англисӣ ҳам чунин навъи дарку эҳсосот ва равандҳои фикрӣ мавҷуданд: *to see, to hear, to feel, to know, to remember, to understand, to notice, to understand, to think, to forget, to suspect, to doubt, to ponder, to imagine, etc.:*

*Ман ҳамин қадарашро **мешунидам**, ки ҳар паллабардор ба пеши ҳар деҳқон ки ояд, бо овози баланд як шумораро такрор мекард [161, с. 342].- "I used to hear it so much that every pallbearer would loudly repeat the same number before every farmer" [163, p.343].*

*Ман рост истода **фикр мекардам**, ки ба назди кадом гурӯҳ рафта нишинам [161, с. 57]. - I was standing and thinking about which group I should go and sit next to [163, p.53].*

3. Феълҳои хурсанд шудан - *to be happy*, шарм доштан - *to be ashamed*, ҳайрон шудан - *to be surprised*, дудила шудан - *to hesitate*, афсӯс хӯрдан - *to regret*, тааҷҷуб кардан - *to be surprised*, одат кардан - *to get used to*, чуръат кардан - *to dare* ва ба монанди инҳо:

Ман **шарм доштам**, ки дигар шикоят кунам [162, с. 198]. - Ман ин гуна корҳои аҳмақонаро намекунам ва ба шумо **афсӯс меҳӯрам**, ки ба ҳамон навъ

кори аҳмақона миёнаравӣ карданро ба гардан гирифта номи хоҷагиро ба ... задаед, - гуфтааст ва илова намудааст: - ба ман хонадомоде даркор аст, ки як хафта ба атроф тӯй дода обрӯйи маро дар миёнаи мардум бардорад" [161, с. 442-443].

Феълҳои болозикри забони тоҷикӣ ба забони англисӣ чунин инъикос меёбанд:

*I was ashamed **that** to complain again. - I don't do such stupid things, and I feel sorry for you **that** you took on the same stupid job of mediating and damaged the name of the farm to... raise my reputation among the people" [163, p.332].*

Тавре ки дар боло зикр карда шуд, дар ҷумлаҳои мураккаб тобее, ки ҷумлаи пайрави пурқунанда хабари сарҷумларо эзоҳ медиҳад, яке аз аъзоҳои сарҷумла дарҷ намеёбад ва ҷумлаи пайрав вазифаи ҳамон аъзои дарҷ наёфтагари иҷро менамояд. Гузашта аз ин, бояд зикр намуд, ки дар сарҷумлаи ҷумлаҳои мураккаби тобее, ки ҷумлаи пайрави пурқунанда ба эзоҳи ҷонишинҳои ишоратӣ меояд, ҳамаи аъзоҳо дарҷ меёбанд, вале яке аз аъзоҳои сарҷумла - пайрави пурқунанда ба воситаи ҷонишини ишоратӣ ифода меёбад, ки аз маънои ашъи ҳоли буда, танҳо хусусияти ишоратӣ дорад:

*Дар охири ин ёддошти худ **ҳаминро ҳам** бояд ман қайд кунам, ки шиносии ман ба "Наводир-ул-вақоеъ" дар ман танҳо инқилоби фикриро бедор карда намонд, балки ба сарам савдои насрнависшавиро ҳам андохт [162, с. 425]. - At the end of **this** memoir, I must also note that my acquaintance with "Navadir-ul-Waqoe" not only awakened an intellectual revolution in me, but also gave me the opportunity to write prose.*

Ҳама гуна калимаҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла омадаро бо ҷумлаи пайрав ҳамвазифа ва ҳамтавҷам гузоштан лозим нест. Ҷонишинҳои ишоратие, ки дар таркиби сарҷумла меоянд, аксари вақтҳо ба ҷои он аъзои ҷумла меоянд, ки дар ҷумлаҳои гузашта низ дарҷ ёфтаанд. Ҳатто дар таркиби сарҷумла низ метавонад ду ҷонишини ишоратӣ ояд, ки яке аз онҳо ба ҷумлаҳои гузашта тааллуқ дошта, дигаре бо ҷумлаи пайрави пурқунанда ҳамвазифа бошад.

Масалан: *Инчунин инро ҳис кардам, ки ӯ дар дили худ дарде дорад ва орзу мекардам, ки «чи мешуд ягон кор карда он дардро аз дили ӯ мебаровардам, ё ин ки сабуктар менамудам [161, с. 116]. - Even though I was then completely ignorant of love and romance, I was touched; I sensed that she was suffering some inner pain, and wished I could do something to end or at least ease it [163, p.66].*

Дар мисоли боло чумлаи пайрави пуркунанда бар эзоҳи чонишини ишоратии **ҳамин - this** омадааст.

Калимаҳои ҳамнисбат дар таркиби сарчумла омада, вазифаи пуркунандаи бевосита ва ҳам пуркунандаи бавоситаро иҷро мекунад. Пуркунандаҳои бевоситаи суратёфта бо воситаи калимаҳои ҳамнисбати **ҳамин, ҳамон, он** ифода меёбанд, муодили англисии он чунин аст **that**:

Дар ин ҷо бояд ҳаминаро қайд кунам, ки ман аввалин бор бо Ҳоҷи-Абдулазизи самарқандӣ дар ҳамин ҷо шинос шудам, нагмаи дутор ва овози дилнавози ӯро дар ин ҷо шунидам [162, с. 298].- Here I must note that I first met Haji-Abdulaziz of Samarkand here, I heard his two-string song and his sweet voice here.

Ба вазифаи пуркунандаи бевосита бештар чонишинҳои ишоратии **ҳамин, ин, он** бо пешояндҳои **ба, бар, дар, аз, дар бораи, дар болои** меояд.

Ин вазифаро низ дар забони англисии муосир калимаҳои ҳамнисбати **this, that** иҷро менамояд ва ё ин ки бо пешояндҳои **to, on, in, of, about, on** ифода мегардад.

Масалан: *Аз ин воқеа ман ҳаминаро пай бурдам, ки барои дар Бухоро шӯҳрат ёфтан ва шогирд чамъ кардан он қадар муллои хуб будан шарт набуда, балки як дараҷа хунарманд ва фиребгартар будан ва худситоӣ карда, худро мулло нишон додан ё ин ки хучраи бисёреро ба даст дароварда ба муллобачағони беҳучра дода, онҳоро ба ин восита ба худ шогирд карда гирифтани шарт будааст [162, с. 58]. - From this incident, I noticed that in order to gain fame in Bukhara and gather students, it is not necessary to be a very good mullah, but to be a bit more crafty and deceitful and show yourself off as a mullah*

or to get a lot of room. it was necessary to give it to homeless mullahs and take them as apprentices by this means.

Тамошобинон ҳаминро миданд, ки дар вақти бардошта шудани ҳар чӯб пӯстпораҳои пушти бандӣ **ба он** чӯб часпида аз ҷояш меҳаст ва аз ҷойи ҷароҳат ҷакраҳои хун ба ҳар тараф пош меҳӯрданд [161, с. 354].

Ман **дар ҳамин** гуна фикру хаёл будам, ки Икромхоҷа омад [161, с. 197].

«*Ба ҷавон ҳам **дар бораи он** шаб чиҳо карданиш таълимоти «лозимаро додам»* [161, с. 267].

Бояд зикр намуд, ки дар забони англисӣ ҷумлаҳои ҷаваб чунин тарз тарҷума шудаанд:

*The audience could see **that** when each stick was removed, the pieces of the back of the band stuck to that stick, and blood flowed from the wound in all directions* [163, p.334].

I was in the same mood when Ikramhoja came [163, p.151].

I also gave the young man the necessary instructions about what to do that night [163, p.338].

Як нуктаро бояд тазаққур дод, ки агар хабари сарҷумла бо таркибҳои *иборат мебошад, иборат буд, иборат аст ва беҳтар буд, бадтар аст* ва амсоли инҳо ифода ёфта бошад, калимаи ҳамнисбат дар байни ҷузъҳои хабари таркибии сарҷумла меояд:

Зеро онҳо ба тӯйҳои одамон рафта бисёр ҳурмат дидаанд ва ҳурмати онҳо ҳам **иборат аз ин аст**, ки ба пешашон бисёртар таом мекашиданд ва дар охир ҷома мепӯшониданд, ҳеч набошад, каллақанд медуанд [161, с. 23]. - In that kind of place a big fuss is made at a feast: a great deal of food is served, and at the end everyone is given a joma, or if they can't afford that, at least they give out sugar loaves [163, p.16].

Дар он сураат... дар он сураат барои ман худро сарнагун дар ҷоҳи мазор андохтан **беҳтар аз он аст**, ки ноумедона сар ҳам карда ба чиллаҳона равам [161, с. 416].- *In that case... in that case, it is better for me to throw myself face*

down in the pit of the grave than to bow my head in despair and go to the slaughterhouse [163, p.304].

- «Ман чӣ медонам, ки аҳволаш **бадтар аст**, ё беҳтар? - гуфтам ман дар ҳолате, ки дар чашмонам об чарх мезад» [161, с. 218]. - *"How do I know if his condition is worse or better?" I said while my eyes were watering* [163, p.212].

Дар сурати ба воситаи пайвандак ва калимаи ҳамнисбат тобеъ шудани чумлаи пайрави пуркунанда ба сарчумла задаи мантиқӣ ба болои ҷонишини ишоратӣ меафтад ва диққати шунавандаро ба объекти бавосита ҷалб мекунад.

Масалан: Бобои модариам ва тағоҳоям аз **ҳамин** деҳа буданд [161, с. 10]. - *My maternal grandfather and uncles were from this village. [163, p. 7].* Дурбинӣ ва дурандешӣ **ҳаминро** талаб мекунад, ки ҳар дуи онҳо якҷоя ва якбора нест карда шаванд, то ки пай абадулабад гум шавад [161, с. 398]. - *Forthought and foresight require that both of them be destroyed together and at once, so that the trace is lost forever.*

Барои қувват додани таъкид ҳиссачаҳои мазкур истифода мешаванд:

Дар **ҳамин** вақт садои сурфаи Ситора баромад, духтари меҳрубон музтарибона болои ҳам бар рӯям ду-се бӯса зада дилкашолона маро партофта: - Хайр, то дидан дар паноҳи худо бошед! [161, с. 258]. - *At that moment, the sound of Sitara's snoring came out, the kind girl patiently kissed me two or three times on my face and gently left me: - Goodbye, until we see each other, stay in the shelter of God!* [163, p.246].

Ҳаминро бояд ишора намуд, ки барои таъкиди ҷонишини ишоратӣ ва ба туфайли он барои ба чумлаи пайрав ҷалб намудани диққати шунаванда ҳиссачаи **ҳам - тоо** низ истеъмол меёбад. Вале ин маврид бояд ёдовар шуд, ки мавқеи истифодаи он каме дигар аст. Он на барои ҷудо кардан, балки барои дар қатори дигар ҳодисаю воқеаҳо, вале аз ҳама қайд кардани яке аз ҳодисаҳои муҳимро нишон медиҳад.

Масалан: Фарғона барои хариди пила рафта шабона ҳам дар ҳамон бозорҳо мехобид [161, с. 446]. - *"Fergana goes to buy cocoons and sleeps in the same markets at night"*.

Ҷонишинҳои ишоратие, ки дар таркиби сарҷумла меоянд, аз ҷиҳати муносибаташон ба хабар ва устувору ноустувориашон ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд:

1) ҷонишинҳое, ки бештар аҳаммияти услуби дошта, дар таркиби сарҷумла наомада ҳам метавонанд.

а) Дар ин ҷо **ҳаминро** қайд карданам даркор аст, ки кампири 80-солаи умрашро дар саҳтӣ гузаронида бо гуфтани як-ду ҳикоя ё шуг - афсона монда мешуд, лекин бачагон ӯро танг мекарданд, ки боз гӯяд [161, с. 63]. - *It is necessary to note here **that** the 80-year-old old woman spent her life in hardships, telling a story or two, but the children pressed her to tell it again [163, p.54]*.

б) Фоидаи асосии бунак **дар ин аст**, ки коркунон ба ин восита ба як корхона баста мешаванд, «дарахт дар як ҷо сабз мешавад» гуфтаанд ва рӯз ба рӯз хунар ва малакаашон зиёд мешавад [161, с. 153]. - The basic benefit is that it ties the workers to the one pottery-«the tree flourishes in one a as the poets say- and they gain daily in experience and skill [163, p.86].

2) ҷонишинҳое, ки дар таркиби сарҷумла омадани онҳо ҳатмист ва онҳо барои сурат гирифтани хабари сарҷумла низ ёрӣ мерасонанд. Хабарӣ чунин сарҷумла асосан аз таркибҳои зерин иборат мешавад: *иборат аст - consists of, иборат буд - consisted of, монанд аст - similar to.*

Масалан: Мазор **иборат аз** як тал буд, ки боло ва атрофаш аз қабр пур буд [161, с. 69]. - The mausoleum consisting of a mound of earth and rubble, the summit and sides of which were covered with graves [163, p.64]. *Онҳо айнан ба муридоне монанд буданд, ки дар он замонҳо дар пеши пирашон - дар вақти «таваҷҷӯҳ додани ӯ» бо беҳаракати мурдагона менишастанд [161, с. 64].- They were exactly like the martyrs, who at that time sat in front of their elder - when they were paying attention to him [163, p.54].*

Ҳаминро бояд гуфт, ки таҳқиқу таснифи ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои мавриди қиёс гуногунмаъно ва мухталифмаъно буда, бисёр муаммоҳоеро дар бар мегирад, ки дар он тамоми паҳлуҳои мавзӯи ҷавоб барояи маводи ҷамъовардаи худ ба риштаи таҳқиқ ва пажӯҳиш кашаида шудааст. Ба хусус, дар алоҳидагӣ баён кардани маънои ҷумлаҳо, аниқтараш таҳқиқу тасниф кардани воситаҳои грамматикӣ алоҳаи ҷумлаҳои пайрави пуркунанда бо сарҷумла, ба тарзи ҷудогона муайян ва таъйин намудани маънои ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои матраҳшаванда дар асоси асарҳои бадеии мухталифи ду забон, комилтар таҳқиқу тасниф кардани зуҳуроти ин ба ибораву ҷумла табдил додани дигар ҳиссаҳои нутқ ва робитаи онҳо, ба таври муфассал ва фарохтар омӯхтани вазифаҳои услубии ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои матраҳшаванда ва ба амсоли инҳо ҳоло ҳам бошад ба омӯзиш ва пажӯҳиши амиқ ва ҷарфтар ниёз доранд.

Таҳлилҳо нишон доданд, ки дар ҳар ду забон ҳам ҷумлаи пайрави пуркунанда тавассути феълҳои таркибӣ, ҷонишинҳои ишорати, феълҳои модалӣ ва калимаҳои ҳамнисбат сохта мешаванд. Маврид ба зикр аст, ки дар созмонёбии ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои муқоисашаванда нақши пайвандаки «ки - that» бениҳоят бузург аст. Зеро пайвандаки мазкур дар ҳар ду забон ҳам серҷузътарин ва серистеъмолтарин буда, дар бештар дар таркиби ҷумлаи пайрави пуркунанда дида мешавад.

2.2. Таҳлили сохторӣ-маъноии ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Дар забоншиносии тоҷику англис оид ба ҷумлаи пайрави пуркунанда асар ва ё мақолаи махсуси илмие рӯйи нашр наомадааст, вале ба таври бояду шояд дар баъзе аз китобҳои англисӣ перомунӣ ин масоил таҳқиқ гардидааст. Бояд гуфт, ки дар бораи ин ҷумлаи пайрав танҳо дар китобҳои дарсӣ маълумот дода шудааст. Дар ҳамаи китобҳои дарсӣ, агар тарзи ифода ва истилоҳоро ба инобат нагирем, таърифи ҷумлаи пайрави пуркунанда якҷайл дода шудааст. Чунончи, дар «Наҳви забони тоҷикӣ» ҷумлаи пайрави пуркунанда ба тариқи зайл таъриф дода шудааст:

Чумлаи тобеъ (Чумлаи пайрав - Ш.Р.) ба вазифаи пур кардани хабари сарчумла омада метавонад. Чунин чумлаи тобеъ ба воситаи пайвандаки «**ки**» ба сарчумла вобаста мешавад.

Масалан: Сардор дид, ки ман кӣ будани худро маълум накардам, фармуд, ки нӯкчаи чӯбчаи латтаи равғани печондашударо даргиронда ба пеши рӯйи ман доштанд [161, с. 340]. Чумлаи тобеъ (пайрав - Ш.Р.) ба суоли чиро дид? ҷавоб дода хабарро пур мекунад» [7, с. 26].

Дар мисоли болозикр чумлаи тобеъ ба саволи чиро дид? ҷавоб дода, хабарро пур мекунад. Чи хеле ки дида мешавад, забоншиносон ҳангоми таърифи чумлаи пайрави пуркунанда ба таълимоти забоншиносӣ такя намудаанд. Дар ин таърифот се вижагии чумлаи пайрави пуркунанда ба инобат гирифта шудааст:

- 1) чумлаи пайрав ба кадом аъзои сарчумла мансуб аст;
- 2) чумлаи пайрав кадом вазифаро иҷро менамояд;
- 3) чумлаи пайрав ба сарчумла чӣ тавр тобеъ гардидааст.

Воқеан ҳам, инҳо хусусият ва нишонаҳои асосии чумлаи пайрави пуркунанда буда, пеш аз ҳама зоҳир мешавад ва аксарияти чумлаҳои пайрави пуркунанда ба ин вижагиҳо моликанд.

Дар асари мазкур боз як нуктаи муҳим қайд ёфтааст, ки он ба ибори масдарӣ табдил ёфтани чумлаи пайрави пуркунанда дахл дорад:

«Чумлаи тобеи (пайрави-Ш.Р.) пуркунанда, замони, мақсади ва сабаби ба ибораҳои исмии феълӣ (масдари - Ш.Р.) иваз кардан мумкин аст; ивазкуни ба таври поён ба ҷо оварда мешавад. а) Бандаки (пайвандаки - Ш.Р.) чумлаи тобеъ (пайрав-Ш.Р.) бардошта мешавад; б) Ба ҷои хабари феълии чумлаи тобеъ (чумлаи пайрав - Ш.Р.) исмӣ- феълӣ (масдар - Ш.Р.) оварда мешавад.

Чумлаи тобеи (пайрав - Ш.Р.) пуркунанда: Инро ҳам аз барои ҳамин талаб мекунам, ки баъд аз гурехта рафта намон, то ягон кор ёфтан, ба мо пул даркор мешавад [161, с. 54].

Мубаддал шудани чумлаи тобеъ (пайрав - Ш.Р.) ба ибораи исмӣ-феълӣ (масдари-Ш.Р.):

Аммо ин корҳоро кардан пули бисёр **талаб мекард** [161, с. 219]» [7, с. 32].

Дар китоби мазкур вазифаҳои дигари чумлаи пайрави пуркунанда, воситаҳои дигари алоқаи чумлаи пайрави пуркунанда бо сарчумла баён карда нашудаанд.

Норасоии асосии асари зикршуда дар он аст, ки чумлаи пайрав бо аъзои пайрави чумлаи сода баробар ва ё якзайл доништа шудааст. Аз ин ҷост, ки дар ин китоби дарсӣ дар бораи тафовути ин ду категорияи наҳвӣ чизе гуфта нашудааст ва аз он чунин хулосаи якҷониба мебарояд, ки тамоми чумлаҳои пайрави пуркунанда ба ибораи масдарӣ тағйир меёбанд.

Дар китобҳои дарсии минбаъдаи грамматикаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ барои мактабҳои миёна ҳамин таърифу таҳлил бо тарзҳои гуногун такрор ёфтааст. Дар грамматикаи забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олӣ ҳам ҳамин таъриф дида мешавад:

Чумлаи пайрави пуркунанда мазмуни амали сарчумларо пурра ва эзоҳ намуда, ба сарчумла ба воситаи пайвандаки **ки** тобеъ мегардад:

Аммо **бовар намекардам**, ки бобоям ба ман нақора ёфта диҳад ва ба ҳамин мулоҳиза ба ӯ гуфтам [161, с. 18; 36, с. 148].

Дар асар якчанд мисоли дигар оварда шудааст, ки ба алоқаи байни сарчумла ва чумлаи пайрав мешавад. Дар китобҳои дарсӣ барои мактабҳои миёна ба ин таъриф қаноат ҳосил кардан мумкин буд, чунки вай грамматикаи меъёрӣ буда, қоидаҳои асосии маълуму машҳурро ба хонандагон пешкаш менамояд, аммо барои донишҷӯёни муассисаҳои макотиби олӣ ин таърифу тасниф нокифоя ва нопурра мебошад. Дар ин ҷо таърифи чумлаи пайрави пуркунанда тарзе додан лозим буд, ки ҳамаи вижагиҳои онро дар бар гирад.

Дар ин қоида танҳо бо пайвандаки **ки** - **that** ба сарчумла тобеъ гардидани чумлаи пайрави пуркунанда дарҷ ёфтааст. Чумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак дар зери сарлавҳаи алоҳида дода шудааст, вале дар ин ҷо

ҳам дар бораи ҷумлаи пайрави пуркунандаи бе пайвандак маълумоте дода нашудааст, вале ҳол он ки бе пайвандак омадани ҷумлаи пайрави пуркунанда аз ҳамаи ҷумлаҳои пайрави дигар дида бештар аст. Азбаски ба ин тарзи истифодаи ҷумлаи пайрави пуркунанда эътибор дода нашудааст, табиист, ки сабаби нисбатан серистеъмол будани ин ҳам номаълум мондааст. Дар бораи ба ибораи масдарӣ табдил ёфтани ҷумлаҳои пайрав, аз ҷумла ҷумлаи пайрави пуркунанда чунин маълумот дода шудааст:

Дар ҳар ду забон ҳам, баъзе ҷумлаҳои пайрав (сабаб, мақсад, пуркунанда, тарзи амал ва ғайра) мувофиқи вазифа ва аҳаммияти худ ба ибораҳои масдарӣ наздиканд, бинобар ин, онҳо ба ибораҳои масдарӣ табдил ёфта метавонанд. Дар вақти ба ибораи масдарӣ баргардонидани ҷумлаҳои пайрав: а) пайвандак намеояд, б) хабари ҷумлаи пайрав ба шакли масдар меояд.

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайвандакҳо.

Ҷумлаи пайрави пуркунанда:

а) *Тамошобинон ҳаминро **медиданд**, ки дар вақти бардошта шудани ҳар ҷӯб нӯстпораҳои пушти бандӣ ба он ҷӯб часпида аз ҷояш мехест ва аз ҷойи ҷароҳат чакраҳои хун ба ҳар тараф пош мехӯрданд* [161, с. 354].

б) *Ман дар ҳамин гуна **фикру хаёл** будам, ки Икромхоҷа омад* [161, с. 197].

Аз мисолиҳои болозикр маълум гардид, ки оё ҳамаи ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ба ибораи масдарӣ тағйир меёбанд ва ё нах. Агар тағйир наёбанд, пас, кадоме аз навъи онҳо ба ибораи масдарӣ иваз шаванда мебошад. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки масъалаи фавқ дар дастурии муассисаҳои таҳсилоти олӣ то ба ҳол ҳам бечавоб мондааст. Зеро муҳаққиқон ва забоншиносон дар вақти ивазшавии ҷумлаи пайрави пуркунанда ба ибораи масдарӣ ягон муаммоеро нагузоштаанд, ба монанди ҷумлаи равону суфтаи «Ман дар ҳамин гуна **фикру хаёл** будам, ки Икромхоҷа омад» ба ибораи басташудаи зерин тағйир ёфта, боиси аз байн рафтани латофату фасоҳати ҷумлаи фавқ мегардад.

Масалан: - Гапҳои русӣ *навишта гирифтани* маро мабодо ба касе нагӯӣ [161, с. 257]. - *Write down my Russian words in case you don't tell anyone* [163, p.249]. Аслан ҷумлаи болозикр аз нигоҳи сохт ва мазмун ҳатто буда, аксарияти ҷумлаи пайрави пуркунанда ба ибораи масдарӣ иваз ва ё ифода мегарданд. Аз ин хотир, ҷумла аз ибора, ҳатто аз ибораҳои муродифӣ низ, ба тамоми тафовут дорад, ки ибораҳо (чӣ хеле ки набошанд) аз тавони ин вазифаи нахвӣ ҷумла баромада наметавонанд.

Гуфтан ба маврид аст, ки дар ҳар ду забон ҳам, бештари ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ва ибораи масдарӣ муродифӣ ҳамдигар бошанд ҳам, онҳоро дар ҳар ду тарз ҳам баён кардан лозим аст, вале аксарияти ҷумлаҳои пайравро ба ибора тағйир додан зарур нест, чунки тамоми нозуқиҳои маънӣ ва тобишҳои ҷумларо бо ибора баён кардан номумкин мебошад. Агар хабари сарҷумла замони гузашта ва ҳозираро шарҳ диҳаду хабари ҷумлаи пайрав замони ояндаро ба ибора тағйир додан имконнопазир мебошад.

Ш.Рустамов дар мақолаи худ «Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» ишора мекунад, ки: «Аксариияти ҷумлаҳои пайраве, ки дар шакли ҷумлаи саволӣ воқеъ гардидаанд ва ё дар таркибашон калимаҳои модалӣ доранд, инчунин ҷумлаҳои пайраве, ки тобишҳои гуногуни маъноӣ доранду ҳангоми табдилдиҳӣ он тобишҳо барҳам меҳӯранд, ба ибораҳои масдарӣ синоним шуда наметавонанд ва онҳоро ба ибора табдил додан имконпазир нест» [83, с. 65].

Забоншиносон дар китоби «Грамматикаи адабии ҳозираи тоҷик», қисми сеюм ба ҷумлаи пайрави пуркунанда чунин мафҳумро муносиб донистаанд:

«Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда асосан баъд аз сарҷумлаҳо, яъне дар ҷои дуҷумла меоянд» [36, с. 165].

Аз мисолҳои ҷавуззикр маълум гардид, ки ҷумлаи пайрави пуркунанда дар ҳар ду забон ҳам на танҳо, пас аз сарҷумла мустаъмал мегардад, инчунин, дар мобайни аъзоҳои сарҷумла ва ҳатто пеш аз сарҷумла низ корбаст мешавад.

Забоншинос М.Ф.Исматуллоев дар муқаддимаи монографияи худ «Пуркунандаи бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик», ки соли 1961 нашр шудааст, чунин қайд мекунад, ки профессор Бобочон Ниёзмухаммадов бо чоп кунонидани ду асари худ «Чумлаҳои содда дар забони адабии ҳозираи тоҷик», «Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик» дар ҳазинаи илми забоншиносии тоҷик саҳми муносибе гузошт. Дар асари якум муаллиф оид ба масъалаҳои сохти синтаксисии забони тоҷикӣ, аз ҷумла восита ва алоқаи синтаксисии калимаҳо дар дохили ҷумла, сараъзо ва аъзоҳои пайрав, типҳои ҷумлаҳои содда, калимаҳои туфайлӣ, хулосакунанда ва мухотаб маълумот медиҳад. Асари мазкур, ки назар ба нашри аввалааш анча пурратар карда шудааст, аз ҷиҳати мухтасар ва фаҳмову дастрас ифода ёфтани қоидаю хулосаҳо барои муаллимони мактабҳои миёна ва студентони мактабҳои олӣ материали хуби ёрирасон шуда метавонад [54, с. 4].

Забоншинос Н.Масъумӣ вобаста ба таҳлили сохти нахвии ҷумлаҳои мураккаби сертаркибаи забони повести «Марги судхӯр»-и С.Айнӣ як намуди бе пайвандак омада ба сарҷумла танҳо бо интонатсия тобеъ шудани ҷумлаи пайрави пуркунандаро қайд кардааст, ки як ҷиҳати хarakterистикаи таркиббандии ҷумлаҳои мураккаб бо «ки» дар забони Айнӣ он аст, ки нависанда аксар вақт дар сурати паи ҳам омадани пайвандак якеро зикр намекунад, яъне аз ду мавқеи истеъмоли «ки» танҳо якеро ба кор мебарад. Ба ин восита қисмҳои таркибии ҷумлаи мураккаб, аз як тараф, ба воситаи интонатсия, аз тарафи дигар, ба воситаи «ки» ба ҳам мепайванданд. Дар ин гуна тарзи ифода, одатан, пайвандаки бо сарҷумла пайвандкунандаи ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ва натиҷаи ҷумлаи мураккаб зикр нашуда мемонад [85, с. 277-278].

Масалан: *Дар баъзе ин дегҳо шиннӣ ҷӯшонда қиём мегирифтанд, дар баъзе дег оби беҳро бо як даста химчаи ба ҳам басташуда, ки вайро чилҷӯб меномиданд, зада кафк мекунонданд* [161, с. 34].- "At the end of the row of cooking fires was a level pot in which oil was boiling"[163, p. 30].

Ман тарсида будам, ки агар Муҳиддин Болои Рудро надонад, бояд барои ҳалвохарӣ худам мерафтам [161, с. 32].- I was afraid that, if Muhyiddin didn't know where Boloyi Rud was, I'd have to go there for halva myself [163, p. 27].

Ба сарчумла бе пайвандак тобеъ шудани чумлаи пайрави пуркунандаро В.С.Расторгуева низ қайд намудааст:

«Дар баъзе мавридҳо бе пайвандак тобеъ шудани чумлаи пайрави пуркунанда имконпазир аст: мехоҳам (,) ин китобро хонам» [78, с. 569].

Забоншинос Ш.Рустамов дар мақолаи худ менависад, ки: «В.С.Расторгуева семантика ва тобишҳои маъноии шаклҳои конъюнктиви феълҳои забони тоҷикӣ ва мавқею тарзи истеъмоли онҳоро муайян карда, зиёда аз понздаҳ хели маъноии аористро, ки дар чумлаи пайрави пуркунанда истеъмол ёфтаанд, аз рӯи семантикаи феълҳои сарчумла баён мекунад» [114, с. 20; 83, с. 66].

Забоншинос В.С.Расторгуева дар баробари ин қайд менамояд, ки: «характери замони аорист дар чумлаҳои пайрави пуркунанда то як андоза хира мешавад ва вазифаи нишон додани замони воқеъ гардидани амал то як андоза ба зимаи феъли сарчумла, ки аорист тобеи вай аст, мегузарад. Аз ин рӯ, аорист дар чумлаи пайрави пуркунанда пас аз сиғаи амрӣ ва ё шаклҳои замони ҳозираю оянда замони ояндаро ифода мекунад, вале пас аз феълҳои замони гузашта амалеро ифода мекунад, ки пас аз амали феъли асосӣ воқеъ гардидааст ва ё бо вай дар як замон ба амал омадааст. Шаклҳои дигари сиғаи хоҳишмандӣ замони гузашта, ҳозира ва ояндаро низ ифода менамояд» [114, с. 21]. Дар баробари ин, бояд ишора намоям, ки ифодаи хабар бо сиғаи хабарӣ ҳамтавҷам гашта, тобиши маъноии замонҳои феълӣ муайян мегардад, зеро чунин навъи чумлаҳои пайрави пуркунанда дар алоҳидагӣ ягон хел тобишҳои маъноӣ надоранд, балки дар онҳо ҳақиқати воқеъ зоҳир мегардад ва дар ин маврид яке аз замонҳо ба кор бурда мешавад. Аз рӯи замонҳои зерин бо мисолҳои муътамад чунин гурӯҳбандӣ карда мешавад:

1) **ЗХ (замони ҳозира):** *Ман пай бурдам, ки Пирак бо он ҷуссаи назарногир ва чехраи бемормонандаи шавқи чизомӯзӣ дорад [161, с. 46]. - I noticed that Pirak, with his unattractive face and sickly face, is interested in learning [163, p.46]. Ман рост истода фикр мекардам, ки ба назди кадом гурӯҳ рафта нишинам [161, с. 57]. - I was standing and thinking about which group to sit next to [163, p.53].*

2) **ЗГ (замони гузашта):** *Ман аз ин байти амир пай бурдам, ки ӯ мақсади маро фаҳмидааст ва тир ба нишон расидааст [162, с. 535].- I noticed from this verse of Amir that he understood my purpose and the bullet hit the mark.*

3) **ЗО (замони оянда):** *Ман дидам, ки мушон китобҳоро нобуд хоҳанд кард [162, с. 519]. - I saw that the mice destroy such books.*

4) **ЗҲО (замони ҳозира-оянда):** – «Боз чанд гап медонам, ки ҳоло дар ёдам нест, - гуфт ӯ, - дар коғаз навишта мондаам» [161, с. 42]. - - I know a few more things that I don't remember now, - he said, - I wrote them down on paper [163, p.32].

Тавре ки аз манбаъҳои муътамад маълум гардид, забоншинос ва наҳвшиноси шинохтаи тоҷик Ш.Рустамов дар мақолаи худ «Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» менигорад, ки забоншиносон вижагиҳои зерини ҷумлаи пайрави пуркунандаро баён кардаанд:

1. «Ҷумлаи пайрави пуркунанда барои эзоҳ додан ва пурра намудани амали (хабари) сарҷумла истеъмом меёбад.

2. Ҷумлаи пайрави пуркунанда ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки «ки» тобеъ мешавад, В.С.Расторгуева бе пайвандак, омадани онро номбар карда, Н.Маъсумӣ ин ҳолатро маҳз барои такрор наёфтани пайвандакӣ «ки» маънидод мекунад.

3. Ҷумлаи пайрави пуркунанда ба иборайи масдарӣ табдил меёбад, вале қайд наёфтааст, ки кадом ҷумлаҳои пайрави пуркунандаро ба иборайи синонимӣ иваз кардан мумкин аст. Ин аст, ки баъзе ҷумлаҳои пайравӣ пуркунанда бемавқеъ ва нодуруст ба ибора табдил дода шудаанд.

4. В.С. Расторгуева вобаста ба таҳлили сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ тобишҳои гуногуни маъноӣ гирифтани ҷумлаи пайрави пурқунандаро ба қалам додааст» [83, с. 67-68].

Аз гуфтаҳо ва нигоштаҳои болозикри забоншиносон муайян мегардад, ки ҷумлаҳои пайрави пурқунанда ва тамоми паҳлуҳои он то ба ҳол ҳам ба таҳқиқот ва пажӯҳишоти амиқ ниёз дорад.

Бар пояи нигоштаҳои Ҷавқуззикр забоншинос Ш.Рустамов дар мақолааш менависад, ки ҷумлаи пайрави пурқунанда ба гурӯҳи якҷум мансуб аст, яъне вай барои эзоҳи яке аз аъзоҳои сарҷумла меояд, онро пурра мекунад ва эзоҳ медиҳад. Вобаста ба ҳамин ҷумлаҳои пайрави пурқунанда ба ду гурӯҳи қалон ҷудо мешаванд: 1) ҷумлаҳои пайрави пурқунанда, ки барои пурра намудани хабари сарҷумла меоянд ва 2) ҷумлаҳои пайрави пурқунанда, ки барои эзоҳ додан ва қушодани мазмуни аъзои пайрави пурқунандаи бо ҷонишинҳои ишорӣ ифодаёфтаи сарҷумла истеъмоли меёбанд [83, с. 68].

Ҷумлаи пайрави пурқунанда на ҳама вақт бо сарҷумла алоқаманд шуда меояд, балки он ба худ хабарҳои ҷумларо қабул менамояд. Ҷумлаи пайрави пурқунанда ба сарҷумла алоқаманд шуда, бо дигар аъзоҳои ҷумла пурра гардида, як ҷумлаи комили пурқунандаро ташкил медиҳад. Дар ҷумлаи содаи «*Мо ба боғи бобом расидем*» [161, с. 45] - We reached my grandfather's orchard [163, р. 22] тамоми аъзоҳои ҷумла комил буда, ҷумла аз нигоҳи сохтор ва мазмун ягон норасоӣ надорад, балки нисбат ба ҷумлаи зерин комилтар аст.

Масалан: «*Ман он неъматҳои алвонро дида худро дар миёнаи ҷаннаи ҳис қардам...*».

Маълум аст, ки дар ин ҷумла яке аз аъзоҳо намерасад ва бинобар ин ҷумла ҳам аз ҷиҳати сохту таркиб ва ҳам аз ҷиҳати маъноӣ мазмун нопурра ва шарҳталаб мебошад. Дар мисоли Ҷавқуззикр хабари ҷумла «ҳис қард - to feel» ноқис ва шарҳталаб буда, онро фақат аъзои пайрави пурқунанда ва ё ин ки ҷумлаи пайрави пурқунанда такмил ва ё пурра менамояд:

Ман он неъматҳои алвонро дида худро дар миёнаи ҷаннаи ҳис қардам, ки дар даруни дӯзах бино ёфта бошад [161, с. 212].- *When I saw those*

blessings of Alvan, I felt like I was in the middle of a paradise built in hell [163, p.204].

Ш.Рустамов дар мақолаи худ «Чумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» қайд мекунад, ки ба ин типии чумлаи пайрави пуркунанда чунин қоида додан мумкин аст: «Чумлаи пайрави пуркунанда бар эзоҳи хабарҳое меояд, ки дар таркиби сарҷумла аъзои пайрави пуркунанда зикр наёфта бошад» [83, с. 69].

Масалан: Мударрисӣ як мадраса ба бошандагони он мадраса ба ғайр аз шариквақф будан, алоқаи дигаре надошт ва маҷбур карда **наметавонист**, ки талабаи он мадраса ба пеши худаш дарс хонад [161, с. 10]. - *The teacher of a madrasa had no other relationship with the residents of that madrasa than being a partner of the endowment, and he could not force the students of that madrasa to study in front of him [163, p.6].* Ҳоло **меҳоҳад**, ки ин кампирро ҳам кушад... [161, с. 364]. - *Now he wants to kill this old woman too...* Ман баъдҳо **фаҳмидам**, ки ҳамаашон рост мегуфтаанд – ҳамаашон нодон ва бесавод будаанд ва саводнокон дар қатори онҳо наменишастаанд [161, с. 200-201]. - *I later found out that they were all telling the truth - they were all ignorant and illiterate, and literate people did not sit among them [163, p.186].* Дар рӯзи дуюм дар чояш хеста нишаст, дар рӯзи сеюм асозанон ба пойи худ берун баромад, мо тамоман **хурсанд шудем**, ки ӯ халос шуд [161, с. 217]. - *On the second day he sat up, on the third day he came out on his feet, we were completely happy that he was saved [163, p.203].*

Масалан: *Ман рост истода фикр мекардам, ки ба назди кадом гурӯҳ рафта нишинам [161, с. 57]. - I was standing and thinking about which group I should go and sit next to [163, p.53].*

Бояд гуфт, ки дар забонҳои таҳқиқшаванда феълҳо аз рӯйи сохт ва таркиб ду навъ мешаванд: «гузаранда - transitive ва монда - intransitive». Феълҳои гузаранда ва монда (transitive and intransitive verbs) дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ:

феълҳои забони тоҷикӣ	феълҳои забони англисӣ
------------------------------	-------------------------------

<i>дидан</i>	<i>to see</i>
<i>додан</i>	<i>to give</i>
<i>хӯрдан</i>	<i>to eat</i>
<i>пушидан</i>	<i>to close</i>
<i>кофтан</i>	<i>to dig</i>
<i>чидан</i>	<i>to pick</i>
<i>пурсидан</i>	<i>to ask</i>
<i>овардан</i>	<i>to carry</i>
<i>бурдан</i>	<i>to bring</i>
<i>доштан</i>	<i>to have</i>
<i>шунидан</i>	<i>to hear</i>
<i>рӯҳбаланд кардан</i>	<i>to encourage</i>
<i>тайёр кардан</i>	<i>to prepare</i>
<i>хондан</i>	<i>to read</i>
<i>навиштан</i>	<i>to write</i>
<i>омӯхтан</i>	<i>to learn</i>
<i>коштан</i>	<i>to sow</i>
<i>паст кардан</i>	<i>to reap</i>
<i>нӯшидан</i>	<i>to drink</i>
<i>пошидан</i>	<i>to sprinkle</i>
<i>даъват кардан</i>	<i>to invite</i>
<i>бахшиш пурсидан</i>	<i>to beg</i>
<i>гирифтан</i>	<i>to receive</i>

Пуркунандае, ки дар қатори ин гуна феълҳо мустаъмал мегарданд, аззои пайрав - пуркунандаи бевосита буда, нақши асосиро худи ҳамон феъл мебозад. Феълҳои гузаранда ва монда бо алоқаманд намудани аззои пайрави пуркунандаи бевосита маҳдуд гардида, барои комил намудани онҳо бо дигар ҷумлаҳои пайрав тобеъ намегардад, балки дар танҳои ифода меёбад. Зеро

феълҳои гузаранда ва монда дар ташаккули ҷумлаи пайрави пурқунанда мавқеи асосиро ишғол мекунад. Дар зер як чанд то феълҳои гузаранда ва мондаро барои муқоиса дар ду забон нишон хоҳем дод:

феълҳои забони тоҷикӣ	феълҳои забони англисӣ
<i>гуфтан,</i>	<i>to say</i>
<i>дидан,</i>	<i>to see</i>
<i>шунидан,</i>	<i>to hear</i>
<i>фаҳмидан,</i>	<i>to understand</i>
<i>пурсидан,</i>	<i>to ask</i>
<i>навиштан,</i>	<i>to write</i>
<i>гузоштан,</i>	<i>to put</i>
<i>пешниҳод кардан,</i>	<i>to suggest</i>
<i>фаромӯш кардан,</i>	<i>to forget</i>
<i>фаромӯш накардан</i>	<i>not to forget</i>

- Хуб, ман мегӯям, - гуфтам. Ману ӯ ҳар ду ба сари дӯкони бофандагии падарам рафтем [161, с. 27]. - "Well, all right, I'll ask him, I said we went to my father's weaving shed" [163, p.24].

Аммо аз шармаш худро ба нодонӣ зада зимнан ба воситаи хостгор **пешниҳод кардани** матлабатонро талаб кард [161, с. 438]. - *But out of shame, he pretended to be ignorant and demanded to present your article through a matchmaker.*

Ҷумлаҳои пайрави пурқунанда на фақат барои комил намудани феълҳои гузаранда ва монда, балки барои комил намудани феълҳои дигар ҳам қорбаст мегардад.

Масалан: Ман ҳақ доштам, ки ҳар чизро ва аз ин ҷумла қаламдонро аз вай талаб кунам [161, с. 127]. - "I had a right to ask him for anything, including a pen case" [163, p.81].

Дар забони адабии тоҷик ба феълҳои сода корбаст гардидани ҷумлаҳои пайрав кам ба вуқӯи меояд. Феълҳои ғайритаркибие, ки ҷумлаҳои пайрави пурқунанда ба шарҳу эзоҳи онҳо ифода меёба, аслан феълҳои зайл буда метавонанд.

Гуфтан - to say: - «*Меғуфтанд, ки дар Шофирком руди нав баровардаанд, магар ин рост аст?*» [161, с. 96]. - *They said that they have launched a new system in Shafirkom, is this true?* [163, p.96].

Дидан - to see: «*Мӯйсафед дид* ки «зани саркаш ром шудааст» дастони худро дароз карда бетоқатона фаранҷӣ ва чашибандро аз сарам бардошт, ки аз ҳама ҷои ман нештар чашимонаш ба ришам афтод» [161, с. 269].- *The old man saw that "the rebellious woman has been tamed" and stretched out his hands and impatiently removed the bangle and blindfold from my head* [163, p.257].

Шунидан - to hear: - *Дер намомонӣ, як даҳан гап мешунавӣ, меравӣ, - гуфтам* [161, с. 107].- «You won't be late,» he called. «I just want a quick word with you» [163, p.95].

Фаҳмидан - to understand: «*Ҳама фаҳмидааст, ки бой духтарашро ба як бой номзад карда будааст ва ин чизҳо сартӯӣ будааст, ки дар ҳамон наздиқиҳо тӯи фотиҳа медодаанд*» [161, с. 59]. - It was obvious that the landlord had betrothed his daughter to another rich man, and that these goods were the price and paraphernalia for an impending wedding [163, p.48].

Пурсидан - to ask: *Аз модарам пурсидам, ки рухсат диҳад, то ки ман обе нӯшида ва ноне хӯрда осуда шавам* [161, с. 130]. - I asked Mother to let me drink some water and eat a little bread [163, p.82].

Донистам: *Танҳо ман ду калима медонистам, ки аввали онҳо ҳарфи «ж» буд: якум «жола», дуюм «жож-жожхой»...* [161, с. 248].- I only knew two words that began with the letter zh: one was zhola (dew, or hail), the other was zhozh or zhozh-khoi- literally «to chew camel-thorn ... [163, p.119].

Тарсидан: *Бо тасаввури ин ҳол ман метарсидам, ки имшаб дар вақти мулоқот дар пеши ӯ худдорӣ карда натавонам* [161, с. 437].- *Imagining this*

situation, I was afraid that I would not be able to control myself in front of him tonight during the meeting.

Бояд ишора намуд, ки қисми зиёди феълҳои шарҳталаби сарчумла, ки чумлаҳои пайрави пурқунанда қабул мекунанд, феълҳои таркибӣ ташкил медиҳанд.

Дар алоқаманд шудани чумлаҳои пайрави пурқунанда мавқеи муҳимро қисми асосии феълҳои таркибӣ иҷро мекунанд, вале онҳо вобаста ба вижагиҳои маъноӣ ва грамматикӣ худ шарҳу эзоҳталаб мебошанд, аммо метавон илова намуд, ки на ҳама навъи феълҳои таркибӣ ифодаёбанда буда, чумлаи пайрав талаб мекунанд. Феълҳои таркибӣ зиёдтар бо феъли ёридиҳандаи «**кардан** - to do» меоянд, ки онҳо қариб 80 дарсади тамоми феълҳои таркибии эзоҳталабро созон медиҳад. Ин аст шакли нопурраи рӯйхати феълҳои таркибӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ: *таъкид кардан - to emphasize, хабар кардан - to inform, хоҳиш кардан - to request, илтимос кардан - to beg, талаб кардан - to demand, фаромӯш кардан - to forget, кӯшиш кардан - to try, огоҳ кардан - to warn, такрор кардан - to repeat* ва ба амсоли инҳо.

Баъзан ба вазифаи феъли кардан, намудан низ ба кор бурда мешавад.

Феълҳои таркибии шарҳу эзоҳталаб инчунин бо феълҳои ёвари зерин ифода меёбанд: шудан - to become, доштан - to have, бурдан - to take, ёфтан - to find.

Шудан - to become: *Бинобар ин Абдухалил-махдум маҷбур шуд, ки ҳуҷраро фурӯхта харҷи рӯзгор сарф намоянд* [162, с. 14].- "*Because of this, Abdukhalil-Makhdum had to sell the room and spend the living expenses*".

Доштан – to have: *Бинобар ин ман ҳақ дорам, ки ба онгуна одамҳо калонӣ кунам* [161, с. 208].- *Therefore, I have the right to respect such people* [163, p.192].

Бурдан - to take: *Зоҳиран Қурбонниёз ҳам ҳамин маъниро пай бурд, ки бо вучуди сахт илтимос кардани мо шабхобиро қабул накард* [161, с. 340]. -

Apparently, Qurbaniyaz also noticed the same meaning, that despite our strong begging, he did not accept the night [163, p.344].

Ёфтан - to find: Дар даҳ рӯзи дигар ҷароҳат тамоман тоза шуд, аммо ҳанӯз нӯст нарасида буд ва ман имкон **ёфтам**, ки баъд аз сию як рӯз барҷомонда шуда хобидан ба асо така карда беруну дарун баромада тавонам ва баъд аз даҳ рӯзи дигар ба асо така карда лангон-лангон ба кӯча баромадам [162, с. 793]. - *In the next ten days, the wound was completely healed, but the skin was still intact, and after thirty-one days I was able to get up and lie down, leaning on a cane, and after another ten days, I was limping with a cane. I went out into the street.*

Феълҳои, ки *understanding, accepting and discussing-ро* мефаҳмонанд. Ба забони тоҷикӣ низ чунин нави феълҳо мавҷуданд: *фаҳмидан, қабул кардан ва муҳокима кардан.*

Феълҳои, ки маънои **дарк кардан, қабул кардан, муҳокима кардан**ро ифода мекунад дар таркиби ҷумлаи пайрави пурқунанда барои шарҳу эзоҳи онҳо корбаст мегардад, аз ҷиҳати микдор кам буда, дараҷаи истифодаи онҳо мухталиф аст.

Масалан: *Ман қабул кардам ва навохтан гирифтам, дар ҳақиқат лаълича садоҳои зангӯладор мебаровард* [161, с. 23]. - *So I resumed playing, fancying that the music I made was like the bells of a camel caravan* [163, p. 15].

Ба ин гурӯҳ феълҳои зайл корбаст гардидаанд: *to be afraid - тарсидан, to understand - фаҳмидан, to be happy - хушбахт будан, to be ashamed - шаргин будан, to be surprised - ҳайрон шудан, to be hesitant - дудилагӣ кардан, to be sad - ғамгин будан* ва ба амсоли инҳо. Бояд гуфт, ибораҳои фавқӣ забони англисӣ ба забони тоҷикӣ чунин тарҷума мешавад: *тарсидан, фаҳмидан, шод шудан, шарм доштан, ҳайрон шудан, дудилагӣ, ғамгин шудан.*

Нақшаи №1. Феълҳои таркибӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ.

Масалан: *Ман фаҳмидам, ки ӯ ҳам монанди бештарин мактаббачагони он замон аз мактаб «нусхахон» шуда баромада будааст* [161, с. 46]. - *"I understood that, like most schoolchildren of that time, he left school as a "nuskhahon" [163, p.41].*

Чи хеле ки дар боло қайд намудем, дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи, ки ҷумлаи пайрави пурқунанда хабари сарҷумларо эзоҳ медиҳад, яке аз аъзоҳои сарҷумла дарҷ намеёбад ва ҷумлаи пайрав вазифаи ҳамон аъзои дарҷ наёфтгаро иҷро менамоянд. Аммо дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷумлаи пайрави пурқунанда бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат меоянд, дар сарҷумла ҳамаи аъзоҳоро дарҷ меёбанд, вале яке аз аъзоҳои сарҷумла аъзои пайрави пурқунанда ба воситаи калимаҳои ҳамнисбат ифода меёбад, ки аз маънои ашъи ҳолӣ буда, танҳо хусусияти ишорати дораду бас. Маъно ва мазмуни мушаххаси калимаҳои ҳамнисбат маҳз дар ҷумлаҳои пайрав ифода меёбад.

Сарчумлаи ин чумлаи мураккаби тобеъ аз чиҳати грамматикӣ пурра мебошад, аммо яке аз аъзоҳои пайрави пуркунанда, ки бо ҷонишини ишоратии **ҳамин** ифода ёфтааст, маънои мушаххас (конкрети) надорад, танҳо мавҷуд будани чумлаи пайравро ишора мекунад. Чумлаи пайрави пуркунанда онро эзоҳ медиҳад, ки мазмуни онро ифода мекунад.

Ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта бештар ду ҷонишини ишоратӣ истеъмом меёбанд: **so, this**. Дарачаи корбурди ҷонишинҳои **so, this** хеле зиёдтар мебошад.

Ҷонишинҳои ишоратӣ ба вазифаи пуркунандаи бевосита омада ба воситаи пешояндҳои зерин меоянд: **to, over, in, from, on, on**.

Масалан:

Пешоянди to:

It is no longer acceptable for builders to be indebted to children. - Дар назди фарзандон қарздор будани бинокорон дигар қобили қабул нест.

Пешоянди over:

We decided to move to another city. - Мо тасмим гирифтём, ки ба шаҳри дигар кӯчем.

Пешоянди дар бораи:

Ҷонишини ишоратии **"about it"** бо феълҳои тобеъ шуда меояд, ки онҳо ашӯ ё ки мавзуи муҳокима ва мутолиаро талаб мекунад, ин вазифаро чумлаи пайрави пуркунанда иҷро менамояд, ки бар эзоҳи ҷонишини ишоратӣ омадааст: *At the same time he was thinking about leaving his wife and he would be left alone with his young children. - Дар баробари ин фикр мекард, ки занаширо тарк кунад ва бо фарзандони хурдсолаш танҳо мемонад.*

Баъзан ҷонишини ишоратӣ бо пешоянди **"from"** дар байни ҳиссаҳои хабари таркибӣ меояд. Ин ҳолат, асосан, дар вақе ба амал меояд, ки хабари сарчумла бо таркиби *consists of, consisted of and was better, better* ва амсоли инҳо ифода ёфта бошад. Ҳамаи ҷонишинҳои ишоратӣ одатан қабл аз хабари сарчумла меоянд, вале дар чумлаҳои пайрави пуркунанда бошанд баъд аз хабари сарчумла меоянд. Аммо мисолҳои низ вомехӯрад, ки дар онҳо

ҷонишини ишоратӣ бо пешоянди "*from*" пас аз хабар омада, ҷумлаи пайрави пурқунанда пас аз он омадааст.

Дар мисолҳои боло, ки мо аз назар гузаронидем, ҷонишинҳои ишоратӣ чун пурқунандаи бевосита бо пасоянди "ро" ва пурқунандаи бавосита бо пешояндҳои гуногун омадаанд ва мисли пурқунандаҳои ба саволҳои *what?, to what?, about what?, from what?* ва амсоли инҳо ҷавоб мешаванд. Аммо дар забони англисӣ ба тарзи махсус омада, бо бандаки изофӣ ба ҳиссаи номии хабар тобеъ гардидани калимаҳои ҳамнисбат низ мушоҳида мешавад.

Масалан: *For weeks I waited for the teacher to ask me the lesson so that I could show off my "knowledge". - Ҳафтаҳо интизор шудам, ки муаллим аз ман дарс менурсад, то «дониш»-и худро нишон диҳам.*

Дар ин мисоли "*I've been waiting for weeks*" сарҷумла буда, "*when did the teacher ask me for a lesson*" пайрави пурқунанда мебошад, ки ҷонишини ишоратии "in"-ро эзоҳ медиҳад. Ин ҷонишин бар хилофи қоидаи маъмули пурқунанда бо ҳиссаи номии хабар таркиби изофиро ташкил намудааст, вале онро муайянқунандаи калимаи **интизор** пиндошта ҷумлаи пайравро ҷумлаи пайрави муайянқунанда маънидод кардан нодуруст аст. Дар ин гуна ҷумлаҳои танҳо воситаи грамматикӣ алоқаи ҷонишин бо хабар бо алоқаи муайянқунандаю муайяншаванда шаклан як хел, аммо мазмунан фарқи кулӣ доранд. Дар ин таркибҳо ҷонишини ишоратӣ чигунагии ашёронамефаҳмонад, балки ба вай ҳамроҳ будан ва муносибати ҳамроҳӣ доштанро ифода мекунад. Аз ин рӯ, калимаҳои ҳамнисбат ба саволи муайянқунанда (How? how or what) не, балки ба саволҳои пурқунанда ҷавоб мешавад.

Гузашта аз ин, ҳиссаи номии хабари сарҷумла, ки калимаҳои ҳамнисбат ба он вобаста шуда меояд, на бо исмҳои мушаххас, балки бо якчанд калимаҳои маъмул ҳамчун *fear, apprehension, reason, witness, expectation* ва ғайраҳо ифода меёбад, ки онҳо ҳолатҳои гуногунро мефаҳмонанд. *The oil was hot, but he did not know the meat yet, and he was afraid that the oil would ignite, so 'Uthman withdrew the fire from under the pot.* - Раваған тафсон буд, аммо

гӯштро ҳанӯз намедонист ва аз тарси он буд, ки равган даргирад, Усмон (р)
оташиро аз зери дег кашид.

Баъзан ҷонишинҳои ишоратие, ки бо ҳиссаи номии хабари сарҷумла дар таркиби изофӣ меоянд, пасоянди "ро" мегиранд ва пуркунанда будани худро равшантар зоҳир мекунанд. *She was afraid that on the way back Zainab would take her from the front.* - *Метарсид, ки дар бозгашт Зайнаб ӯро аз роҳи пеш мебарад.*

Воситаи алоқаи ҷонишинҳои ишоратӣ, ки вазифаи аъзои пайрави пуркунандаи сарҷумларо иҷро менамоянд ва ҳиссаи номии хабари сарҷумла шуда омадани изофат далели он аст, ки вазифаҳои грамматикии он басо гуногун ва мухталифанд.

Ҷумлаи пайрави пуркунанда ҷонишини ишоратиеро низ эзоҳ медиҳад, ки вай дар шакли пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта бо масдар бо изофат алоқаманд шудааст, ки он ба алоқаи ҳамроҳӣ баробар аст.

Ҷумлаи пайрави пуркунандае, ки калимаҳои ҳамнисбатеро эзоҳ медиҳанд, нисбат ба ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, ки хабари сарҷумларо пурра мекунанд, миқдоран хеле кам мебошанд, таносуби истеъмолашон низ маҳдуд аст.

Ҷонишинҳои ишоратӣ дар сарҷумла бештар ҳангоми *order command and advice (сӯҳбат, супориш, фармон ва маслиҳат)* истифода меёбанд. Гӯянда ба вай задаи мантиқӣ дода, диққати шунавандаро маҳз ба ҳамон ҷалб намудан меҷӯяд.

Масалан: *I knew that Zainab was very embarrassed and that the place was not suitable for them.* - *Ман медонистам, ки Зайнаб хеле хижолат мекашад ва ин ҷой барои онҳо мувофиқ нест.*

Барои бештар таъкид намудани ҷонишинҳои ишоратӣ калимаҳои ёридиҳанда ва ҳиссачаҳо низ истифода карда мешаванд.: *All I can tell you is that it was inherited from my grandmother.* - *Фақат ба шумо гуфта метавонам, ки он аз модаркалонам мерос мондааст.*

Чи хеле ки аз мисолҳо дида мешавад, калимаи "*only - танҳо*" барои аз дигар ҳодисаҳои нутқ чудо кардани он чӣ ки дар ҷумлаи пайрав гуфта шудааст ва барои таъкид намудани он, аз ҳамаи онҳо ҳамин заруртар аст, истеъмол ёфтааст.

Барои таъкиди калимаҳои ҳамнисбат ва ба туфайли он барои ба ҷумлаи пайрав ҷалб намудани тавачҷуҳи шунаванда ҳиссаҳои "*too-низ*" низ қорбаст мегардад, вале мавқеи истеъмоли вай қадри дигартар аст: вай на барои чудо кардан, балки барои дар қатори дигар ҳодисаю воқеаҳои, вале аз ҳама охир қайд кардани яке аз ҳодисаҳои муҳимро нишон медиҳад.: *I also know that in every yard where he is sick and he eats something, he has to eat by force.* - Ман ҳам медонам, ки дар ҳар як ҳавлие, ки бемор асту чизе мехӯрад, маҷбур аст, ки бо зурӣ хӯрок хӯрад.

Вобаста ба хусусияти таъкидии ҷонишинҳои ишоратӣ хабарҳои сарҷумла бештар ба сиғаҳои зерин ифода меёбанд:

1) Бо сиғаи амрӣ. Ин тарзи ифодаёбии хабари сарҷумла аз ҳама тарзҳои дигар зиёдтар вомехӯрад.: *Know that my reputation is not less than yours.* - Бидон, ки обрӯи ман аз ту кам нест.

2) Бо феълҳои модалӣ, ки одатан дар ҷумлаҳои бешаҳс меоянд.: *But we must not forget that we farmers are ignorant and illiterate.* - Вале набояд фаромуш кард, ки мо деҳқонон нодонему бесаводем.

Баъзан ин гуна хабарҳо бандакҷонишинҳо қабул мекунанд ва сарҷумла ҳамчун ҷумлаи муайяншаҳс намудор мешавад. Дар ҳамин гуна ҷумлаҳо ҳам танҳо шахси яқум мушоҳида мешавад, аммо миқдорашон ниҳоят кам аст.: *It should be noted here that this is the first time I have spoken out loud at university.* - Дар ин ҷо бояд гуфт, ки ман бори аввал аст, ки дар донишгоҳ бо овози баланд сухан меронам.

3) Бо сиғаи хабарӣ. Ба ҳамаи шаклҳои сиғаи хабарӣ ифода ёфтани хабари сарҷумла дида шавад ҳам, хусусияти мусоҳиба, фармон, талаб ва хулоса доштани он равшан ҳис карда мешавад. Ин аст, ки бештар шакли ҳикоягии сиғаи хабарӣ мушоҳида мешавад, дигар шаклҳои сиғаи хабарӣ кам дида

мешавад.: *I tell you that we will overcome this doubt.* - Ман ба шумо мегӯям, ки мо ин шубҳаро бартараф хоҳем кард.

Бо сиғаи хоҳишмандӣ омадани ҷумлаи пайрави пуркунанда ниҳоят кам дучор шавад:

I mean, we're fighting in vain. - Дар назар дорам, ки мо беҳуда мубориза мекорем.

Ҷонишинҳои ишоратие, ки дар таркиби сарҷумла меоянд, аз ҷиҳати алоқамандиашон ба хабар ва устувору ноустувориашон ба навҳои гуногун мустаъмал мегарданд.

Хулоса, ҳаминаро бояд қайд намуд, ки табиғии ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ба ибораҳо дар забони англисӣ, ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ва ифода кардани хабари сарҷумла дар забони англисӣ, ҷонишинҳои ишоратие, ки дар таркиби изофӣ меоянд ва вижагиҳои фарқкунандаи ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ва эзоҳ додани ҷонишинҳои ишоратӣ мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор гирифтаанд.

2.3. Нақш ва ҷойгоҳи тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои муқоисашаванда

Ҷумлаи пайрави пуркунанда яке аз он ҷумлаҳои пайрав махсуб меёбад, ки тобишҳои зиёди маъноиро соҳиб аст.

Тобишҳои бисёри маъноӣ пайдо кардани ҷумлаи пайрави пуркунанда ба се чиз вобаста аст.

Хабари ҷумлаи пайравии пуркунанда бо ҳамаи сиғаҳои феъли ифода ёфта метавонад ва ин имконият медиҳад, ки ҷумлаи пайрав тобишҳои зиёдеро ифода намояд.

Ҷумлаи пайравии пуркунанда хабархоеро эзоҳ медиҳад, ки онҳо маъноҳои басо гуногунро дар бар мегиранд ва вобаста ба онҳо ҷумлаи пайрав бо сиғаҳои матлуб омада, тобишҳои зиёд пайдо мекунад.

Дар таркиби ҷумлаи пайрав калимаҳои модалӣ ва ҳиссачаҳо омада боиси ифодаи тобишҳои гуногуни маъно мегарданд.

Чумлаи пайрави пуркунанда тобишҳои зерини маъноӣ дошта метавонад:

1. Тобиши мақсад. Чумлаҳои пайравии пуркунанда, ки феълҳои *талаб кардан, розӣ шудан, нишон додан, фармудан, хоҳиш кардан, илтимос кардан, кӯшиш кардан, гуфтан, хостанро* эзоҳ медиҳанд ва хабари онҳо бо аорист ифода мешавад, тобиши мақсад доранд:

Ў ба ман фармуд, ки аз лой ба шакли чароғҳои сиёҳи қадимӣ чилиме созам [162, с. 507] - *He ordered me to make a chilime out of clay in the shape of ancient black lamps (S.Aini, The sands of Oxus, v.3-4, p.459)*. Баъд аз як поси шаб соҳиби хавлӣ аз пушти хучра, ки равзани танге ба тарафи кӯча кушода мешуд, маро чеғ зада илтимос намуд, ки як сари қадам ба базми ӯ биравам [162, с. 519] - *After one night, the owner of the yard from the back of the room, where a narrow window opened to the street, called me and begged me to go to his party.*

2.Тобиши сабаб. Чумлаҳои пайрави пуркунандае, ки бар эъзоҳи хабарҳои ҳолии мисли *афсус хӯрдан, тарсидан, ранҷидан, ҳайрон шудан, шарм доштан, маҷбур шудан меоянд*, тобиши сабаб мегиранд. Хабарии ин гунна чумлаҳои пайрав ҳам боварист ва ҳам бо сиғаи хабари ифода мешаванд.

Ман дар бораи Рустамча ва азими деҳчагӣ маълумоти кӯтоҳе ба гирдомадагон додам ва **афсӯс хурдам**, ки Азими деҳчагии номард гурехта рафтааст [162, с. 43] - *I gave a brief account of Rustamcha and the village giant to the crowd and I was sorry that the poor village giant had run away(S.Aini, The sands of Oxus, v.3-4, p.37)*. Мо **тарсидем**, ки агар босмачӣ ба деҳаи мо ояд, молҳои моро ҳам тороҷ хоҳад кард [162, с. 43] - *We were afraid that if Basmachi came to our village, he would also rob our goods.*

3. Тобиши монандӣ-муқоисавӣ:

Чумалҳои пайрави пуркунандае, ки таркибҳои **монанд аст, монанд буд** ва монанди инҳоро шарҳу эзоҳ медиҳанд, тобиши монандӣ-муқоисавӣ доранд:

Сару рӯи лӯб-лӯндаи зардчатобаш бо гардани борики мурғобишакли ӯ бар болои он танаи ғуладингаш ба он **монанд буд**, ки чӯбкориҳои қадчаастаеро бар боло ӯғур шинонда монда бошанд [162, с. 89] - *His chubby yellow face and thin, duck-like neck on top of his bulging trunk looked like they had carved a rickety log on top of it.*

4. Тобиши натиҷа.

Ҳамаи ин камбуди ва норасоихо ба он оварда расониданд, ки дар нимсолаи якуми соли хониши 1965- 1966 як ҳазору 526 нафар хонандагон программаи таълимиро аз худ накарданд («Маориф ва маданият», 17.2-66) - *All these shortcomings and shortcomings led to the fact that in the first half of the 1965-1966 academic year, one thousand 526 students did not master the curriculum.*

Маврид ба зикр аст, ки дар ҳар ду забон ҳам ҷумлаи пайрави пурқунанда бо пайвандакҳои тобеъқунанда пайваст мешавад. Илова бар ин, нақши дигар ҳиссаҳои нутқ ҳам дар созмонебии ҷумлаи пайрави пурқунанда нақши калидириро мебозанд. Аз мисолҳои болозикр маълум аст, ки нақши тамоми ҳиссаҳои нутқ дар ташаккули ҷумлаи пайрави пурқунанда бориз мебошад. Дар ҷумлаи мураккаб, ки хабарии ҷумлаи пайрави пурқунанда бо сиғаи хабарии ифода ёфтааст, ҷумлаи пайрав амалеро ифода мекунад, ки вай ҳақиқатан воқеъ гардидааст ва ё воқеъ хоҳад шуд: ҳозир ман дидам, ки ҳама онро занаки пухтааст.

Хабарии ҷумлаи пайрав инчунин бо сиғаҳои эҳтимолӣ, хоҳишмандӣ, шартӣ ва амрӣ низ ифода меёбад. Масалан, дар мисолҳои зерин хабарии ҷумлаи якум бо сиғаи эҳтимолӣ ифода ёфта, тобиши маъноии эҳтимолӣ ва хабарии сарҷумла дуҷум бо сиғаи хоҳишмандӣ ифода ёфта тобиши хоҳишмандиро мефаҳмонад:

1. «*Ман гумон мекунам, ки баъд аз тӯй аҳволи зиндагонии хонадони мо хеле танг шуда буд*» [162, с. 89] - *I guess that after the wedding, the living conditions of our family became very difficult.*

2. *Тааҷҷуби шунавандагон торафт зиёд мешуд ва ҳеҷ кас намефаҳмид, ки ин ҳикоят ба даъво чӣ дахл дошта бошад ва тааҷҷуби ғазаболуди ман аз дигарон зиёдтар боло мегирифт* [161, с. 319] - *The astonishment of the audience was increasing, and no one understood what this story had to do with the lawsuit, and my furious astonishment was rising more than the others*[163, p.311].

Агар хабари чумлаи пайрави пурқунанда бо ифодаҳои *лозим аст, даркор аст, зарур аст ё нест, мумкин аст ё нест* ва амсоли инҳо ифода ёбад, чумлаи пайрав тобишҳои хоҳишмандӣ ва ё амрӣ пайдо мекунад: [83, с. 87].

Суханро дароз накунад, чанд бор ба шумо гуфтам, ки **ба хонаи ҳукуматдорон меҳмон шудани онҳо мумкин нест** [162, с. 563]. - *Do not prolong the speech, I have told you several times that it is not possible for them to visit the government's house.*

Хабари чумлаи пайрави пурқунанда аз ҳама зиёдтар ва асосан, бо ду сифа хабарӣ ва шартӣ ифода меёбад. Аорист шакли феълӣ, ки барои ифодаи ҳама гуна тобишҳои модалӣ қобилият дорад ва бо ин хусусияти худ ба сифаи хабарӣ муқобил меистад.

Аз ин рӯ, чумлаи пайрави пурқунанда тобишҳои маъноии зеринро пайдо карда метавонад:

1. Хоҳиш, илтимос, талаб, арз, илтиҷо:

Ман аз акаам **хоҳиш** кардам, ки ба ман осӣро нишон диҳад [161, с. 29].- "I asked my brother to show me the mill, which was twenty yards down from the stream crossing" [163, p.22]. Ман хостам, ки шеърҳои дигари падарамро ҳам шунавам ва **илтимос** кардам, ки байтҳои дигарашро ҳам барои ман хонад [161, с. 138]. - I wanted to hear more of my father's poems, and begged him to recite some [163, p79]. Як рӯз аз дӯзах халос шуда чӣ кор мекунам, - гӯён ман дубора **талаб** кардам, ки барои рӯзахӯрӣ рухсат диҳад [161, с. 130]. - "I didn't see how one day more or less could save me from the inferno, and again begged Mother to let me break my fast" [163, p.82].

2. Даъват намудан, таклиф кардан:

- «Ҳама чиз тайёр аст, аммо ман ба омадани Саидакбархоҷа нигаронам, ки он касро **даъват** кардам, бояд боз андак мунтазир шавем» [161, с. 175]. - Everything was ready, but he was waiting for Sayid-Akbar, who after all was a guest-they would have to wait a little while longer [163, p.94]. Ин **таклиф** ба ман маъқул шуд, гиряам сусттар ва дилам кушодатар гардид: ба назари ман аз шунидани нағмаи нақора худ нақоранавоз шудан беҳтар ва хуштар менамуд [161, с. 18].- I liked this suggestion so much that I stopped crying, playing the drum would be much more fun than just listening to it [163, p.13].

3. Орзуву умед, интизорӣ: Умедворам, ки баъд аз ин он гуна корхоро накуни! [161, с. 167]. - "I hope you woe't do that sort of thing again!" [163, p.101]. Дар ин сурат талабаҳои ҷамоаи дуҷум маҷбур мешуданд, ки барои вақти дарси худ як соат интизорӣ кашанд [161, с. 16]. - *"In this case, the pupils of the second society were forced to wait an hour for their lesson time"* [163, p. 12].

4. Иҷозат додан, руҳсат додан, роҳ додан ё надодан, имконият додан ё надодан, розӣ шудан:

- Хуб, акнун маро дидед, **иҷозат** ҳам гиред, видоъ ҳам кунед [161, с. 439].- *Well, now you have seen me, take permission and say goodbye.*

- «**Руҳсат** диҳед, ака эшон, ки ман маънии дуои худро ба шумо фаҳмонам» [161, с. 90]. - Permit me, dear eshon, to explain the meaning of my prayer [163, p. 79].

- «Зотан одамони донишманд аз байни қашшоқон мебароянд, афсӯс ки қашшоқзодагон барои хондан **имконият** надоранд, бойбачагон, хусусан махдумон (писарони муллоҳои калон) бештарин аҳмақ, ё ин ки нобакор мешаванд, инҳо хонанд ҳам, бисёртаринашон ягон чиз намешаванд, агар шаванд ҳам аксарашон одамони бад мешаванд» [161, с. 136]. - But pity those bore poverty who have no opportunity lo learn to read! The rich-especially the Makhdumon, the sons of the important mullahs-are mostly fools or good-for-nothing even though they can read almost of them never amount to much, or if they do they turn out beds [163, p.121].

«Оқубат як мӯйсафед, ки дар ҷавониаш харбоз буда, бинобар пириаш ҳоло ин бозиро тарк карда будааст, **розӣ** шуд ки бе харидани хар ба Рустам сад танга қарз диҳад ва ўро тасаллӣ дода» [161, с. 170].- *As a result, an old man, who was a soldier in his youth and has now left this game due to his old age, agreed to lend Rustam a hundred coins without buying a donkey and comforted him* [163, p.157].

5. Саъю кӯшиш ва ҳаракат кардан: «Аз рафтани модар чигуна мутаассир шудани бародаронамро намедонам, аммо дили худам бисёр вайрон шуд ва **кӯшиш** мекардам, ки овоз набарорам ва беморро азоб надиҳам» [161, с. 223].- *I don't know how my brothers were affected by my mother's departure, but my heart was very broken and I tried not to raise my voice and not to torment the patient* [163, p.214].

6. Амру фармон, таъкид ва маслиҳату водоркунӣ: Ман ба қабзаи шамшер даст бурдам, ў ба ман **фармон** дод:

- Аз асп фууро! [161, с. 338].

- *"I touched the hilt of the sword, he ordered me:*
- *"Get off the horse!"* [163, p.326].

Насим **таъкид** кардааст, ки озод шудани Насим дар миёнаи мардум овоза нашавад, то шаш моҳ ў рӯй пинҳон карда гардад [161, с. 394]. - *"Nasim emphasized that the release of Nasim should not be spread among the people, so that his face would be hidden for six months"*.

- Ҳар дуи инҳо **маслиҳат** кардаанд, ки ман имрӯз ба онҳо ҳалвои рағанӣ гирифта диҳам [161, с. 31]. - These two boys decided that I would get them some butter-halva today [163, p. 26].

7. Ўҳдадоршавӣ, ваъдадиҳӣ, қасам, аҳд кардан: «Як рӯз камбағалони деҳаро дар пеши масҷид ғун карда, дар пеши имом аз занталоқӣ **қасам** хӯрдааст, ки агар касе хизмати ўро қабул кунад, ҳақ медиҳад ва тӯҳмат намекунад» [161, с. 55]. - One day, he called all the poor people of the village in front of the mosque and swore a solemn oath before the imam; that whoever agreed to work for him would be paid fully and without question [163, p.44].

«Бо ҳамин сайри як шабурӯзии Дарвешобод тамои шуд ва ман **аҳд кардам**, ки дигар ба сайри Дарвешобод наравам, чунки дар он чо ягон тамошои дилхушкунанда набуд» [161, с. 172]. - With this, our stay at Darveshobod, which had lasted a day and a night, was over. I promised myself I would never again visit the Darveshobod fair, since it offered not a single enjoyable spectacle [163, p. 92].

«Кампир маҷбур шуд, ки ягон ҳикоя гӯяд ва **ваъда** дода ошро аз дасти Икромхоча гирифта хӯрд ва ба ҳикоягӯй сар кард» [161, с. 64]. - The old woman was forced to promise us a story, she took the rice back from Ikrom Khoja, finished it, and began [163, p.34].

8. Тавонистан:

«Дар ҳамон вақт аз тарси «деву чин» маро бароварда **тавонистанаш** ба ман бисёр фоидаи калон дод» [161, с. 73]. - Thus it was that my father succeeded in dispelling my fear of supernatural beings, which was a considerable boon to me [163, p.64].

«Ҳамчунин муҳаббати ман низ ба он ҷавон аввал як майли одии қалбӣ бошад ҳам, кам-кам ва бо диданҳои пайдарпай ба дараҷаи камол расид ва рафта-рафта ба андозаи бардошта партофта **тавониستاني** ҳамаи мониаҳо қувват гирифт" ...» [161, с. 429]. - *"Also, my love for that young man, although at first it was a simple inclination of the heart, gradually and with successive visits it reached the level of perfection and gradually became stronger to the extent of being able to overcome all obstacles"...*

9. Зарурият, маҷбурият, ҳатмӣ: «Агар ин мусибатнома аз ҳад зиёд андӯҳовар баромада хонандагони мӯхтарамро нохушнуд кунад, маъзарат мепурсам ва маро, ки **маҷбурияти** фарзанди худро қисман бошад ҳам, адо кардан хостам, умедворам, ки бубахшанд» [161, с. 231]. – If this catalogue of disaster seems excessive and offends my readers. I ask their pardon: I wished only to pay in part the dues of my childhood, and hope they will be indulgent [163, p.111].

- Мо дар мадраса кам хонда бошем ҳам, шариатро медонем, - гуфт мутавваллӣ, - шариат ҳамеша дар вақтҳои зарурат аз қоидаҳои худ истисно мекунад [161, с. 434]. - *"Even if we have studied little in the madrasa, we know the Sharia," said Mutawwalli, the Sharia always makes exceptions from its rules when necessary.*

10. Бим, тарсу харос: «Дар ин чо беозор ва бетарсу бим тарфбозиро ба хубӣ тамошо мекунад, - гуфт ва аз кисааш як қуттӣ гӯгирд бароварда ба ҷияни худ Ҳомидхоча дода илова намуд» [161, с. 160]. - He took a box of matches out of his purse and gave it to his nephew Homid Khoja, with the words [163, p.89]. Бо шунидани ин сухан аз тарсу ноумедӣ қариб буд дилам таркад, зеро ман "магар ваъда ба вақти дигар мондааст ва Ситора барои хабар додан омадааст, гуфта пиндоштам [161, с. 414]. - *When I heard these words, my heart almost burst out of fear and despair, because I thought that the promise was left for another time and the Sitora had come to inform.*

11. Қарор додан, муқаррар кардан, ба хулоса омадан: Дар тирамоҳи он сол падарам бо Устохоча маслиҳат карда, дар байни худ қарор доданд, ки писарони калони худро барои хондан ба Бухоро фиристонанд [161, с. 73]. - That autumn, my father and Usto Khoja took counsel together and decided to send their eldest sons to school in Bukhara [163, p.53]. Аммо дар дили худ муқаррар кардам ки «ин бачаи 4-сола охир шоир хоҳад шуд» ва дар паси хандаҳо ба ӯ хитоб карда гуфтам:

- Ту шоир хоҳӣ шуд! [161, с. 237].

"But in my heart I decided that my youngest brother would eventually be a poet, and after the laughter abated I told him,

«You are going to be a poet!" [163, p. 114].

12. Муваффақ шудан, комёб шудан, ноил гардидан: Агар ба ин кор комёб нашавам, дар он вақт худро хоҳам кушт [161, с. 60]. - "If I fail, then I shall kill myself " [163, p.54].

13. Шарм доштан, дар хичолат мондан, изо кашидан: Аммо қорҳое, ки онҳо дар маҷлиси бангқашӣ шабона мекунанд, одам аз гуфтан ва

шунидани он гуна кор **шарм медорад**, агар одами бономустар он корҳои инҳоро бинад, ин мурдоронро накушта намомонад [161, с. 71]. - *But the things they do at night gatherings, a person is ashamed to say and hear about such things, if a decent person sees what they are doing, he will not kill these dead people [163, p.58].*

Ман дар **хичолат монда** дар дили худ мегуфтам:

Оҳо, ин духтараки сахрои содадил дар ишқбозӣ аз ман донотар будааст ва ман аз вай беҳабар мондаам [161, с. 413].

I was embarrassed and said in my heart:

Oh, this simple field girl was smarter than me in courtship and I was unaware of her [163, p.313].

14. Ҳайрон шудан, таачҷуб кардан: Кампир ба бозор даромада дар он ҷо касе набуданро дида ба асояш така карда **хайрон шуда** монд [161, с. 360]. - *The old woman entered the market and was surprised to see that there was no one there, leaning on her staff [163, p.347].* Ман ба хушмуомилагии акаам ба ӯ дар корҳои хучра чи қадар **таачҷуб карда** бошам, ба ин қораш ки ҳарчанд ҳақдорона бошад ҳам, ногаҳонӣ ва бар хилофи одаташ рӯй дода буд, аз вай зиёдтар **таачҷуб кардам** ва он вақт дуруст ва рост будани мазмуни як мақоли арабиро, ки як вақт падарам ба ман гуфта дода буд, фаҳмидам [161, с. 203]. - *As much as I was surprised by my brother's politeness towards him in the room, I was more surprised than him by this action, even though it was justified, it happened suddenly and contrary to his habit, and at that time the meaning of an Arabic proverb was correct and correct , which my father once told me, I understood [163, p.174].*

15. Гумон надоштанд, ғайри чашмдошт, нобоварӣ: Ман гумон доштам, ки ороми ҷони ман маро дар хонаи худ меҳмон хоҳад кард [161, с. 414]. - *I thought that the peace of my soul would make me a guest in his house.* Он рӯз дар мадрасаи Мири Араб барои ман наврӯз буд - он рӯз як рӯзи наве буд, ки аз **ғайри чашмдошти** ман, ба ман бахти нав оварда буд [161, с. 35]. - *That*

day at Miri Arab madrasa was a new day for me - that day was a new day that brought me new happiness beyond my expectations [163, p.26].

16. Фаромӯш кардан, беҳабар мондан, дида натавонистан, пай бурда натавонистан:

- Сабр кун, дар ҳучраи худамон курут будааст ва ман **фаромӯш карда** будаам [161, с. 53]. - *"Be patient, there was a cold in our room and I forgot" [163, p.43].*

Оҳо, ин духтараки сахроии содадил дар ишқбозӣ аз ман донотар будааст ва ман аз вай **беҳабар мондаам** [161, с. 413]. - *Oh, this simple field girl is smarter than me at flirting and I'm not aware of her.*

Ман аз ҷои нишастагиам хеста аз қафои гурӯҳи мардум ба рӯи суфаи пеши меҳмонхонаи қозӣ баромада бошам ҳам, чизеро **дида наметавониستم** [161, с. 128]. - I got up from where I was squatting and joined the back of the crowd gathering in front of the sufa outside the courthouse, but it was no use, I couldn't see a thing [163, p.109].

Аз мисолҳои фавқ маълум гардид, ки нақши пайвандакҳо дар ҷумлаи пайрави пурқунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҷойгоҳи вижа дорад. Дар ҳар ду забон ҳам ҷумлаи пайрави пурқунанда ҷойгоҳи хоса дорад. Барои тобишҳои модалӣ пайдо кардани ҷумлаи пайрави пурқунанда дигар воситаҳои забонӣ низ истифода карда мешаванд. Чунончи, феълҳои модалии “*боистан*” ва “*шоистан*”, инчунин ҳиссаҷаҳо, ки дар таркиби ҷумлаи пайрави пурқунанда меоянд, ба вай тобишҳои шубҳаву гумон, нобоварӣ, орзуву хоҳиш, қатъият ва ғайра мебахшанд.

Масалан: Ман аввал гумон мекардам, ки **бояд** ӯ аслан аз гузари Ғозиён бошад, ки ба ин сабаб ӯро “Ғозиёнӣ” мегуфта бошанд [162, с. 294]. - *At first, I thought that he must have passed through the Ghazians, which is why they called him "Ghazians".*

«Ин танбеҳи падарам барои ман як таълими бисёр ғолибонаманд шуд, ки дар ҳаётам таъсири калон кард ва маро бо диққаткорӣ тарбия намуд, **фаромӯш накардани гапҳо**, ҳодисаҳо, чизҳо ва одамҳоро ба ман ёд дод»

[161, с. 188]. - *This rebuke of my father became a very useful lesson for me, which had a great impact on my life and educated me carefully, taught me not to forget words, events, things and people [163, p.171].*

Баъзан ин ва ё он тобиши маъноӣ, алаҳхусус муҳокима, ба воситаи бо ҷумлаи пайрав ва ё ба сарҷумлаи он гузоштани савол ба миён меояд:

Хондан... ва он хондан, ки худ **меҳостам** ва падар дар нафаси вопасинаш васият карда буд, чӣ мешавад?! [161, с. 228]. - *What will happen to reading... and the reading that I **wanted** and that my father bequeathed to me in his last breath? [163, p.213].*

- Ман **меҳостам**, ки зудтар рафта хостгор фиристонам. Аммо туро надидам, аз ту иҷозат нагирифта, видоъ накарда чӣ гуна рафта **метавонистам**?... [161, с. 439]. - *I **wanted** to send a suitor as soon as possible. But I didn't see you, how could I leave without getting your permission and saying goodbye?.*

Тобишҳои модалии ҷумлаҳои пайрави пурқунанда, ки хабаршон бо сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ, алаҳхусус бо аорист ифода ёфтааст, хеле зиёданд.

2.4. Вижагиҳои корбурди ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Ҷумлаҳои пайрави пурқунанда на ҳамеша бо сарҷумла алоқаманд шуда меояд, балки ҳамаи ин тарзи хабарҳо пурқунандаро ба худ қабул мекунад. Ҷумлаҳои пайрави пурқунанда ба чунин сарҷумлае алоқаманд мешаванд, ки хабари он ба яке аз зикри объекти амал ниёз дорад. Чунончи, дар ҷумлаи содаи «Аммо аз шармаи худро ба нодонӣ зада зимнан ба воситаи хостгор **пешиноҳод кардани матлабатонро талаб кард**» [161, с. 20] аъзоҳо намерасад ва хабари «**пешиноҳод кардан ва ё таклиф кард**» аз хусусияти маъно нокомил ва шарҳталаб мебошад, онро қисм ва ё аъзои пайрави пурқунанда ё ин ки ҷумлаҳои пайрави пурқунанда комил менамоянд.

Масалан: Баъд аз фурсате тағоиям - Қурбонниёз аз хона баромада ба пеши мо омада ба ман **таклиф кард**, ки ба хона даромада дар он ҷо

нақоранавозӣ кунам [161, с. 22]. - After a while, Uncle Qurbon-Niyoz came out and invited us to come and play inside [163, p.16].

Чумлаи пайрави пуркунанда бар эзоҳи хабари сарчумла меояд, ки объекти амали он зикр наёфта бошад:

Баъд аз он аз шиннии тут, ки аз Соктаре пухта оварда буд, як коса барин дар дег андохта қиём гирифт [161, с. 29]. - *After that, he put a bowl of mulberry molasses, which he had cooked from Soktare, into a pot and got up [163, p.23].*

- Ман метарсам, ки «ин харҷ барои ту шуд» гуфта Бухоро рафтани маро дер намононанд [161, с. 30].- "Because I'm afraid that he'll charge it to my account and put off sending me to Bukhara" [163, p. 22].

Феълҳои аз рӯи бо ҳам нисбат доштанишон ба объект ба ду навъ чудо карда мешаванд: «гузаранда» ва «монда». Сохт ва таркиботи феълҳои монда ба объект вуруд намешавад, балки ба онҳо пуркунандаҳои бевосита алоқаманшуда ба кор намеравад, аммо дар феълҳои гузаранда омили ҳаракат ба объект бевосита корбаст мегардад ва онҳо ҳамеша танҳо дорои пуркунандаи бевосита буда метавонанд. Феълҳои *гуфтан* - *to speak*, *дидан* - *to see*, *шунидан* - *to hear*, *фаҳмидан* - *to understand*, *пурсидан* - *to ask*, *навиштан* - *to write*, *гузоштан* - *to put*, *таклиф кардан* - *to propose*, *фаромӯш кардан* - *to forget* аз ҳамин қабиланд.

- Қарзи падарамро ҳозир намедодед ҳам, мешуд, он кас ки «то вақти мурданам диҳед, мешавад» гуфта бошанд, аз ҳама пештар додан чӣ даркор буд? [161, с. 24]. - "You needn't have rushed to pay my father back," my mother said. "He said you could repay him any time before he died. Why him before anyone?" [163, p.17].

- Дар ҳамин муддати як сол, ки аз тӯй гузашт, аз қарзатон чи қадарашро кандед? - гуфта **пурсид** модарам [161, с. 24]. - "It's been a year now since the circumcision. How many of the loans have you paid back?" my mother asked" [163, p.16].

Бинобар ин, *ӯ* ба ман **таклиф** кард, ки худам ҳам ҳаракат кунам, то ки барои харҷи таҳсилам ба дастам маблағе дарояд [161, с. 211-212]. - "Therefore,

he suggested me to move myself, so that I could get money for my education" [163, p.194].

Қарабек шахсан худаш омада ба соҳибони он заминҳо ҳам хорпулӣ андохт ва ӯ дид, ки дар дарёбод гову гӯсфанди бисёреро чаронда гаштаанд, хост ки ба соҳибони он молҳо «чаропулӣ» андозад ва ба ин мақсад подабонон ва чӯпононро ба ҳузури худ ҷеғ зад [161, с. 240]. - Qarabek came in person to the land by the river to collect his briar tax, and saw all the cows and sheep grazing there. He decided to impose pasturage dues as well, and summoned all the cowherds and shepherds before him [163, p. 115].

Чумлаи пайрави пурқунанда на фақат барои комил намудани феълҳои гузаранда истифода мекунанд, балки барои мукамал намудани феълҳои монда ҳам мустаъмал мешаванд:

Худам мерафтам, аммо **метарсам** ки дар пеши муллоҳо ӯро зада ҳам худамро ва ҳам ӯро беобрӯй кунам [161, с. 181].- "I'd go myself, but I'm afraid I might hit him in front of the mullahs and shame both of us" [163, p.97].

Акнун ним ҷувол ангишти қазақӣ монда буд, ки бурдани вай душвор менамуд [161, с. 201]. - *Now half a bushel of Kazakh coal was left, which seemed difficult to carry [163, p.173].*

Баъд аз фикри бисёре акаам дарёфт, ки ангиштро ба хуми об андохта бурдан мумкин аст [161, с. 201-202]. - *After thinking about many things, my brother found that it is possible to put coal in water [163, p.192].*

Дар забонҳои матраҳшаванда ба феълҳои сода алоқаманд шуда омадани чумлаи пайрав бағоят кам ба чашм назаррас мебошанд. Феълҳои содае, ки чумлаи пайрави пурқунанда барои шарҳ додани онҳо ба амал меояд, онқадар бисёр нестанд:

Як дари даромад дошт, ки рӯшноӣ ҳам аз ҳамон ҷо медаромад [161, с. 203]. - *It had one entrance door from which light entered [163, p.195].*

Аҷаб нест, ки дузде ба он ҷо даромада сақфи дӯконро сӯроҳ карда хамаи чизҳои маро рӯфта барад [161, с. 204]. - *It's not surprising that a thief*

entered there and broke through the roof of the shop and took all my things [163, p.182].

Бештари феълҳои шарҳталаби сарчумла, ки чумлаи пайрави пуркунанда дархост мекунад, феълҳои таркибӣ ва ё сода мебошанд. Феълҳои таркибӣ зиёдтар бо феъли ёвар (ёридиҳанда)-и **кардан** мустақимал мегардад.

Дар алоқаманд шудани чумлаи пайрави пуркунанда ҷойгоҳи умдаеро қисми асосии феълҳои таркибӣ ё ин ки сода ифода мекунад. Маъноӣ як қисми онҳо эзоҳ талаб мекунад, қисми дигар ба он эҳтиёҷ надоранд, бинобар ин бо чумлаи пайрав намеоянд.

Чумлаи пайрави пуркунанда ба гурӯҳи муайяни маъноии феълҳо тобеъ мешавад.

Феъли гуфтор, муомила ва муносибат:

Феълҳои забони тоҷикӣ	Феълҳои забони англисӣ
<i>гуфтан</i>	<i>to say</i>
<i>нақл кардан</i>	<i>to tell</i>
<i>хабар додан</i>	<i>to inform</i>
<i>эълон кардан</i>	<i>to announce</i>
<i>маълум кардан</i>	<i>to make known</i>
<i>таъкид кардан</i>	<i>to emphasize</i>
<i>илтимос кардан</i>	<i>to beg</i>
<i>хоҳиш кардан</i>	<i>to request</i>
<i>таълиф кардан</i>	<i>compose</i>
<i>огоҳ кардан</i>	<i>to inform</i>
<i>такрор кардан</i>	<i>to repeat</i>
<i>илова кардан</i>	<i>to add</i>
<i>эзоҳ додан</i>	<i>comment</i>
<i>арз кардан</i>	<i>to claim</i>
<i>таъриф кардан</i>	<i>to praise</i>
<i>хотиррасон кардан</i>	<i>to remind</i>

<i>маъруза кардан</i>	<i>to report</i>
<i>бовар кунондан</i>	<i>to convince</i>
<i>тавсия кардан</i>	<i>to recommend</i>
<i>аҳд кардан</i>	<i>make an agreement</i>
<i>фармон додан</i>	<i>to give orders</i>
<i>манъ кардан</i>	<i>to prohibit</i>
<i>зид баромадан</i>	<i>to contradict</i>

Ў баъд аз кӯхна кардани ҷанги бо акаам шуда рӯзе ба пеши мо омад ва ба ин хидмат даромадани худро ҳикоя кард [161, с. 206]. - *He came to us one day after the end of the war with his brother and told the story of his joining this service [163, p.186].*

Аз ин гуна мунозираҳо чизеро нафаҳмидани талабаҳо аз ҳамин ҳам маълум аст, ки боре дар дарси дарсхонагии мо мунозира бар болои "таърифи инсон" мерафт [161, с. 20]. - *It is clear that students do not understand anything from such debates, because once in our classroom there was a debate about the definition of a human being [163, p.15].*

Ятим, чунон ки худ ба ин гапҳои бой бовар кардааст, духтарро ҳам бовар кунонда, ўро оромонидааст ва худ аз пештара ҳам бештар ва беҳтар хизмат карда гаштан гирифтааст [161, с. 59]. - *The orphan believed the rich man and convinced the girl that it was true. She was reassured, and the boy began to work even harder from that day forth [163, p.59].*

Падарам музди хизмати созандагонро дода, онҳоро гусел мекард, ман аз ў хоҳиш кардам, ки созандагонро ба рафтан намонад, чунки онҳо ба ман бисёр хуш омада буданд [161, с. 20]. - *My father paid the musicians, and as he was seeing them out I asked him to let them stay because I liked them so much [163, p.39].*

Феълҳои, ки дарку эҳсос ва равандҳои фикриро ифода менамоянд:

Феълҳои забони тоҷикӣ	Феълҳои забони англисӣ
<i>дидан</i>	<i>to see</i>

<i>шунидан</i>	<i>to hear</i>
<i>ҳис кардан</i>	<i>to feel</i>
<i>донистан</i>	<i>to know</i>
<i>ёд кардан</i>	<i>to remember</i>
<i>дарк кардан</i>	<i>to understand</i>
<i>пайҳас рафтан</i>	<i>to notice</i>
<i>фаҳмидан</i>	<i>to understand</i>
<i>фикр кардан</i>	<i>to think</i>
<i>фаромӯш кардан</i>	<i>to forget</i>
<i>гумон кардан</i>	<i>to guess</i>
<i>шубҳа кардан</i>	<i>to doubt</i>
<i>пай бурдан</i>	<i>to notice</i>
<i>мулоҳиза кардан</i>	<i>to meditate</i>
<i>тасаввур намудан</i>	<i>imagine</i>

«Ҳамин қадар шунидам, ки амир чор ҳокими Шофиркомро, ки то ҳол дар ҳашар роҳбарӣ мекардаанд, аз мансабашон бекор карда молу мулкашонро яргӯ (мусодира) намудааст» [161, с. 101]. - I have heard this much-that the emir has dismissed the four officials who were in charge of the project up to now, and confiscated all their wealth and property! [163, p.93].

Ман дар натиҷаи ин суҳбат донистам, ки дар замони мо ҳам шоир шудан мумкин будааст [161, с. 137]. - A more immediate result of the episode was my realization that it was possible to be a poet in our day and age [163, p.78].

Ман ёбон рафта харро кушода гирифтаам ва дар дили худ фикр кардам, ки агар аз ягон ҷои баланд савор шавам ва дастамро ба ёлаш нарасонам, динг-динг нахоҳад кард [161, с. 185].- My right arm felt as if it had been snapped off at the elbow and began to ache sickeningly. The donkey, still kicking up its heels alternately to left and right [163, p. 99].

Мо ҳамагӣ гумон доштем, ки падарам ӯро ба сабаби иғвогариаш коҳиш хоҳад кард [161, с. 31]. - We assumed that Father was going to reprimand him for putting me up to it [163, p.26].

Ман ҳарчанд пештар бо шикоятҳои умумӣ муллоён дар ҳаққи Аҳмади Калла дар шубҳа монда бошам, боре ин шикоятҳоро бетарафона гӯш карда натавонистам [161, с. 91]. - *Even though I was in doubt about Ahmad Kalla with the general complaints of the mullahs before, I could not listen to these complaints impartially [163, p.64].*

Феълҳои хурсан шудан - *to be happy*, шарм доштан - *to be ashamed*, ҳайрон шудан - *to be surprised*, дудила шудан - *to hesitate*, афсӯс хӯрдан – *to be regret*, тааҷҷуб кардан - *to surprise*, одад кардан - *get used to*, ҷуръат кардан - *to dare* ва монанди инҳо:

Намедонам, Алихон **шарм дошт** ё не, аммо ман ба сабаби тағоиам буданаш аз кори ӯ **шарм дошта** на ба одамоне нигоҳ мекардам ва на ба ӯ [161, с. 320].- *I don't know if Ali Khan was ashamed or not, but I was ashamed of his work because of his uncle, and I neither looked at people nor at him [163, p.273].*

Ман гумон кардам, ки ӯ девона шудааст ва дар дили худ ба ҳоли ӯ **афсӯс меҳӯрдам** [161, с. 51]. - *I thought that he had gone mad and in my heart I felt sorry for him [163, p.44].* Баъд аз он як порча меширо тунук тарошид, аз вай ба андозае бурида гирифт, ки чоки найро пӯшида **метавонист**, дар як нӯги он чарм як ришта ресмонро бо сӯзан дӯхта банд кард [161, с. 81]. - Then at one end of the cane he cut a rectangular opening about half the size of a man's fingernail, next he shaved a piece of sheepskin very thin, cut from it a bit large enough to cover this opening, and sewed a length of thread to one end of it [163, p.70]. Ман дар дили худ гуфтам: ана омад он духтараки соданамои дарундор, ки имрӯзу имшаб бо дурӯғҳои худ маро фиреб дода дар азоби **интизорӣ гузошта буд** [161, с. 228]. - *I said in my heart: here comes that sly little girl who deceived me with her lies today and tonight [163, p.189].*

Ҷумлаи пайрави пуркунанда, ки ҷонишинҳои ишоратиро эзоҳ медиҳад:

Чунон ки дар боло қайд шуд, дар чумлаҳои мураккабе, ки чумлаи пайрави пурқунанда хабари сарчумларо шарҳу эзоҳ медиҳад, яке аз аъзоҳои сарчумла ифода намеёбад ва чумлаи пайрав вазифаи ҳамон аъзои ифоданаёфтаре адо мекунад. Аммо дар сарчумлаи чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки чумлаи пайрави пурқунанда ба ифодаи калимаҳои ҳамнисбат ба қор бурда мешавад, тамоми аъзоҳои ифода меёбанд, вале яке аз аъзоҳои сарчумла - пайрави пурқунанда тавассути калимаҳои ҳамнисбат ва ё ҷонишинҳои ишоратӣ мустаъмал мегардад, ки аз маънои ашъи ҳолӣ буда, фақат хусусияти ишоратиро моликанд. Маънои ҷонишинҳои ишоратиро чумлаҳои пайрав мушаххас ва таъйин мекунад: *Дурбинӣ ва дурандешиӣ ҳаминро талаб мекунад, ки ҳар дуи онҳо якҷоя ва якбора нест карда шаванд, то ки "наӣ абадулабад гум шавад"* [161, с. 398]. - *Forethought and foresight require that both of them be destroyed together and at once, so that "the trace is lost forever"*[163, p.299].

Ҳама гуна ҷонишинҳои ишоратӣ дар таркиби сарчумла омадаро бо чумлаи пайрав ҳамвазифа пиндоштан лозим нест. Ҷонишинҳои ишоратии дар таркиби сарчумла меомадагӣ аксар вақт ба ҷои он аъзои чумла меоянд, ки дар чумлаҳои гузашта ифода ёфтааст. Бояд илова намуд, ки дар таркиби сарчумла метавонад, ки ду ҷонишини ишоратӣ қорбасти шаванд, вале яке аз онҳо ба чумлаҳои гузашта тааллуқдошта, дигаре бо чумлаи пайрави пурқунанда алоқаманд шуда вазифаи худро адо мекунад.

Масалан: *Инро ҳам аз барои ҳамин талаб мекунам, ки баъд аз гурехта рафтанамон, то ягон қор ёфтани, ба мо пул дарқор мешавад* [161, с. 61].- In any case, after we run away we'll need some money until I find work [163, p. 41].

Инро ман аз **ҳамин** ҳис мекардам, ки **ӯ** дар вақти харид ҳисобҳо ва нархи қизҳоро аз ман пинҳон мекард ва дар вақти ҳисобӣ бо хучаин онҳо тунду тез мешуданд [162, с. 44]. - *I felt this because he hid the calculations and the price of items from me during the purchase, and during the calculation time they became sharp and sharp.*

Дар ин мисол чумлаи пайрави пурқунанда бар эзоҳи ҷонишини ишоратии **ҳамин** омадааст.

Чонишинҳои ишоратӣ дар таркиби сарҷумла ҳам пурқунандаи бевосита ва ҳам пурқунандаи бавосита мешаванд. Пурқунандаҳои бевоситаи суратёфта бо чонишинҳои ишоратии **ҳамин, ин, ҳамон, он** ифода меёбанд:

Дар яке аз **ҳамин** шабҳои танҳои, ки шамол аз сари шом сар шуда буд, падарам ба замини гандумпоя об сар дод [161, с. 70]. - One evening when we were on our own, since the wind had risen at sundown, my father started to water his wheat field: [163, p.52].

Ба вазифаи пурқунандаи бевоситаи суратёфтаи бештар ду чонишинӣ ишоратӣ истеъмоли меёбанд: **ҳамин, ин**. Таносуби истеъмолии чонишини **ҳамин** аз **ин** хеле зиёдтар мебошад.

Чонишинҳои ишоратӣ ба вазифаи пурқунандаи бавосита асосан тавассути пешояндҳои зерин қорбаст мешаванд: **ба, бар, дар, аз, дар бораи, дар болои**.

Масалан: Падарам ба будани дев ва ачина боварӣ дошт ва фарқи ӯ аз дигарон дар **ҳамин** буд, ки вай «деву ачина ба одам зарар расонда наметавонад» мегуфт ва дар ин ақидаи худ далели ӯ байти мазкури Саъдии Шерозӣ буд [161, с. 73]. - My father did in fact believe in the existence of demons and jinn, but differed from other people in his conviction that these creatures could not harm mankind, in confirmation of which he would quote those lines by Sa'di of Shiraz [163, p.62]. Баъд аз он як чӯбчаро пробкавор тарошида ба **он** тарафи сӯрохи най, ки аз он ҷо шиками най ҷок карда шуда буд, зада банд кард [161, с. 81-82].- Next he cut a piece of wood as a stopper, and plugged the end of the cane nearest the opening [163, p. 72].

- Амаки эшон! Ман танҳо худам **ҳамин** чӯйро баста диҳам, чӣ медиҳед? [161, с. 88]. - Uncle, what will you give me if I dam this stream for you on my own? [163, p.64].

Аммо Мулло Муҳиддин **дар бораи он** чизҳо ба шарикони худ эзоҳи дуру дарозе дод, ки дар қатори онҳо ман ҳам чӣ будани он чизҳоро фаҳмидам [161, с. 304]. - *But Mullah Muhyiddin gave a long explanation about those things to his associates, among whom I also understood what those things were* [163, p.281].

Хабари сарчумла бо таркибхое иборат мебошад, **иборат буд, иборат аст** ва **бехтар буд, бадтар аст** ва амсоли инҳо ифода ёфта бошад, калимаи ҳамнисбат дар байни чузъҳои хабарии таркибии сарчумла меояд.

Зеро онҳо ба тӯйҳои одамон рафта бисёр хурмат дидаанд ва хурмати онҳо ҳам **иборат аз ин аст**, ки ба пешашон бисёртар таом мекашиданд ва дар охир чома мепӯшониданд, ҳеч набошад, каллақанд медоданд [161, с. 23].- *Because they went to people's weddings and showed a lot of respect, and their respect also consists in the fact that they put a lot of food in front of them, and at the end they put on clothes, at least they gave them hats [163, p.17].*

Дар он сурат... дар он сурат барои ман худро сарнагун дар чоҳи мазор андохтан **бехтар аз он аст**, ки ноумедона сар ҳам карда ба чиллаҳона равам [161, с. 416].- *In that case... in that case, it is better for me to throw myself face down in the pit of the grave than to bow my head in despair and go to the funeral home.*

Тамоми ҷонишинҳои ишоратӣ одатан қабл аз хабари сарчумла қорбаст мешаванд, вале дар ҷумлаҳои пайрави пурқунанда баъд аз хабари сарчумла истифода мегарданд. Аммо мо муҳаққиқон ва нахвшиносон ба мисолҳои низ вомехӯрем, ки дар онҳо ҷонишини ишоратӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бо пешоянди «аз» пас аз хабар омада, ҷумлаи пайрави пурқунанда бошад, пас аз он қорбаст шудааст:

Падарам ба онҳо баъд **аз он**, ки як назари нимғазаболуд ва нимистеҳзокорона андохт, гуфт: [161, с. 15]. - *Fixing them with a half-angry, half-mocking look, my father replied: [163, p. 36].*

- Ман дар ин ҷо пеш **аз он** ки дар Соктаре ҷӣ навъ рӯз гузаронидани худро нақл намоям, бояд ҳавлии дар деҳаи Соктаре доштаи худамонро тасвир кунам [161, с. 44]. - *Before I tell about life in Sektare I should first describe the house we had in that village [163, p.33].*

Дар сурати бо пайвандак ва калимаи ҳамнисбат алоқаманд шудани ҷумлаи пайрави пурқунанда задаи мантиқӣ ба болои ишораҷонишин меафтад ва диққати шунавандаро ба объекти бавосита ҷалб мекунад: Тамошобинон

хаминро медиданд, ки дар вақти бардошта шудани ҳар чӯб пӯстпораҳои пушти бандӣ ба он чӯб часпида аз қояш мехест ва аз қойи чароҳат чакраҳои хун ба ҳар тараф пош мехӯрданд [161, с. 354]. - *The audience could see that when each stick was lifted, the pieces of the back of the band stuck to that stick, and from the place of the wound, blood splattered in all directions [163, p.254].* «Инчунин **инро** ҳис кардам, ки ӯ дар дили худ дарде дорад ва орзу мекардам, ки «чи мешуд ягон кор карда он дардро аз дили ӯ мебаровардам, ё ин ки сабуктар менамудам» [161, с. 116]. - *Also, I felt that he had a pain in his heart and I wished that I could do something to remove that pain from his heart, or that I would make it lighter [163, p.110].*

Барои обу ранг ёфтани чумлаҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҳиссаҷаҳо истифода мешаванд: Аммо он кас ба тарафи саломдиҳандагон нигоҳе накард ва ба саломашон ҷавобе ҳам надод, **фақат** сараш андак чунбид [161, с. 294]. - *Participles are used to strengthen the emphasis: "But that person did not look at the greetings and did not respond to their greetings, only shook his head a little [163, p.271].*

Маврид ба зикр аст, ки қонишини ишоратӣ ва дар радифи он барои ба чумлаи пайрав ҷалб намудани тавачҷуҳи шунаванда ҳиссаҷаи «ҳам» низ истеъмоли меёбад, вале мавқеъ ва қойгоҳи истеъмоли вай каме дигартар аст: он на барои тақсим намудан, балки барои дар радифи дигар ҳодисаю воқеаҳо, вале аз ҳама ахир қайд кардани яке аз ҳодисаҳои муҳимро баръало нишон медиҳад: Дар қатори ҳамин қадар урусҳо монед, ки як кофири дигар **ҳам** то ба пой худ ба ҷаҳаннам рафтани зинда гардад [161, с. 90].- *Stay in the ranks of so many Urus that one more infidel will live until he goes to hell [163, p.72].*

Бояд ёдовар шуд, ки қонишинҳои ишоратӣ аксар вақт дар дохили сарҷумла мустаъмал гардида, аз ҷиҳати маъно ва муносибаташон ба хабар мавқеи устуворӣ ва номутассил буданаширо нишон медиҳад.

Он аз рӯйи маъно ва мазмун ба ду гурӯҳ тақсим мешавад:

1) қонишинҳои ишоратие, ки зиёдтар муҳимияти услубиро соҳиб буда, дар дохили сарҷумла наомада ҳам метавонанд. Муқоиса кунед:

а) Аз **ин** ҷавоб тааҷҷуби ман боз ҳам зиёдтар шуда дар ин кор як сир буданро пай бурдам [161, с. 405]. - *I was even more surprised by this answer and noticed that there was a secret in this [163, p.305].*

б) Айбашон фақат **дар ин аст**, ки ба муқобили ин зулмҳо ҳаракате намекунад ва ба сабаби бисёр зулм кашидан ситамкашӣ ба онҳо одат шуда мондааст, чунон ки ба бангашон ва тарёккашон кашидани ин чизҳои одамхаробкун одат шуда мемонад [161, с. 177]. - *Their fault is only that they do not act against these oppressions, and because of suffering a lot of oppression, oppression has become a habit for them, just as it is a habit for drug dealers and drug dealers to do these things that destroy people [163, p.147].*

2) ҷонишинҳо, ки дар таркиби сарчумла омадани онҳо ҳатмист ва онҳо барои сурат гирифтани хабари сарчумла низ ёрӣ мерасонанд. Хабарӣ чунин сарчумлаҳо асосан аз таркибҳои зерин иборат мешаванд: **иборат аст, иборат буд, монанд аст, монанд буд, намемонад** ва хабарҳои, ки ҷонишини ишоратӣ ба қисми номи он бо изофат (-и) тобеъ шудааст: Назар ба тафсилоти ӯ, амир Абдулаҳад, ки он сол соли сеюми подшоҳиаш буд, як одат бароварда будааст, он одат **иборат аз ин будааст**, ки аз арк берун дар ҳар ҳавлие, ки манзил кунад, аз мадрасаи наздик ба он ҳавлӣ баъд аз шом оши мадрасагӣ мепурсидааст [161, с. 194-195]. - *According to his details, Amir Abdul Ahad, who was in the third year of his reign, had a habit, that habit was to go outside the arch in any courtyard where he lived, from the madrasah close to that courtyard after evening. He asked for madrasah food [163,p.184].* Дар ин гуна роҳравӣ ман ба сарбозони амир **монанд** шуда будам, ки онҳо дар вақти машқ ба қадампартоии сардори худ нигоҳ карда роҳ мерафтанд [161, с. 414]. - *In this kind of walking, I was like the soldiers of the emir, who during training looked at the steps of their leader [163, p.311].* Баъд аз он ки худ бонуи хона шудам, гоҳе дар дилам мегузашт, ки "акнун ман ба шавҳар равам, бад намешавад, чунки падарам пир шудааст ва ҳеч кас дар дунё абадӣ зинда **намемонад** [161, с. 426-427]. - *After I became the lady of the house, sometimes it crossed my mind that "it*

won't be bad if I get married now, because my father is old and no one in the world will live forever.

«*Воситаҳои грамматикӣи алоқаи ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ*»:

Ҳаминро метавон гуфт, ки вобаста ба тобишҳои модалӣи ҷумлаи пайрави пурқунанда дар бобати ба феълҳои гуногун тобеъ шуда омадани аорист, ки хабари ҷумлаи пайрави пурқунанда мебошад, маълумот дода шудааст.

Воситаи асосии робитаи ҷумлаҳои пайрави пурқунанда пайвандаки **ки** - **that** мебошад. Ин пайвандак на танҳо нутқи мазмунан, балки айнан нақлшударо ҳам ба сарҷумла тобеъ менамояд.

Ҷумлаи пайрави пурқунандае, ки калимаҳои ҳамнисбати сарҷумларо эзоҳ медиҳад, ба сарҷумла одатан бо пайвандаки ки тобеъ мешавад:

- **Инро** ба падарат бар! - гуфт ва ҳалвои бўлакоро, ки дуҷумбора ба тарозу ниҳода буд, ду тақсим карда ба дасти дуҷумон дод ва:

- **Инро** хӯрда-хӯрда раветон! - гуфт [161, с. 32].

- Take this to your father, he said. He divided the smaller piece into two equal portions and gave it to us, saying. Eat this on the way home [163, p.22].

Дурбинӣ ва дурандешӣ **ҳаминро** талаб мекунад, ки ҳар дуи онҳо якҷоя ва якҷора нест карда шаванд, то ки "пай абадулабад гум шавад [161, с. 398].

Бо пайвандаки *дар бораи он ки (ин ки)* ба сарҷумлаи ҷумлаҳои пайрави пурқунандае тобеъ мешаванд, ки объекти муҳокимаро мефаҳмонанд: Ман дидам, ки самоворчӣ аз сирҳои дарунии Ҳайдарқул-чӯчқа хабардор аст, аз вай **дар бораи он одамҳое, ки** он рӯз дар яккамехҳои вай бастагӣ буданд, маълумот пурсидам: [161, с. 390].- *I saw that the samovarchi was aware of the inner secrets of Haidarkul-Chuchka, I asked him for information about those people who were locked in his cabins that day:* [163, p.184].

Калимаҳои пайвандакии **гуфта** ва **гӯён** аслан феъли ҳол мебошанд, вале онҳо барои ба ҳам тобеъ намудани сарҷумла ва як қатор ҷумлаҳои пайрав низ истифода меёбанд. Дар чунин вазифа аз хусусиятҳои феълӣ ва

ҳолии онҳо қариб ҳеч чиз боқӣ намемонад, онҳо вазифаи пайвандакиро адо мекунанд. Аз ин рӯ, ба инҳо истилоҳи калимаҳои пайвандакӣ муносиб доништа шуд:

Имрӯз, ки дар Регистон кушта шудани як одами ношиносро дидам, "ин ҳамон Насим бояд бошад" **гуфта** дар дили худ муқаррар кардам [161, с. 394]. - *Today, when I saw the killing of an unknown person in Registon, I decided in my heart that it must be the same Nasim [163, p.344].*

- Бӯсаи ана ҳамин лабони ҳаётбахши давои зиндакундаи куштагони ишқ аст! - **гӯён** лабони ларзони худро ба лабони тафсони ӯ часпондам [161, с. 233]. - *Ana's kiss from these life-giving lips is the medicine that revives those killed in love!" - as if I stuck my trembling lips to his hot lips [163, p.224].*

Забоншинос Ш.Рустамов дар мақолаи худ бо номи «Чумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик», ки дар китоби «Масъалаҳои забоншиносии тоҷик» соли 1967 ба нашр расидааст, менигорад: «гуфта» ва «гӯён» бо пайвандаки «ки» ҳам умумият доранд ва ҳам тафовут. Умумияти онҳо дар он аст, ки 1) ҳам «гуфта»-ю «гӯён» ва ҳам «ки» муштараквазифа мебошанд, онҳо ба сарчумла чумлаҳои пайрави гуногун (пуркунанда, мақсад, сабаб ва ғайра)-ро тобеъ менамоянд; 2) ба феълҳои гуногун, ки муносибат, гуфтугӯ, сӯхбат, амру фармон, фикркунӣ ва ҳолатҳои гуногунро мефаҳмонанд, чумлаи пайравро тобеъ менамоянд; 3) онҳо инчунин робитаи сарчумлаю нутқи айнан ва ё мазмунан нақлшуда -чумлаи пайрави пуркунандаро барқарор менамоянд [83, с. 94].

Аммо онҳо аз якдигар бо хусусиятҳои зерин фарқ мекунанд:

а) доираи истифодаи калимаҳои «**гуфта**» ва «**гӯён**» ба монанди пайвандаки «**ки**» серистифода набуда, балки онҳо ба сарчумла асосан нақлҳоро алоқаманд менамоянд, ки он ё аз ҷониби шахсе изҳор карда шудааст ва ё худи гӯйянда аз фикру андеша гузаронидааст:

Боймеҳмон ҳар рӯз дар болохона нишаста аз он ҷо рӯи он занҳоро аз назар мегузаронид ва ин кори худро ба мо «шӯҳиҳои пирона» **гуфта** тавсиф мекард [161, с. 264].- *Boykhon used to sit upstairs every day and look at the faces*

of those women from there, and he described his work to us as old people's jokes [163, p.242]. Аммо калонгир, ҳарчанд сер бошад ҳам, ба пеши ӯ ба чои як табақ таом се табақ мондан лозим аст, вагарна «маро ҳурмат накарданд» гуфта қаҳр мекунад [161, с. 26]. - On the other hand, you have to offer a rich man not, and if you don't he will go off in a huff because you haven't shown him sufficient respect [163, p. 21].

б) чумлаҳои пайрави пуркунанда бо вожаҳои пайвандакии «*гуфта*» ва «*гӯён*» бар зидди чумлаҳои пайрави пуркунанда бо пайвандаки «*ки*» пеш аз сарчумла ба кор бурда мешаван:

- Шумо гумон кардед, **ки** ман қабохати бангро намедонам ва агар донам ҳам, дар суҳбати маҳдумон ин шумгиёхро ба сифати як воситаи вақтхушӣ кашидаам [161, с. 277].- *You thought that I don't know the benefits of marijuana, and even if I did, I used this drug as a means of entertainment during our conversation [163, p.257].*

Ман умедвор будам, **ки** ту дар душвориҳои зиндагонии мадраса тоб оварда шер мешавӣ [161, с. 14]. I had hopes that you would fight your way through the hardship of madrasa life and prove yourself a lion: [163, p.12].

Ҷро: «писарам, ба хонаи ман биё, ман ба ту гапи зарур дорам» **гуфта** ба хонааш овардааст ва дар он ҷо ба ӯ гуфтааст:

- Писарам, ту падар надорӣ ва ман писар надорам [161, с. 56].

Whom he invited home, there he told him; my boy, you don't have a father and I don't have a son [163, p. 41].

в) пайвандаки **ки** – *that* дар оғози чумлаи пайрави пуркунанда омада, пайвандакҳои «*гуфта*» ва «*гӯён*» бошанд, баъд аз чумлаи пайрави пуркунанда мустаъмал мегарданд: «Аммо ман дар ин тӯй **ки** дар ҳақиқат, мотами ману туст, дар ин ҷо истода наметавонам ва ба ҷое рафта пинҳон шуда ба паи кор меафтам» [161, с. 61].- But I can't bear to stay for the betrothal feast, which will be our morning day, I will hide somewhere and prepare for our escape [163, p.43].

Икромхоҷа гурехт, ӯ пеш кард ва ман "назанед" гӯён фарёд мекардам [161, с. 86].- Ikramhoja ran away, he pushed him, while I yelled Don't hit him!.

Гузашта аз ин, пайвандаки *ки - that* ба услуби адабии китобӣ, вале *гуфта* ва *гӯён* ба гуфтугӯ хос мебошад. Сабаби дар асарҳои бадеӣ бо нутқи айнан нақлшуда омадани онҳо низ дар ҳамин мебошад.

Интонатсия дар пайвастиҳои ҷумлаи пайрав бо сарҷумла воситаи аҳаммийтноки грамматикӣ маҳсуб ёфта, ба ҷумла тобиши дигар зам менамояд. Ҷумлаҳои мураккабе арзи вуҷуд надоранд, ки ягон ҳиссаи вай бидуни оҳанг (интонатсия) қорбаст шаванд. Ҷумлаҳои мураккабе, ки яке аз ҳиссаҳои онҳо бо ёрии пайвандакҳо ба ҳам тобеъ шудаанд, интонатсия ва ё оҳанг низ дар он нақши маҳсусеро молик аст, зеро дар ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак нақши муҳимро интонатсия мебозад.

Интонасия ва ё оҳанг сояи асосии маъноии ибораро ифода мекунад. Интонасияи дуруст ба мусоҳиб ёрӣ мекунад, то фаҳмад, ки онҳо бо кадом ҳолату рӯҳия муносибат мекунанд, савол медиҳанд ё баён менамоянд. Интонасияи иштибоҳан ба забони модарӣ барои фаҳмидани сухани нотик монеъа эҷод намекунад. Онҳо шуморо дарк мекунанд, ҳатто агар шумо якнавъ сухан ронед, аммо дар айни ҳол вожаҳоро саҳеҳ талаффуз намоед ва ҷумлаҳоро бенуқсон мустаъмал намоед. Бо вуҷуди он ки хориҷӣ дарк намекунад, ки шумо бо кадом эҳсосот ва ё ҳадаф ба вай рӯй меоред.

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак бо ҷумлаҳои пайрави пурқунанда қабл аз ҳама ду намуд интонатсия ва ё оҳанг фаҳмида мешавад:

1) Оҳанги эзоҳӣ. Дар охири сарҷумла оҳанги талаффуз кам ва ё заиф шуда, таваққуфи (пауза)-и лаҳзагӣ ба вуқӯъ меояд, ки дар ин ҳолат сарҷумла бо ҳамон оҳанг қорбаст мешавад.

Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз ҳамаи феълҳо дида феъли модалии «хостан - to want» ба худ ҷумлаи пайрави пурқунандаро бештар алоқаманд менамояд. Ҷумлаи пайраве, ки бо оҳанги эзоҳӣ ба сарҷумла пайваст мешавад, зиёдтар ҳамин феъли **хостанро** шарҳу эзоҳ медиҳад.

Масалан: - Ман барои хондан ишқу ҳаваси бисёр доштам, бинобар ин **намехостам**, ки хонадор шуда аз хондан боз монам [161, с. 14].- "I was very

fond of studying, and had no wish to become head of the household and give up the madrasa. [163, p.11].

Интонация ва ё оҳанг дар тобеъшавии ҷумлаи пайрав бо сарҷумла воситаи асосии грамматикӣ ба ҳисоб рафта, ба ҷумла оҳанги дигар мебахшад. Интонация барои обуранг додани ҷумла истифода мегардад, то ки ба он як тобиши дигар ҳувайдо намояд. Дар ҷумлаҳои мураккаб нақши оҳанг ва ё интонация бисёр бузург аст, зеро дар ташаккули ин навъи ҷумлаҳо мавқеи густурда ва фарохро молик мебошад.

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъи бепайвандак бо ҷумлаи пайрави пурқунанда асосан ду намуди интонация ифода карда мешавад:

1) Оҳанги (интонация)-и эзоҳӣ. Дар ин вазъият дар фарҷоми сарҷумла оҳанги адо кардани лафз андаке заиф шуда, паузаи лаҳзагӣ ба вуқӯъ омада, сарҷумла бо ҳамон равиш зоҳир мегардад: «Қо-қо як чилдиروба чорӣ намуданд, **аммо** аз миёна ду рӯз нагузашта аз лабҳои рӯд ба дарунаш боз рег шорида фурумада дубора гӯронидааст. Икромхоҷа гурехт, ӯ пеш кард ва ман "назанед" гӯён фарёд мекардам» [161, с. 86].- Qo-qo steppe, but barely two days later the banks had collapsed again and buried it. Ikramkhoja ran away, he pushed him, while I was shouting "don't hit him" [163, p. 56].

Дар забонҳои қиёсшаванда аз тамоми феълҳо дида феъли модалии «**хостан - to want**» ба худ ҷумлаҳои пайрави пурқунандаро бештар мутеъ менамояд. Ба ибораи дигар ифода намоем, ҷумлаҳои пайраве, ки оҳанги шарҳу эзоҳӣ ба сарҷумла пайваст шудаанд, зиёдтар ҳамин гуна феъли «**хостан - to want**»-ро ифода мекунанд:

«Ин кор ба ман душворӣ кард. Чунки ӯ чизеро намефаҳмид ва фаҳмидан ҳам **намехост** ва дили ман тангӣ мекард» [161, с. 243-244].- *This was difficult for me. Because he didn't understand anything and didn't want to understand, and my heart was hurting* [163, p. 223].

Ман бесаброна **мехостам**, ки ӯ чӣ будани он даъворо на бо сухан, балки монанди як порча санг ё кулӯҳ ба даст гирифта нишон диҳад, то ки ман зудтар фаҳмам ва ғуддаи дилам кушода шавад [161, с. 319].- *I impatiently*

wanted him to show me what that claim is, not with words, but like holding a piece of stone or a hat, so that I would understand faster and my heart would open [163,p. 274].

Метавон ишора намуд, ки феъли модалии «*хостан - to want*»-ро бо интонатсияи бисёр заиф талаффуз меёбад ва чумлаи пайрав қариб бо ҳамон тарзу равиш шуруъ мегардад, бештар вақт дар байни сарчумла ва чумлаҳои пайрав ҳеч навъ аломати китобатӣ қабул намекунад, зеро он бар муқобили коидаву асоси грамматикӣ инъикос меёбад: Ман **мехоҳам** (,) ягон одами ҳамқади ман ба майдон ояд [161, с. 283].- *I want (,) someone like me to come to the field [163, p.176].*

2) **Оҳанги (интонатсия)-и баёнӣ.** Дар оҳанги баёнӣ сарчумла бо равиши қатъӣ ва андаке баланд якбора бурида мешавад ва чумлаи пайрав бо оҳанги каме поёнтар ифода меёбад: **Инро** ҳам як тараф монем, кушишхонаи қассобии Регистон дар рӯ ба рӯи арк аст ва бӯяш рост ба димоғи чаноби оӣ ва мири қушбегӣ мерасад [161, с. 343]. - *Let's leave this aside, the butcher's shop of Registon is in front of the arch, and its smell reaches the eyes of the nobleman and the mayor of Kushbegi [163,p.313].* Ман дар дили худ гуфтам: **Ин** аҳволро ислоҳ кардан лозим аст, модом ки ман ислоҳ карда наметавонам, аз вай нафрат кардан зарур аст [162, с. 409].- *I said in my heart: It is necessary to correct this situation, since I cannot correct it, it is necessary to hate him.*

Бояд илова намуд, ки хабари чумлаи пайрави пуркунанда, ки ба сарчумла бо оҳанги баёнӣ мутеъ мешавад, дар баъзе маридҳо бидуни аломати ду нуқта (:) ифода меёбад, вале дар мавридҳои дигар бошад, дар ҳамин тарзу равиши ифода ҳам нутқи айнан нақлшуда мустаъмал намегардад.

Масалан: - Дурӯғ мегӯй, - **гуфтааст** бибибой, – духтари қадраси нав фотиҳашудагиро ҳеч гоҳ ба ту ҳамроҳ карда намефиристонанд [161, с. 56]. - *You're lying, said the wife, he would never send his newly betrothed teenage daughter out with you! [163, p. 36].*

Аммо духтар бетоқат шудан гирифтааст ва охир ба ятим **гуфтааст**, ки ба воситаи ягон кас зудтар тӯй карданро аз падараш талаб кунад [161, с. 51]. -

At last the girl grew impatient and asked the boy to send a go-between to her father with the request for her hand in marriage [163, p. 42]. **Ў дар кор фармудани** ман дар корҳои паст, дар хӯрок ва дар манъ кардан аз китобхонӣ ва дар ҳақорат кардани ман бо вайронӣ аз модари ӯгаӣ пештараам бадтар ва саҳттар ба ман муомила мекард [161, с. 425-426].- *He treated me worse and harsher than my previous stepmother in employing me in menial jobs, in feeding me and in forbidding me from reading books, and in insulting me with abuse [163, p.325-326].*

Дар бораи фарқияти интонатсияи эзоҳӣ аз интонатсияи баёнӣ ҳаминро ишора намудан зарур аст, ки интонатсияи эзоҳӣ бо пайвандаки «ки» муродиф мебошад ва бо истифода гардидани пайвандаки «ки» оҳанги чунин ҷумлаҳо иваз намешавад, зеро ин пайвандак бо феъле, ки ҷумлаи пайрави пуркунанда онро шарҳу эзоҳ медиҳад, дар якҷоягӣ корбаст мешавад. Аммо интонатсияи баёнӣ бо пайвандаки «ки» муродиф шуда наметавонад, оҳангу равиши талаффузи он таъкидӣ ва ё ҳокимона ҳувайдо мегардад. Аз рӯи мисолҳои зерин муайян намоед:

Интонатсияи эзоҳӣ: а) беспайвандак: Ногаҳон овози "қоқ" гуфтани як мурғро **шунидам**, дар паси ин овоз садои аз болои бом ба замин афтодани як чизи вазнин ҳам шунда шуд [161, с. 66].- Suddenly I heard the cackle of a chicken, followed by the sound of something heavy falling from the roof onto the ground [163, p.41]. б) бо пайвандак: - Ман мехостам, ки зудтар рафта хостгор фиристонам [161, с. 439]. - *I wanted to go and send a suitor as soon as possible.*

Чи хеле ки дар боло ишора шуд, забоншинос Н.А.Маъсумӣ ба тарзи истеъмолии пайвандаки «ки» вобаста ба услуби нависанда С.Айнӣ изҳори ақида менамояд, ки ... нависанда аксар вақт дар сурати паи ҳам омадани пайвандак якеро зикр намекунад, яъне аз ду мавқеи истеъмоли «ки» танҳо якеро ба кор мебарад. Ба ин восита қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаб, аз як тараф, ба воситаи интонатсия, аз тарафи дигар, ба воситаи «ки» бо ҳам мепайванданд [85, с. 277].

Аз мисолҳои фавқуззикр муайян гардид, ки ин равиши ифодаѐбии воситаҳои грамматикии тобеияти ҷумлаҳои пайраву сарҷумларо нависандагони дигар низ ба таври фарох ва фаровон ба кор бурдаанд.

Масалан: Одамон **гумон** доштанд, ки ҳамин замон инҳо ҷангида дастбагиребон мешаванд [161, с. 439]. - *People thought that at this time they would become hostages.*

Ба андешаи мо интонатсия ва ё оҳанг барои тобишҳои маъноӣ ва фасоҳати баёни ҷумла як мазмуни ҷудоғонаро зам мекунад, ки он дар талаффузи ҷумла бисёр зарур аст. Интонатсия дар нутқи инсон ва баёни андешаи комил нақши густурдаеро соҳиб аст. Беҳуда нагуфтаанд, ки оҳанги овоз барои фасоҳати нутқи инсоният бениҳоят муҳим аст.

Нақш ва мавқеи ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои муқоисашаванда:

Наҳвшинос Ш.Рустамов дар мақолаи худ «Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» ишора бар он менамояд, ки: «Дар ҳамаи сарчашмаҳо ва китобҳои дарсӣ қайд карда шудааст, ки ҷумлаи пайрави пуркунанда пас аз сарҷумла меояд» [96, с. 69; 83, с. 98].

Забоншиносони шинохтаи тоҷик Б.Ниёзмухаммадов ва Ш.Ниёзӣ дар китоби «Грамматикаи забони тоҷикӣ», ки соли 1961 аз ҷоп баромадааст, қайд мекунанд, ки дар китоби дарсӣ барои мактабҳои миёна бошад, ҷои ҷумлаҳои пайрав ба таври умумӣ пеш аз сарҷумла, дар байни аъзои сарҷумла ва пас аз сарҷумла меояд гуфта шудааст. Дар бораи ҷои ҷумлаи пайрави пуркунанда дар он ҷо ҳарфе назадаанд [95, с. 75].

Аксарияти ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, баъд аз сарҷумла корбаст мегардад ва ин табиист, ки ҷумлаҳои пайрави пуркунанда асосан хабари сарҷумларо комил менамояд, ки он зиёдтар дар фарҷоми ҷумла ба кор бурда мешавад:

Азбаски падарам аз шоирони замон ғайр аз Исо каси дигарро ном нагирифт, ман гумон кардам, ки ӯ бояд ягона шоири замони мо бошад [161, с.

123]. - Since my father did not name any others of the poets of our time, I imagined that Iso was the only one [163, p.79].

Чумлаҳои пайрави пуркунанда, пас аз хабар оянд ҳам, метавонанд, ки дар байни аъзоҳои сарчумла воқеъ гарданд. Ин ҳолат вақте рӯй медиҳад, ки хабарҳои сарчумла чида шуда оянду чумлаҳои пайрав онҳоро ё ки яке аз хабарҳои пеш аз охириро пурра кунад: Шеър ҳам агар ба некӣ **кор фармуда шавад**, хуб аст, аммо агар ба бадӣ **кор фармуда шавад**, аз вай бадтар чизе нест [161, с. 159]. - *Poetry is good if it is used for good, but if it is used for evil, there is nothing worse than it [163, p.137].*

Чумлаҳои пайрави пуркунандае, ки сарчумла ба воситаи вожаҳои «**гуфта**» ва «**гӯён**» пайваст мешаванд, ду хел воқеъ мегарданд:

а) чумлаи пайрави пуркунанда пеш аз сарчумла меояд:

- Шумо як савод дорам **гуфта** ҳамеша ба муллоҳо пешхезӣ мекунед ва корро ба чое расондед, ки ба "амри маъруф" (амр кардан ба корҳои нек) ва "наҳйи мункар" (манъ кардан аз корҳои бад) ҳам роҳ намедихед [161, с. 161]. - Our mullahs are ignorant: they listen to fat-turbaned clerics like themselves, but however sensible may be the views of a layman like me, they refuse to accept them [163, p.99].;

б) чумлаи пайрави пуркунанда дар байни аъзоҳои сарчумла меояд: Рӯзе, ки аз оби аввал 20 рӯз гузашта буд, ба суоли охирини ӯ "20 рӯз гузашт" **гуфта** ҷавоб додам [161, с. 188]. - *On the day that 20 days had passed since the first water, I answered his last question by saying "20 days have passed" (S.Aini, The sands of Oxus, v.1-2, p. 164).*

Ҷои чумлаҳои пайраве, ки ҷонишинҳоро эзоҳ медиҳанд, низ ҷолиби диққат аст. Ин гуна чумлаҳои пайрав аксар вақт пас аз хабари сарчумла меоянд. Азбаски ҷой ва тарзи ифодаи ҷонишинҳои ишоратӣ дар таркиби сарчумла мухталиф аст, баъзан, баъд аз ҷонишинҳои ишоратӣ дар байни аъзоҳои сарчумла омадани чумлаҳои пайрави пуркунанда мушоҳида мешаванд.

Масалан: - Ман, ки аз модар ҷудо мешудаам, кошки аз падарам ҳам ҷудо мешудам, - **гуфт** Икромхоча оҳе кашида, - то ки ба дасти модари ӯгай

гирифтор намегардидам... [161, с. 198]. - *I was separated from my mother, I wish I would also be separated from my father, - said Ikramhoja with a sigh, - so that I would not fall into the hands of my stepmother... [163,p.162].*

Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки чумлаи пайрави пуркунанда бе пайвандак тобеъ шудааст, агар мақсад ва мазмуни асосӣ дар чумлаи пайравифода ёфта, он таъкид карда шавад, пеш аз сарчумла меояд:

- Ман дандон надорам, - **гуфт** Усто амак, - худатон нӯши чон кунед, ош шавад [161, с. 205]. - *I don't have any teeth,» said Usto Amak. «Eat it yourselves and enjoy it! [163, p.113].*

- Ҳар чӣ бошад ҳам, - гуфт Шарифҷон-Махдум, - инро хонондан даркор аст. Бачаи қобилиятнок менамояд [161, с. 217].- *«Well, however we can manage it» said Sharifjon Makhdum. «We must send this one to school. He seems to be a gifted boy [163, p.121].*

Дар ин гуна чумлаҳои мураккаби тобеъ одатан хабари сарчумла акс меёбад, ки он пас аз чумлаи пайрав меояд, аммо ба кадом шахс тааллуқ доштани феъли эзоҳшаванда аз бандакҷонишинҳо маълум шуда меистад:

- Ман забони урусиро медонам, - **гуфт** бо ҳамон ғурури аввалиаш [161, с. 254]. - *I know the Russian language, he said with the same pride he had at first [163,p.231].*

Дар мисолҳои зерин чумлаи пайрави пуркунанда пеш аз чумлаи яктаркибаи умумишахс воқеъ гардидааст:

Мардро майдон нишон медиҳад, харро ҷавлон **гуфтаанд** [161, с. 151]. - *They said, a man is shown by the field, and a donkey by a field [163, p.122].*

- Ҳафтаи нахустинро одатан бачадавак **мегӯянд**, дар вай тамошои дуруст ҳеҷ намешавад [161, с. 134].- *During the first week it was on, claiming that the first week nothing worth seeing ever happened [163, p.85].*

Аз мисолҳои ғавқуззикр аён гардид, ки воситаҳои граматикии алоқаи наҳвӣ барои ташаккул ва сохтани чумлаҳои мураккаб ва чумлаҳои пайрави пуркунанда тавассути пайвандакҳои тобеъкунанда бисёр муҳим аст. Воситаҳои граматикии алоқаи наҳвӣ дар ташаккули чумлаҳои пайрав ва

мураккаб яке аз падидаҳои зарурӣ ба шумор рафта, дар бунёди чунин навъи чумлаҳо ҷойгоҳи хоссаеро молик аст.

Хулосаи боби дуюм

Дар боби мазкур масъалаҳои зерин ба риштаи таҳлил ва муқоиса қарор гирифтаанд:

1. Дар боби дуюм масоили марбут ба маълумоти умумӣ дар бораи табдилёбии чумлаҳои пайрави пуркунанда ба ибораҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, чумлаи пайрави пуркунанда бо ифода ёфтани хабари сарчумла дар забонҳои таҳқиқшаванда, ҷонишинҳои ишорие, ки дар таркиби чумлаҳои пайрави пуркунанда меоянд ва вижагиҳои фарқкунандаи чумлаҳои пайрави пуркунанда ва шарҳу эзоҳ додани ҷонишинҳои ишориро инъикос мекунанд, мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор дода шудааст.

2. Дар забоншиносии англис оид ба чумлаи пайрави пуркунанда асар ва ё мақолаи махсуси илмие навишта нашудааст. Дар бораи ин чумлаи пайрав танҳо дар китобҳои дарсӣ маълумот дода шудаасту бас.

3. Дар ҳамаи китобҳои дарсӣ, агар тарзу равиши ифода ва истилоҳотро ба инобат нагирем, таърифи чумлаи пайрави пуркунанда якранг қорбаст гардидааст.

4. Бояд зикр намуд, ки хусусият ва таснифу таҳқиқи чумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ гуногуннавь ва тафовутнок қорбаст гардида, бисёр масъалаҳоро фарогир мебошад, ки дар як диссертатсия ба таври кушоду фарох баррасӣ намудани онҳо аз манфиат орей нахоҳад буд.

5. Дар зерфаслҳои минбаъда перомуни ифодаёбии чумлаи пайрави пуркунанда бо дигар падида ва ё зухуроти забонӣ ба риштаи таҳлил ва пажӯҳиш қашида шудааст. Бавижа, ифодаи чумлаи пайрави пуркунанда бо ҷоинишинҳои ишоратӣ, ифодаи чумлаи пайрави пуркунанда бо калимаҳои ҳамнисбат ва ё интонатсия (оҳанг) мавриди баррасӣ ва муқоиса қарор дода шудааст. Инчунин, ҷойгоҳи чумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои матраҳшаванда мавриди омӯзиши амиқ қарор гирифтааст.

ХУЛОСА

Дар диссертатсия сухан асосан перомуни масоили таҳлили муқоисавии ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, вижагиҳои сохтори он, андешаи забоншиносон ва мутафаккирон оид ба ҷумлаи пайрави пурқунанда, таҳқиқ намудани мафҳуми «ҷумла» аз нигоҳи забоншиносони ватаниву хориҷӣ, таҳлилу муқоисаи ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забонҳои муқоисашаванда ва мақсади қорбурди онҳо дар забон, ҷумлаи пайрави пурқунанда ва навъҳои онҳо аз ҷиҳати грамматикӣ, фонетикӣ ва услубӣ, умуман, доир сохти таркибии ҷумлаи пайрави пурқунанда мавриди таҳқиқу тасниф қарор дода шудааст.

Дар диссертатсияи ҷавоб муаммоҳо ва масъалаҳои марбут ба тарқиқи зайл гурӯҳбандӣ ва хулосабарорӣ қарда шудаанд:

1. Таҳқиқ ва тасниф намудани ҷумлаҳои пайрави пурқунанда дар забонҳои муқоисашаванда, аз нигоҳи сохт ва қорбасти он. Ба вижа, дар алоҳидагӣ ва ба таври ҷудоғона таҳқиқ намудани маънои ибораҳо, таҳқиқу тасниф намудани воситаҳои алоқаи грамматикӣ ҷумлаҳои пайрави пурқунанда бо сарҷумла дар забонҳои муқоисашаванда, муайян ва ошқор намудани ҷойгоҳи ҷумлаҳои пайрави пурқунанда аз дидгоҳҳои забоншиносон ва дастандарқорони соҳаи мазқур, қомилтар таҳқиқу таҳлил намудани зуқуротҳо ва падидаҳои ин мафҳум, ба ибораи масдарӣ табдил ва тағйир ёфтани дигар ҳиссаҳои нутқ, робитаи ҷумлаи пайрави пурқунанда бо дигар навъи ҷумлаҳо, возеҳтар ва жарфтар омӯхтани вазифаҳои услубии ҷумлаҳои пайрави пурқунанда ва амсоли инҳо, ҳанӯз ҳам ба таҳқиқот ва паҷуҳишоти амиқтар ниёз доранд [М.1].

2. Тавре ки дар ҷавоб ишора намудем, ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забонҳои матраҳшаванда дар радиқи ҷумлаҳои пайрави ҳол маҳсуб меёбанд. Ҷумлаи пайрави пурқунанда дар навбати худ бо дигар ҳиссаҳои номии нутқ, ба вижа, бо исму сифат, шумораву қонишин қорбаст гардида, ба сохтани ҷумлаҳои пайрави пурқунанда бо исм, ҷумлаҳои пайрави пурқунанда бо сифат, ҷумлаҳои пайрави пурқунанда бо шумора ва ҷумлаҳои пайрави

пуркунанда бо ҷонишинро созмон медиҳанд [М.2].

3. Инчунин, ҷумлаҳои пайрави пуркунанда бо сифати феълӣ ва масдар низ якҷоя омада, ҷумлаҳои пайрави пуркунанда бо сифати феълӣ ва ҷумлаҳои пайрави пуркунанда бо масдарро созмон медиҳанд. Ҷумлаи пайрави пуркунанда аслан бо пайвандҳои тобеъкунанда созмон меёбад.

4. Дар забони тоҷикӣ бошад гурӯҳи калони ҷумлаҳои ҷумлаи пайрави ҳол ташкил диҳанд, лекин дар забони англисии кунунӣ бошад, гурӯҳи калони ҷумлаҳои фақат ҷумлаи пайрави пуркунанда ташкил медиҳанду ҳалос. Аз ин бар меояд, ки таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик бою ғанӣ мебошад, нисбат ба забони пешрафтаи олам, ки он ҳам забони байналмилалӣ забони англисӣ ном дорад [М.3].

5. Бояд тазаққур дод, ки дар боби дуҷуми диссертатсияи худ роҷеъ ба масоили мавқеъ ва корбурди қолабҳои маъмули ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, роҳҳои сохта шудани ҷумлаҳои пайрави пуркунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, таснифот ва гурӯҳбандии ҷумла аз рӯи тарзу равиши воситаҳои алоқаи наҳвӣ (ВАН) дар забони англисӣ, ифодаи ҷумлаи пайрави пуркунанда бо пайвандҳои дар забони англисӣ ва экваленти онҳо дар забони тоҷикӣ, ҷойгоҳ ва мавқеи ҷумлаҳои пайрави пуркунанда дар забонҳои таҳқиқшаванда ва инчунин роҳҳои ифода ёфтани воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар забонҳои қиёсшаванда мавриди таҳлилу баррасиҳо қарор дода шудааст [М.4].

6. Зимни ин гуфтаҳои дар боло таҳқиқу тасниф шуда як чизро бояд ишора намуд, ки дар забони англисии муосир нақши ҷумлаи пайрави пуркунанда дар сохтори дигар нави ҷумлаҳо бо ёрии пайвандҳои ва калимаҳои ҳамнисбат хело ҳам калон буда, дар як доираи васеъ мавриди коркард ва омӯзиш қарор мегиранд. Зеро ҷумлаи пайрави пуркунанда дар сохтани навҳои ҷумлаҳои пайрав нақши калонро мебозад [М.1].

7. Қолабҳои матраҳгардида дар сохтани ҷумлаи пайрави пуркунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ хеле сермаҳсул буда, корбурди васеъ доранд. Аз мисолҳои қолабҳои фавқ маълум гардид, ки дар ташаккули ин қолабҳо пеш аз

хама феъл сахм дорад ва аз ин ҷиҳат онҳоро ҷумлаи пайрави пуркунанда меноманд.

8. Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар низоми наҳвии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ нақши муҳим дорад. Ба таври ҳаматарафа ва ҳамҷониба таҳқиқу тасниф намудани онҳо ба бисёре аз масъалаҳои наҳвӣ замина хоҳад гузошт. Яке аз хусусиятҳои ҷумлаи пайрави пуркунанда ин аст, ки дар таркиби ибораҳои масдарӣ сурат мегирад. Ибораҳои масдарӣ ба воситаи феълҳои сода ва таркибӣ ташаккул меёбанд [М.2].

9. Мебояд ишора намуд, ки дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави пуркунанда пешояндҳои сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ фаровон истифода мешаванд ва барои ифодаи муносибатҳои мухталифи наҳвӣ низ кӯмак мерасонанд. Дар ин пешояндҳо муносибати пуркунандагӣ, инчунин, муносибатҳои гуногунии ҳоли: монандӣ, маконӣ, замонӣ, сабаби мушоҳида мешавад. Бавижа, пешояндҳои *ба, бар, дар, аз, дар бораи, дар болои дар ташаккули* ҷумлаи пайрави пуркунанда нақши бориз доранд [М.4].

10. Маврид ба ёдоварист, ки дар ин ибораҳои масдарӣ ҷузъи асосӣ сифати феълӣ ва ва феълҳои таркибӣ мебошанд, инчунин, бо пешояндҳои содаву сохта ва таркибӣ ба кор бурда мешаванд. Ин ибораҳои масдарӣ муносибати дигар ҳиссаҳои нутқро дар сохтани ҷумлаи пайрави пуркунанда такмил медиҳад.

11. Ҳамин тавр, пуркунандаҳои бевоситаи суратёфта ва суратнаёфта бо дарназардошти бо ҳиссаҳои нутқ ифода ёфтани аз ҳам тафовут доранд. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта бо исм, ҷонишинҳои шахсӣ ва дигар ҳиссаҳои нутқ омада, мафҳуми предметӣ пайдокардари ифода мекунад. Бояд тазаккур дод, ки пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта танҳо бо исмҳои ҷинс ва пайвандҷонишини «*ҷӣ, барои ҷӣ*» мустаъмал мегардад [М.2].

12. Тибқи таҳлилҳои гузаронидашуда муайян карда шуд, ки ҷумлаи пайрави пуркунанда ҷӣ дар забони англисӣ ва ҷӣ дар забони тоҷикӣ бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ, аз ҷумла, бо исм, ҷонишин, шумора, масдар, сифати феълӣ ва ғайра ифода ёфта метавонад.

13. Бояд гуфт, ки ҳар як аъзои ҷумла дар сохтори ҷумла нақши муҳим ва асосиро мебозад. Яъне мо дар ҷумла ба кӣ гуфтан, ба кӣ чизеро додан, аз кӣ шунидан, чизеро аз касе гирифтани, барои кӣ ё чӣ иҷрошавии амали хеш, ҳамроҳ ё бе касе ба ҷое рафтамон ва ғайраро ба воситаи пуркунанда ифода менамоем.

14. Ҳамчунин, феълҳои гузаранда ва монда мумкин аст дар баробари бо пуркунандаи бевосита омадан боз бо пуркунандаи бавосита низ оянд. Пуркунандаи бавоситаи бепешоянд шахсеро ифода мекунад, ки амал ба хоҳири он иҷро шудааст. Инчунин, калимаҳои «гуфта» ва «гӯён» низ дар ташаккули ҷумлаи пайрави пуркунанда нақши бориз дорад [М.3].

15. Гузашта аз ин, дар созмони ҷумлаи пайрави пуркунанда нақши ҷонишинҳои ишоратӣ, интонатсия ва ё оҳанг, ибораҳои масдарӣ, калимаҳои ҳамнисбат, пешояндҳо бисёр калон мебошанд. Дар баробари ин, диссертатсияи мавриди таҳқиқ қарор дода шуда, бар пояи осори мондагори «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ бо мисолҳои муътамад ба риштаи таҳлил ва муқоиса кашида шудааст.

Тавсияҳо перомуни корбурди амалии натиҷаҳои таҳқиқ

1. Асосҳои амалӣ ва назариявии таҳқиқот дар он ошкор мегардад, ки масъалаи марбута ба ҳаллу фасли вижагиҳои сохториву маъноии ҷумлаҳои пайрави пурқунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бар пояи маводҳои таҳлилшуда замина гузошта метавонад.

2. Дар заминаи диссертатсияи мазкур ба таъб расонидани дастур ва васитаҳои таълимӣ аз ҷанҳои «Типологияи муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ», «Грамматикаи амалии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ» ва «Назарияи грамматикаи забони англисӣ» дар оянда ба инобат гирифта шудааст.

3. Зимни таҳқиқ ва пажӯҳиши маводи диссертатсия аз осори мондагори забоншиносони ватаниву хориҷӣ бар пояи маводи ғуновардаи худ таҳлилу баррасиро перомуни ҷумлаҳои пайрави пурқунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ анҷом додаем, ки маводи ҷавқ ҷиҳати омӯхтани ҷумлаи пайрави пурқунанда ҳамчун маводи боварибахш ва муътамади илмӣ барои наслҳои минбаъда дар назар гирифта шавад.

4. Дар диссертатсия ҳангоми таҳқиқу тасниф намудани ҷумлаҳои пайрави пурқунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бар асоси асари «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ бо мисолҳои муътамад таъя намудаем, ки масоили марбута метавонад, ба омӯхтани дигар намуди ҷумлаҳои пайрав аз нигоҳи муқоиса чун маводи зарурӣ кӯмак расонад.

5. Таҳқиқоти ҷавқ дар асоси сарчашмаҳо ва манбаъҳои муътамади дастурии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ анҷом дода шудааст, ки маводи мазкур ба омӯзиши ҷумлаҳои пайрави пурқунандаи забонҳои муқоисашаванда мусоидат карда метавонад.

ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

а) Адабиёти илмӣ

1. Алиев, А. Баъзе роҳҳои алоқии ҷумлаҳои таркиби порчаҳои якҷумлаи синтаксисӣ / А. Алиев // Мактаби советӣ. - 1980, - № 3. - С.16-17
2. Асозода, Р. Ҷумлаи пайрави микдору дараҷа дар забони тоҷикӣ / Р. Асозода. - Душанбе, 2010. - 168 с.
3. Атамуллоева, М.А. Роҷеъ ба воситаҳои ташаккули матнҳои илмӣ / М.А. Атамуллоева // Зинаҳои хирад - Душанбе, 2006, - С.5-8
4. Атамуллоева, М.А. Усулҳои услуби матнҳои илмӣ / М.А. Атамуллоева // Актуальные вопросы филологии. - Душанбе. - 2007. - С.89-97.
5. Атобуллоев, С. Сложносочиненные и сложноподчиненные предложения в южных говорах таджикского языка / С. Атобуллоев // Южные говоры таджикского языка: т.3. - Душанбе: Дониш, 1984. - С. 252.
6. Бархударов, Л. С. Структура простого предложения современного английского языка / Л.С. Бархударов. - М.: Высшая школа, 1966. - 234 с.
7. Белнитский А.М. ва Ҳочизода. Наҳви забони тоҷикӣ, барои синфҳои vi-vii. / Белнитский А.М. ва Ҳочизода, қисми дуввум, Нашр. давл. Тоҷикистон, 1936, саҳ. 26-32.
8. Белошапкина, В.А. Сложное предложение в современном русском языке / В.А. Белошапкина. - М., 1967. - 460 с.
9. Беляева М.А. Грамматика английского языка. // М.А.Беляева, М.: 1984 - 316 с., 132 с.
10. Беляева, Е.И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках / Е.И. Беляева. - Воронеж, 1985. - 179 с.
11. Блох М.Я., Теоретическая грамматика английского языка. // М.Я.Блох, Учебник. Для студентов филол. фак. ун-тов и фак. англ. яз. педвузов. - М.: Высш. школа, 1983. - с. 383. с. 12.
12. Богородицкий, В.А. Общий курс русской грамматики / В.А. Богородицкий. Изд. 5-е. - М. - Л., 1935. - 401с.

13. Боевиц, И.А. Бессоюзные лексико-грамматические средства связи между компонентами сложного синтаксического целого // Сб. Структура предложения и лексико-грамматические отношения. - Л., 1972. - С.142-155.
14. Бондарко, А.В. Функциональная грамматика / А.В. Бондарко. - Л., 1984. - 136с.
15. Будагов, Р.А. Язык, история, современность. - М., 1971.
16. Будде, Е.Ф. Будде, Е.Ф. Основы синтаксиса русского языка. / Е.Ф.Будде. - М., 1912. - 35 с.
17. Бузургзода, Л. Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ / Л. Бузургзода. - Сталинобод, 1942. - С. 36-55.
18. Буслаев, Ф.И. Опыт исторической грамматики русского языка / Ф.И. Буслаев. - М., 1858. - С. 45.
19. Валгина, Н.С. Синтаксис современного русского языка / Н.С. Валгина. - М.: Высш. шк., 2003. - 416 с.
20. Верховская, И.П. К вопросу о классификации сложноподчиненных предложений в современном английском языке / И.П. Верховская // Проблемы грамматики английского языка: сб. науч. труд. - М., 1981. - Вып. 173. - С. 31-43.
21. Виноградов, В.В. История русских лингвистических учений / В.В. Виноградов. - М.: Высшая школа, 1978. - 367 с.
22. Виноградов, В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX веков / В.В. Виноградов. - Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во, 1934. - 288 с.
23. Гальперин, И.Р. Сменность контекстно-вариативных форм членения текста. Русский язык. - М.: Наука, 1982, - С. 18-29.
24. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. - М.: Наука, 1981, - 139 с.
25. Ганшина М.А., Василевская Н.М., Грамматика английского языка. // М.А.Ганшина, Н.М.Василевская, (English Grammar), - М.: 1964. - 268 с.
26. Гатина, А.З. Неполное высказывание как строевая единица связного текста. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. - М., 1989, - 19 с.

- 27.Гвоздев, А.Н. Современный русский литературный язык: Синтаксис / А.Н. Гвоздев. - М., 1973. - 350 с.
- 28.Гепнер, Ю.Р. Сложноподчиненное предложение и принципы его изучения: учеб. пособие / Ю.Р. Гепнер. - Харьков, Изд-во Харьков, гос. пед. ин-та, 1963. - 91 с.
- 29.Головин, Б. Н. Введение в языкознание. / Б. Н.Головин // Учебное пособие для студентов филологических спец. педвузов. 4-е изд. - М.: Высшая школа, 2005. - 231 с.
- 30.Грамматика английского языка. Синтаксис / Н.А. Кобрина, Е.А. Корнеева, М.И. Оссовская [и др.]. - М., 1986. - 237 с.
31. Грамматика русского языка, т. 11, синтаксис, часть вторая, Изд-во АН СССР, М.:,1960, стр. 425.
- 32.Грамматика современного русского литературного языка. - М.: Наука, 1970. - 767 с.
- 33.Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1989, ҷ.3. - 224 с.
- 34.Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷумлаҳои мураккаби тоҷиб. - Душанбе: Дониш, 1989. - с. 256.
- 35.Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Қисми 2. - Душанбе: «Маориф», 1984. - С. 261-275.
- 36.Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии. Дар зери таҳрири Б.Ниёзмӯхаммадов ва М.Исматуллоев. Душанбе, 1963, с. 148-165.
- 37.Греч, Н. И. Практическая русская грамматика / Н.И.Греч. - М., 1982. - С 56.
- 38.Гулыга, Е.В. Теория сложноподчиненного предложения в современном немецком языке / Е.В. Гулыга. - М.: Высшая школа, 1971. - 206 с.
- 39.Журнали «Шарқи Сурх», 1950, №12, саҳ. 106.
- 40.Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. - Душанбе: «Ирфон», 1970. - 268 с.
- 41.Зикриёев Ф., Куллиёти осор. / Зикриёев Ф., чилди якум. – Душанбе: Маориф, 2021. 592 с.

42. Зикриёев, Ф. Чумлаҳои пайрави тарзи амале, ки калимаҳои ҳамнисбатро эзоҳ медиханд / Ф. Зикрияев // Мақолаҳо ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. - 1968. - С. 3-17.
43. Зикриёев, Ф.К. Чумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ф.К. Зикрияев. - Душанбе: Ирфон, 1970. - 167 с.
44. Зикрияев, Ф.К. О сложном предложении в современном таджикском литературном языке / Ф.К. Зикрияев // Забоншиносии тоҷик. АФ РСС Тоҷикистон. - Душанбе: Дониш, 1984. - 127 с.
45. Зикрияев, Ф.К. Сложноподчиненные предложения в разносистемных языках / Ф.К. Зикрияев, Н.Ш. Рахмонова. - Душанбе, 2013. - 96 с.
46. Зикрияев, Ф.К. Структурно-семантические особенности таджикского паратаксиста / Ф.К. Зикрияев. - Душанбе: Дониш, 1986. - 190 с.
47. Иванов Александрович Бодуэн де Куртенэ. О смешанном характере всех языков // И.А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. - М.: Высшая школа, 1963, стр. 371.
48. Иванова И.И., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. // И.И. Иванова, В.В. Бурлакова, Г.Г. Почепцов, - М.: Правда, 1981. - 297 с.
49. Иванова, И.П. Теоретическая грамматика современного английского языка / И.П. Иванова, В.В. Бурлакова, Г.Г. Почепцов. - М.: Высш. школа, 1981. - 285 с.
50. Ильиш Б.А., Строй современного английского языка. // Б.А. Ильиш, (The Structure of Modern English), Л.: 1971. - 298 с., 63 с.
51. Иофик, Л.Л. Сложное предложение в новоанглийском языке / Л.Л. Иофик. - Л.: изд-во Ленингр. ун-та, 1968. - 214 с.
52. Иртеньева Н.Ф., Грамматика современного английского языка. // Н.Ф. Иртеньева, - М.: 1956, с. 148.
53. Исмаатуллоев М., Оид ба чумлаи пайрави истисноӣ // Исмаатуллоев М., Маҷмӯаи илмии Институти давлатии педагогии Душанбе. ҷ. 42. Серияи филологӣ. М., 1963. - 3-10.

- 54.Исматуллоев М.Ф., Пуркунандаи бевосита дар забони адабии ҳозираи тоҷик.
// М.Ф.Исматуллоев, Нашриёти давлатии адабиёти таълимӣ-педагогии
Вазорати маорифи РСС Тоҷикистон, - Салинобод: 1961, - 64 с. 7 с.
- 55.Қаландаров К. Чумлаҳои пайрав бар эзоҳи калимаҳои нисбӣ дар «Бадоеъ-ул-
вақоеъ»-и Восифӣ. // К.Қаландаров, Корҳои илмии аспирантҳо. – Душанбе:
1967. - с. 102-116.
- 56.Қаландаров, К. Ташаккул ва тақомули чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони
адабии тоҷик (асрҳои X-XIX) / К. Қаландаров. - Душанбе, 2004. - 464 с.
- 57.Қамолиддинов, Б. Дар бораи чумлаҳои ҷидааъзо / Б. Қамолиддинов //
Масъалаҳои забон ва адабиёт. Силсилаи мақолаҳои филологӣ, қ. I-II. -
Душанбе: УДТ, 1975. - С. 260-268.
- 58.Қамолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Қарим / Б. Қамолиддинов. -
Душанбе : Ирфон, 1967. - 186 с.
- 59.Қамолиддинов, Б. Ибора ё чумлаи пайрав? / Б. Қамолиддинов // Маориф ва
маданият. - 1980. - 9 август.
- 60.Қамолиддинов, Б. Масъалаҳои баҳсноки навҳи забони тоҷикӣ (Мулоҳизаҳо
доир ба чумлаҳои пайрави мутобиқат, натиҷа, макон, шарт, ҳилоф) / Б.
Қамолиддинов. - Душанбе: Девашнич, 2003. -132 с.
- 61.Қамолиддинов, Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён [синонимикаи
чумлаҳои сода] / Б. Қамолиддинов. - Душанбе: Маориф, 1986. - 135 с.
- 62.Қамолиддинов, Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён / Б. Қамолиддинов.
- Душанбе: Маориф, 1986. - 136 с.
- 63.Қамолиддинов, Б. Наҳви забони тоҷикӣ. // Б.Қамолиддинов, - Нашри аввал. -
Душанбе: Собириён, 2010. - 208 с.
- 64.Қамолиддинов, Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском
литературном языке [синонимия субстантивных словосочетаний и простых
предложений] / Б. Қамолиддинов. - Душанбе: 2012. - 286 с.
- 65.Қамолиддинов, Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском
литературном языке [синонимия в современном таджикском литературном

- языке [синонимия субстативных словосочетаний и простых предложений]: автореф. дис...д-ра, филол. наук / Б. Камолиддинов. – Душанбе: 1988. - 46 с.
- 66.Камолиддинов, Б. Сухан аз баҳри дигарон гӯянд / Б. Камолиддинов. - Душанбе:, 2001. - 171 с.
- 67.Камолиддинов, Б. Сухандонон сухан санчида гӯянд / Б. Камолиддинов. - Душанбе: 2005. - 184 с.
- 68.Камолиддинов, Б. Хусусияти услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ / Б. Камолиддинов. - Душанбе: Маориф, 1992. - 128 с.
- 69.Камолиддинов, Б. Як мавқеъ ба кор бурдани пайвандаки «ки» / Б. Камолиддинов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе: Сино, 2010. - С. 214-218.
- 70.Каушанская В.Л, Ковнер Р.Л. и др. Грамматика английского языка. // В.Л.Каушанская, Р.Л.Ковнер и др. Пос. для студентов педагогических институтов и университетов. 7 - е изд., М.: Высшая школа, 2005. - 319 с.
- 71.Каушанская В.Л., Грамматика английского языка. Пособие для студентов педагогических институтов / В.Л.Каушанская, Р.Л.Ковнер, О.Н.Кожевникова, Е.В.Прокофьева и др. 8-е изд. - М.: АЙРИС-пресс, 2016. - 384 с.
- 72.Качалова, К.Н., Израилевич Е.Е., Практическая грамматика английского языка с упражнениями и ключами. // Качалова, К.Н., Израилевич Е.Е., М.: - «Стандарт», 2019. - 720 с.
- 73.Конькова, И.П. Сложносочиненное союзное предложение в современном английском языке. / И.П. Конькова - Душанбе, 1969. - 310 с.
- 74.Қосимова, М. Ганчи сухан. Маҷмӯаи мақолаҳо. - Душанбе: «Маориф ва фарҳанг», 2013. - С. 399.
- 75.Қосимова, М.Н. Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / М.Н. Қосимова. – Сталинобод: 1961. - 86 с.
- 76.Қосимова, М.Н. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI. - Душанбе: 1976. - 216 с.
- 77.Қосимова, М.Н., Таърихи забони адабии тоҷик. / М.Н. Қосимова, - Душанбе: 2003, - 490 с.

- 78.Краткий очерк грамматики таджикского языка (Таджикско-русский словарь), М., 1954, стр.569.
- 79.Ломтев, Т.П. Предложение и его грамматические категории / Т.П. Ломтев. - Москва: УРСС, 2004. - 196 с.
- 80.Чумахонова Ё., Ибора ва намудҳои он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, Маҷаллаи илмӣ-омӯзишии муҳаққиқони ҷавон, «Муҳаққиқ», №2 (55), Душанбе: - 2022, 262 с., 71 с., ISSN 2791-366X.
- 81.Мачидов Ҳ. Мулоҳизае чанд роҷеъ ба баъзе масъалаҳои грамматикаи забони адабии тоҷик» чунин нигоштааст. // Садои Шарқ. – 2010. - №2. с.6.
- 82.Маҳмадсолеҳи М. Таҳлили муқоисавии воситаҳои алоқаи наҳвӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ. Монография. - Душанбе: «Матбааи ДДОТ ба номи С.Айнӣ», 2022, - 150 с.
- 83.Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. (Маҷмуи мақолаҳо). / Ш. Рустамов. - Душанбе: Нашриёти «Дониш», 1967. - 169 с.
- 84.Масъумӣ, Н. Нишондодҳои методӣ ва супоришҳо аз забони модарӣ. Қисми II. Синтаксис. Барои синфҳои III-IV-V омӯзишгоҳҳои педагогии ғойибона / Н. Масъумӣ. - Сталинобод, 1949.
- 85.Маъсумӣ Н., Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. // Н.Маъсумӣ, - Сталинобод: 1959, 296 с.
- 86.Маъсумӣ, Н. А. Асарҳои мунтахаб, 4.2 -Душанбе: Ирфон, 1980, -340с.
- 87.Мирзоева, М. Синонимия обстоятельственных отношений в современном таджикском языке / М. Мирзоева. - Душанбе, 2017. - 316 с.
- 88.Набиев, М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Наҳв. Қисми 2 / М. Набиев. - Душанбе: Маориф, 1992. - 176 с.
- 89.Набиев, М. Сложноподчиненные предложения усложненного типа в современном таджикском литературном языке [на основе «Воспоминания» С. Айнӣ]: автореф. дис. ...канд. филол. наук / М. Набиев. - Душанбе, 1979. - 25 с.
- 90.Набиев, М. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Дар асоси «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ]: дис. ...номз. фан. филол. / М. Набиев. - Душанбе, 1979. - 161 с.

91. Ниёзӣ, Ш. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис, қисми II. Барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна /Ш. Ниёзӣ, А. Мирзоев, М. Ғафуров. - Сталинобод, 1948. - 75 с.
92. Ниёзмӯҳаммадов Б. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. // Ниёзмӯҳаммадов Б., Сталинобод: 1960. с. 25-27.
93. Ниёзмӯҳаммадов Б.Н., О двухтипах сложно-подчиненных предложений с несколькими придаточными предложениями. // Б.Н.Ниёзмӯҳаммадов, «Изв. АН Тадж. ССР», Отд. общ. наук, 1952, вып. 1.
94. Ниёзмӯҳаммадов, Б.Н. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик / Б.Н. Ниёзмӯҳаммадов. - Сталинобод: 1960. - 105 с.
95. Ниёзмӯҳаммадов Б., Ниёзӣ Ш., Грамматикаи забони тоҷикӣ. // Б.Ниёзмӯҳаммадов, Ш.Ниёзӣ, Синтаксис барои мактабҳои миёна, нашри нухум, - Душанбе: 1961, саҳ. 75.
96. Ниёзмӯҳаммадов Б., Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. / Ниёзмӯҳаммадов Б., - Сталинобод: 1960, саҳ. 48-65, 69.
97. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Забони тоҷикӣ. Қисми 2. Синтаксис барои синфҳои 7-8 / Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Ниёзӣ, А. Каримов. - Душанбе, 1962. - 120 с.
98. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Н. Забоншиносии тоҷик. Асарҳои мунтахаб / Б.Н. Ниёзмӯҳаммадов. - Душанбе: Дониш, 1970. - 387 с.
99. Ниёзмӯҳаммадов, Б.Н. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик / Б.Н. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Рустамов. - Душанбе: Ирфон, 1968. - 199 с.
100. Николаева, Т. М. Актуальное членение – категория грамматики текста // Вопросы языкознания. - 1971. - № 2. - С. 17-23.
101. Норматов, М. Порядок слов в простом двусоставном распространённом предложении. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. филол наук. - Душанбе: 1968. - 25 с.
102. Ҳалимов С. Ҷумлаи пайрави тарзи амал ва миқдору дараҷа // Газетаи муаллимон, 4-уми августи соли 1958 - ум.
103. Ҳалимов, С. Забон ва услуби насри бадеӣ дар асрҳои XI-XII // Сохтор ва қорбасти воҳидҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: 1999. - С. 137-142.

104. Ҳочиев, С. Забон адабии тоҷик дар ибтидои асри XX. - Душанбе: Дониш, 1987.- 166 с.
105. Ҳусейнов, Х. Ҷумлаҳои мураккаби тоҷиб бо ҷумлаи пайрави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Х. Ҳусейнов. - Сталинабад, 1960. - 178 с.
106. Овчинникова И.К., Учебник персидского языка. // Овчинникова И.К., МГУ: - 1956, стр. 341.
107. Петерсон, М.Н. Очерк синтаксиса русского языка / М.Н. Петерсон. -2-ое издание. - М.; Пг., 1967. - 221 с.
108. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. - М.: Учпедгиз, 1956. - 511 с.
109. Пешковский, А.М. Существует ли в русском языке сочинение и подчинение предложений? / А.М. Пешковский // Избранные труды. - М, 1959. - С. 131-146
110. Поспелов, Н.С. О грамматической природе сложного предложения / Н.С. Поспелов // Вопросы синтаксиса современного русского языка: Сб. статей. - М.: Учпедгиз, 1950. - С. 321-337.
111. Поспелов, Н.С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры. / Н.С. Поспелов // Докл. и сообщ. И-та русского языка АН СССР. - М.: Изд-во АН СССР, 1962. - С. 12-19.
112. Поспелов, Н.С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы / Н.С. Поспелов // ВЯ. - 1959. -№2. - С. 19-27
113. Потенбя, А.А. Из записок по русской грамматике. / А.А. Патебя // (т. I-II, изд. 2, 1888-1889; т. III, 1899, - 351 с.
114. Расторгуева В.С., О формах конъюнктива (сослагательного наклонения) в современном таджикском. // Очерки по грамматике таджикского языка. / Расторгуева В.С., Вып. 2. Институт языка и литературы АН Таджикской ССР. Издательство АН Таджикской ССР, - Сталинабад: 1953, 48 стр.
115. Расторгуева, Е.А. Краткий очерк грамматики таджикского языка. Приложение к «Таджикскому-русскому словарю». - М., 1954. - С. 530-570.

116. Рахмонова, Н.Ш. Семантическая структура СПП в системе синтаксиса: лингвокогнитивный подход (на материале таджикского, русского и английского языков) / Н.Ш. Рахмонова дис. доктор филологических наук: 10.02.19. Душанбе, 2018. - 293 с.
117. Реферовская, Е.А. Синтаксические структуры сверхфразных единств // Синтаксис испанского языка и инженерная лингвистика. - Л.: ЛГУ, 1979. - 513 с.
118. Рубинчик, Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка / Ю.А. Рубинчик. - М.: «Восточная литература», 2001. - 600 с. (522 с.)
119. Рубинчик, Ю.А. Сложные предложения с придаточными определительными в современном персидском языке / Ю.А. Рубинчик. - ИВЛ, М., 1959. - 218 с
120. Рустамов Ш. Инҳо чӣ хел ҷумлаҳои пайраванд? // Маориф ва маданият, 8-уми октябри соли 1963.
121. Рустамов, Ш. Ҷумлаи мураккаб бо пайрави сабаб дар забони адаби ҳозираи тоҷик /Ш. Рустамов // Мактаби советӣ. - 1968. - №2. - С. 84-90;
122. Рустамов, Ш. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб /Ш. Рустамов // Мактаби советӣ, 1979, № 11, - с. 16-19.
123. Рустамов, Ш. Ҷумлаҳои пайрави сабабу натиҷа /Ш. Рустамов // Маориф ва маданият. - 1964. - №1. - С. 4.
124. Рустамов, Ш. Мушкилоти синтаксис / Ш. Рустамов. - Душанбе: Маориф, 1988. - 340 с
125. Рустамов, Ш. Хусусиятҳои асосии ҷумлаҳои пайрави сабаб /Ш. Рустамов // Мактаби советӣ. - 1964. - №1. - С. 46-52;
126. Самедов, Д. С. Сложные предложения в аварском языке в сопоставлении с русским/ Д.С. Самедов: дис. доктор филологических наук: 10.02.09. Махачкала, 2004. - 358 с.
127. Смирнитский А.И., Синтаксис английского языка. А.И. Смирнитский, - М.: 1957, с. 102.

128. Смирницкий, А.И. Морфология английского языка / А.И. Смирницкий. - М.: Наука 1959. -439 с.
129. Таджиев, Д. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Д. Таджиев. - Душанбе, 1981. - 220 с.
130. Таджиев, Д.Т. О парадигме таджикского гипотаксиса / Д.Т. Таджиев // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. - Л.: Наука, 1975. - С. 68-72.
131. Тимерханова, Н. Н. Сложноподчиненные предложения с придаточным времени, условия, условно-временными, сопоставительными в удмуртском и русском/ Н.Н. Тимерханова: дис. канд. филологических наук: 10.02.20. Ижевск, 1998. - 203 с.
132. Толкова, В.Я. Предложное обстоятельство причины в современном английском языке / В.Я. Толкова // Предложные обстоятельства в современном английском языке. - Ярославль, 1971. - С. 109-119
133. Тоҷиев Д. Калимаҳои ба пайвандакҳо ҳамнисбат дар чумлаҳои мураккаби тобеи забони адабии тоҷик // V межвузовская научная конференция по иранской филологии (тезисы докладов). Душанбе: ТГУ, 1966.
134. Тоҷиев Д. Чумлаҳои пайрави тарзи амал // Мактаби советӣ. 1966. №6. - с. 17-23.
135. Тоҷиев Д.Т., Чумлаи мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. / Тоҷиев Д.Т., - Душанбе: «Дониш», 1981. - 213 с. 11 с.
136. Узоқова М.Ҷ., Роҳҳои ифодаи чумла дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ. // М.Ҷ. Узоқова, Муҳаққиқи ҷавон, Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷума, -Душанбе: 2023. №3, 223 с., 42-43 с.
137. Усмонов К., Қурбонова Н., Юсупова М.И., Грамматикаи амалии забони англисӣ. (Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни соли сеюми шӯъбаи забони англисии донишқадаю донишгоҳҳои Чумхурии Тоҷикистон). - Хучанд: «Нури маърифат» - 2013, 238 с.
138. Усмонов, К. Грамматикаи назарии забони англисӣ / К. Усмонов.- Хучанд: «Нури маърифат», 2010. - 236 с.

- 139.Хаймович, Б.С., Роговская Б.И. Теоретическая грамматика английского языка / Б.С.Хаймович, Б.И. Роговская. - М., 1967. – 298 с.
- 140.Хочаев, Д. Чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави муайянкунанда/ Д. Хочаев. - Душанбе, 1982. - 82 с.
- 141.Черемисина, М.И. Очерки по теории сложного предложения / М.И. Черемисина, Т.А. Колосова. - Новосибирск, 1987. - 197 с.
- 142.Черкасова, Е.Т. Русские союзы неместоименного происхождения / Е. Т. Черкасова. - М.: Наука, 1973. - 221 с.
- 143.Шахобова, М. Б. Английский язык / М. Б. Шахобова. - Душанбе: Дониш, 1982. - 243 с.
- 144.Шукуров, М. Забони мо ҳастии мост. - Душанбе: Маориф, 1991, - 231 с.
- 145.Эшонҷонов, А. Чумлаҳои мураккаби тобеъи пайваст ва баъзе тафовутҳои онҳо аз чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба. -Мақтаби советӣ, 1974, - № 2.- С. 40-44.

б) Адабиёт ба забони хоричӣ

- 146.Crystal, D. English as a global language / D. Crystal. - New Yourk: Cambridge University Press, 2003. - 213 p.
- 147.Jespersen, O. Modern English Grammar on Historical Principles./ Jespersen. - London: Allen and Union, 1954. - 570 p.
- 148.Jespersen, O. The Philosophy of Grammar / O. Jespersen. - М.: Science, 1958 - 400 p.
- 149.Marchand, H, The categories and types of present-day English word-formation / H. Marchan. München: Verlag C. H. Beck. Second edition, 1969. - 545 p.
- 150.Sweet, H. A new English Grammar: logical and historical / H. Sweet. - Oxford: Clarendon Press 1891. - 426 p.
- 151.Trudgill, P., Hannah J.A guide to the varieties of Standard English / P. Trudgill, J. Hannah. - London: Routledge, 2008/- 176 p.

в) Луғатҳо

- 152.Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. - Душанбе, 2016. - 428 с., 379 с.

- 153.Хусейнов Ҳ., Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1983. 256 с.
- 154.Русско-таджикский словарь. Под.ред. М.С.Асими. - М.: Русский язык, 1985, - 560 с.
- 155.Фарҳанги забони тоҷикӣ (дар зери таҳрири М.Шукуров, В. Капранов ва диг.), дар ду ҷилд. - Москва, 1969, ҷ. 1. - 951 с.,
- 156.Фарҳанги забони тоҷикӣ (дар зери таҳрири М.Шукуров, В. Капранов ва диг.), дар ду ҷилд. - Москва, 1969 ҷ. 2. - 959 с.
- 157.Collins Cobuild Advanced Learner’s English Dictionary. New Digital Edition. - USA: HarperCollins Publishers, 2008. - 2113 p.
- 158.Collins English Dictionary. - USA: Harper Collins Publishers, 2009. - 1778 p.
- 159.New Oxford American Dictionary, 3rd Edition. - Oxford: Oxford University Press Inc, 2010. - 2134 p.
- 160.The Oxford Dictionary of English Grammar, Second edition, Published 2014, 465 pp.

г) Асарҳои бадеӣ

- 161.Айнӣ, С. Ёддоштҳо / С. Айнӣ. қисми 1-2, - Сталинобод: «Нашриёти давлатии Тоҷикистон», 1949. - 524 с.
- 162.Айнӣ, С. Ёддоштҳо / С. Айнӣ. қисми 3-4, - Сталинобод: «Нашриёти давлатии Тоҷикистон», 1950, 1954, 1955. - 795 с.
- 163.Aini, S. The Sands of Oxus. Boyhood reminiscences of Sadriddin Aini. Translated from the Tajik Persian with an introduction and notes by John R. Perry and Rachel Lehr. - Costa Mesa, California: Masda Publishers, 1998. - 350 p.

ИНТИШОРОТ АЗ РӯИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

а) мақолаҳои интишорёфта дар маҷаллаҳои тақризшаванда:

[1-М] Ҳақимов Ф.И. Таҳлили муқоисавии ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ // Паёми ДДОТ ба номи С. Айнӣ. - Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айнӣ – № 5.(106) 2023, с. 67-74.

[2-М] Ҳақимов Ф.И., Ҷӯраев Х.А. Таҳлили сохторӣ-маъноии ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ// Паёми ДДОТ ба номи С. Айнӣ. - Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айнӣ - № 6.(107) 2023, с. 83-91.

[3-М] Ҳақимов Ф.И. Нақши воситаҳои грамматикӣ дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави пурқунандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ// Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон №3 2024, с. 150-156.

[4-М] Ҳақимов Ф.И.Таҳқиқи ҷумлаи пайрав аз нигоҳи забоншиносони рус // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. №2, 2024, с. 158-162.

б) мақолаҳо ва фишурдаи мавод дар дигар маҷаллаҳо ва маҷмуаҳои конференсияҳои илмӣ амалӣ:

[5-М] Ҳақимов Ф.И. Бо сарҷумла дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ таҳлили муқоисавии воситаҳои грамматикӣ алоқаи ҷумлаи пайрави пурқунанда. // Маводи конференсияи илмӣ-амалӣ ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, ва методикаи ташаккули салоҳиятмандии ва методикаи ташаккули салоҳиятмандии донишҷӯён дар раванди омӯзиши забонҳои хориҷӣ” – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2023, с. 102-105.

[6-М] Ҳақимов Ф.И. Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ // Масъалаҳои мубрами омӯзиши забонҳои хориҷӣ ва проблемаҳои забоншиносии муосир – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2023, с. 198-202.

[7-М] Ҳақимов Ф.И. Таҳлили муқоисавии ҷумлаҳои пайрав ва мавқеи он дар забоншиносии англис // Масъалаҳои назария ва амалияи тарҷума ва забоншиносӣ дар мактабҳои таҳсилоти олии касбӣ - Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2023, с. 187-191.

[8-М] Ҳақимов Ф.И. Вижагиҳои ифодаёбии ҷумлаҳои мураккаб дар забони англисӣ ва муодили онҳо ба забони тоҷикӣ // Масъалаҳои назария ва амалияи тарҷума ва забоншиносӣ дар мактабҳои таҳсилоти олии касбӣ – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2023, с. 198-200.

[9-М] Ҳақимов Ф.И. Ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забони тоҷикӣ // Маҷлаи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ, дар заминаи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва бахшида ба 115 солагии аввалин омӯзгори тоҷик аз забони олмонӣ дар Тоҷикистон, яке аз чекистони тоҷик дар Олмон дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ, дорандаи ордени Спитамен дараҷаи аввал - Раҳим Бурҳонов (18 майи 2024), Душанбе: 2024, с. 140-142. (дар ҳаммуаллифӣ).

[10-М] Ҳақимов Ф.И. Роҳҳои қорбасти муносибатҳои ҳамзамонӣ дар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ. // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, тарҷумашиносӣ ва усулҳои таълими забонҳои хориҷӣ дар шароити муосир, Бахшида ба амалигардонии « Барномаи давлатии тақмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» ва эълон гардидани соли 2024 ҳамчун «Соли маърифати ҳуқуқӣ», - Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С. Айнӣ, 2024 с. 168-170.

Воситаҳои таълимие, ки ба таъб расидаанд:

1. Ҷӯраев Х.А., Маҳмадов Н., Ҳақимов Ф.И. Муқаддимаи забоншиносӣ. Матбааи ДДОТ ба номи С. Айнӣ, - Душанбе: 2023, с.184.